Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Усі примірники дисертації ідентичні за змістом.
Голова спеціалізованої вченої ради ДФ 64.051.064
Ольга Шайтуро

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТЕРПЕЛЮК ЄВГЕНІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.22

ДИСЕРТАЦІЯ

СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ОСОБИ ДО ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЙОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Спеціальність 081 – «Право»
(Галузь знань 08 – Право)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Є. В. Терпелюк
(ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Житний Олександр Олександрович, доктор юридичних наук, професор

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення та його кримінально-правове значення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертацію присвячено кримінально-правовому аналізу феномена суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак вчинюваного нею кримінального правопорушення та його значенню в кримінальному праві України. З урахуванням наявних теоретичних розробок, досвіду нормативного регулювання та практичної реалізації відповідних законодавчих положень досліджено його доктринальні, історичні, ідеологічні, кримінально-політичні, законодавчі та правозастосовні аспекти.

Визначаючи місце суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак вчинюваного кримінального правопорушення в системі кримінального права України дисертант аналізує зв'язки цієї ідеї з принципами кримінального права, а також враховує вітчизняні традиції конструювання підстави кримінальної відповідальності як наявності в поведінці особи суми специфічних ознак, охоплених юридичною конструкцією «склад кримінального правопорушення». Доводиться, що вимога наявності певного суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення є складовою принципу винної відповідальності у кримінальному праві України, а також похідною від визнання вини обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Тому розвиток і дослідження вказаної ідеї забезпечує впорядкування ідеологічної складової кримінально-правової політики України, а також додержання прав особи при застосуванні до неї кримінальної відповідальності. Міра такої відповідальності, як і підстави її настання, значною мірою детерміновані ставленням особи (її знанням, усвідомленням й оцінкою) до певних зовнішніх ознак вчинюваного

посягання (які характеризують об’єкт, предмет, потерпілого, діяння, його наслідок, причиновий зв'язок, об’єктивно-предметні умови вчинення діяння.

Вивчено правові акти періоду X–XXI століття, а також новітні законопроектні розробки в частині регулювання ними суб’єктивної сторони, вини, диференціації її форм та видів, їх інтелектуальних та вольових моментів. Виявлено, що досліджуваний феномен був відомий в кримінальному праві ще за часів дії Руської Правди, а згодом відобразився в Литовських Статутах, Судебниках, Правах, за якими судиться малоросійський народ, російському імперському законодавстві радянському кримінальному законодавстві та законодавстві незалежної Української держави. Водночас, законодавче регулювання суб’єктивного ставлення здійснювалося з різною долею деталізації та якості. Існує подальша необхідність більш деталізованого законодавчого регулювання суб’єктивного ставлення в провину, у тому числі з урахуванням ставлення винного до об’єктивних ознак вчинюваного правопорушення.

Здійснено огляд способів нормативного регулювання кримінально значимого суб’єктивного ставлення особи до вчинюваного посягання (у т.ч. до об’єктивних його ознак) в кримінальному законодавстві зарубіжних держав (країн Західної й Східної Європи) та у міжнародному кримінальному праві (в Римському статуті Міжнародного кримінального суду). Виявлено риси подібності й відмінності між цими актами й Кримінальним кодексом (далі – КК) України в частині регламентації вказаного питання.

Для наукового аналізу та пояснення суб’єктивного ставлення винного до об’єкта кримінального правопорушення було використано найбільш розроблену сучасною теорією кримінального права наукову позицію, що передбачає визнання безпосереднім таким об’єктом суспільні відносини, тобто зв’язки між суб’єктами відносин, що складаються в процесі їх матеріальної чи духовної діяльності. Проілюстровано (на прикладі конкретних судових рішень) випадки заподіяння шкоди окремим структурним елементам суспільних відносин з визначенням ставлення суб’єкта до фактичних обставин та окремих елементів порушених відносин. Суб’єктивне ставлення винного до об’єкта запропоновано визначати

його відношенням до конкретного предмета кримінально протиправного впливу, що є структурним елементом відносин.

Розглянуто особливості суб'єктивного ставлення винного до об'єкта при заподіянні останньому шкоди «ззовні», коли винний здійснює посягання на носія (суб'єкта) суспільних відносин. У таких випадках правопорушник проникає у суспільні відносини шляхом виключення або ліквідації носія (суб'єкта) відносин розриває або знищує їх. Вплив на предмет суспільних відносин як правило має місце при посяганні на ті суспільні відносини, предметом яких виступають блага і цінності матеріального характеру. Доведено, що не зважаючи на форму прояву посягання, має місце якщо не повне знищення або пошкодження, то щонайменше трансформація суспільних відносин власності, де винний виявляючи своє негативне ставлення до права іншої особи протиправно отримує можливість користування майном, а фактичне вилучення майна, навіть без втрати власником права на володіння ним, само по собі вже унеможливлює будь-які законні операції з ним. У випадках, коли предметом злочинного впливу є соціальний зв'язок, можливі два способи чи форми впливу на суспільні відносини: «зсередини» та «ззовні». При розірванні соціального зв'язку «зсередини» особа, будучи одним із суб'єктів суспільних відносин або виступаючи від імені колективного суб'єкта (наприклад, юридичної особи), протиправно не виконує або неналежним чином виконує покладені на неї обов'язки, «виключаючи» себе або суб'єкта, якого вона представляє, із цих відносин. Посягання на соціальний зв'язок шляхом впливу на суспільні відносини «ззовні» вчинюється особою, яка не є учасником суспільних відносин.

Досліджуючи ставлення до предмета кримінального правопорушення зазначається, що винним предмет усвідомлюється, він виражає своє ставлення до цінності речі, її соціальної значимості, а не до форми. При цьому ставлення до такої речі або негативне, або байдуже. У залежності від характеру криміноутворюючих ознак предмета кримінального правопорушення та ставлення до них суб'єкта запропоновано виділяти: предмети кримінальних правопорушень, що одночасно виступають предметами суспільних відносин; предмети – джерела

підвищеної небезпеки, обіг яких у зв'язку з цим обмежено або заборонено; предмети, обіг яких заборонено відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів та угод. Наведена класифікація предметів дозволяє дослідити суб'єктивне ставлення винного до предметів кримінального правопорушення виходячи з їх змісту, а не форми їх закріплення у КК України.

Констатується, що ставлення винного до потерпілого та його ознак у КК України фактично змодельовано у одній з двох форм: усвідомлення та завідомість. Зазначені категорії визначають, наскільки повно винним розумілися, наскільки повно у його свідомості відбивалися певні ознаки складу кримінального правопорушення. Усвідомлення охоплює розуміння присутності потерпілого (у тому числі як ознаки складу) та наявності у нього певних ознак, які його характеризують. Завідомість є більш точним знанням про ці ознаки й характеризує впевненість у існуванні потерпілого, обізнаність про його особливі характеристики. Винний через «усвідомлення» або «завідомість» проявляє своє негативне ставлення до ознак потерпілого, що виступають як невід'ємний елемент основного складу.

Констатується, що як акт вольової поведінки людини, кримінальне правопорушення являє собою психофізичну єдність об'єктивної (зовнішньої – фізичної) і суб'єктивної (внутрішньої – психічної) сторін діяння. Зовнішня сторона забезпечує прояв людської поведінки в об'єктивній дійсності, що виражається у формі дії або бездіяльності, спрямованої на зміну соціального середовища, її наслідків, причинного зв'язку між ними та інших ознак, передбачених у законі. Внутрішня – це психічні процеси, які відбуваються у свідомості людини, характеризують її волю і детермінують відповідну поведінку. Такий поділ є умовним і провадиться лише з метою більш глибокого вивчення кожної із сторін, з'ясування їх характерних особливостей та кримінально-правового значення суб'єктивного ставлення особи до ознак, що характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення.

Обґрунтовано, що вчиняючи активну кримінально протиправну поведінку (дію), особа усвідомлює вчинення нею конкретного, суспільно небезпечного,

протиправного, вольового акту. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння у формі кримінально протиправної бездіяльності має місце не лише за умов, що особа усвідомлює вказані вище властивості (обов'язковий елемент суб'єктивного ставлення до діяння), а й усвідомлює наявний у неї обов'язок діяти відповідним чином та наявність реальної можливості виконати активні дії, які вимагаються (додатковий елемент суб'єктивного ставлення до діяння у формі бездіяльності). Водночас, усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) охоплює розуміння винного, що таке кримінально протиправне діяння або само по собі, або у поєднанні з іншими об'єктивними та/або суб'єктивними ознаками визначено у законі про кримінальну відповідальність як кримінальне правопорушення.

Визначено, що кримінально-правова кваліфікація діянь за наявності юридичної помилки за таких умов здійснюється на загальних підставах за виключенням юридичної помилки у кримінальній непротиправності (незлочинності) діяння. У зв'язку з цим наголошено на необхідності доповнення Розділу V Загальної частини чинного КК України новою нормою: «Стаття 25-1. Юридична помилка» та запропонована авторська редакція цієї норми. Доводиться, що за наявністю негативної помилки у характері (суспільній небезпечності) діяння (за відсутності в діянні фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення), кримінальна відповідальність можлива, коли вчинення такого діяння з необережності також є кримінально караним.

Встановлено, що у більшості кримінальних правопорушень з матеріальним складом визначені законом суспільно небезпечні наслідки за своїм змістом не є наслідками кримінально протиправного діяння, а становлять ознаку нормативного характеру, яка вказує на певний розмір або обсяг спричиненої шкоди і є єдиним можливим механізмом виокремлення зі всієї сукупності посягань саме таких, що за своїм рівнем та характером відповідають суспільній небезпечності такого соціального явища, як кримінальне правопорушення. Наведене обумовлює необхідність відповідного психічного ставлення особи не лише щодо кримінально

протиправного діяння та його наслідків, а і до ознак нормативного характеру – суспільно небезпечних наслідків в усталеному їх розумінні доктриною кримінального права.

Акцентовано увагу на тому, що статті 23–25 КК України при визначенні вини, умислу та його видів, необережності та її видів не містять згадувань про психічне ставлення особи до місця, часу, обстановки, способу або засобів вчинення кримінального правопорушення, а також про психічне ставлення особи до розвитку причинного зв'язку між кримінально протиправним діянням та його суспільно небезпечними наслідками. Більш того, положення статей 23 та 24 КК України не передбачають можливості їх застосування щодо норм Особливої частини КК України, які мають законодавчу конструкцію як кримінальні правопорушення з формальним або усіченим складом. Обґрунтовано доцільність у статтях 23–25 КК України визначити психічне ставлення особи не до окремих об'єктивних ознак вчинюваного посягання (суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків), а щодо всіх ознак, які характеризують склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України (Особливою частиною КК України). З цією метою запропоновано авторську редакцію наведених статей закону про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: суб'єктивне ставлення, об'єктивні ознаки, склад кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, вина, умисел, необережність, завідомість, усвідомлення, помилка.

ABSTRACT

Terpeliuk E. V. Person's subjective attitude to the objective features of the criminal offence and its criminal law role. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy Degree in Law, Speciality 081 – Law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to the criminal law analysis of the phenomenon of person's subjective attitude to the objective features of the committed crime and its role in the criminal law of Ukraine. Taking into account the existing theoretical frameworks, the experience of normative regulation and practical realization of relevant legislation provisions, its doctrinal, historical, ideological, criminal and political, legislative and law-enforcement aspect are investigated.

The author of the dissertation analyses the connection between this idea and the principles of criminal law, and also takes into account the domestic traditions of constructing the grounds of criminal liability as the existence of sum of specific signs in the person's behavior, covered by the legal construction «body of the criminal offence», determining the place of the person's subjective attitude to the objective features of the committed crime in the system of criminal law of Ukraine.

It is proved, that the requirement of the existence of person's subjective attitude to the objective features of the criminal offence, is a part of the principle of fault-based liability in the criminal law of Ukraine, and is also a derived one from recognition of fault as a compulsory feature of the mental element of the body of criminal offence. That is why, both development and investigation of the above-mentioned idea provide the criminal-legal policy with the ideological component, and also provide the respect for the human rights while applying the responsibility. Both the measure of such responsibility and the grounds of its application, are determined to a large extent with the person's attitude (his/her knowledge, awareness and estimation) to the external features of the committed infringement which characterize the object, subject, causal link, objective and substantive conditions of commission of the act.

The legal acts of the X–XXIth century as well as the latest legislative developments in terms of regulation of the mental element, fault, differentiation of its' forms and types, intellectual and volitional moments by them, were studied. It was detected, that the explored phenomenon has been already known in criminal law back in the days of Rus' Justice, and has later been represented in the Lithuanian Statutes, Sudebnik, Law, by means of which the little Russian nation litigates, and also in Russian imperial legislation, Soviet criminal legislation and the legislation of independent Ukrainian State. At the same time,

the legislative regulation of the subjective attitude was carried out with diverse detailing and quality. There is a further need for a more detailed legislative regulation of the subjective attitude for guilt, including the offender's attitude to the objective features of the committed offence.

The review of the ways of regulatory controls of the criminally significant person's subjective attitude to the committed infringement (including the attitude to the objective features) in criminal legislation of foreign States (counties of Western and Eastern Europe) and in international criminal law (in the Rome Statute of the international criminal tribunal), has been carried out. The traits of similarity and distinction between these acts and the Criminal Code (herein and after – CC) of Ukraine in terms of the regulation of the above-mentioned question, were discovered.

The scientific position, particularly developed by the modern theory of criminal law, which involves the recognition of the social relation as such a direct object, that is, the links between the subjects of relations, that are emerging in the process of their material or spiritual activity, was used for the scientific analysis and explanation of the person's subjective attitude to the object of the criminal offence. The cases of causing damage to separate structural element of breeched relations are illustrated (on examples of particular judicial decisions). The offender's subjective attitude to the object is suggested to be determined by his attitude to the specific item of the criminal unlawful influence, which is a structural component of the relations.

The peculiarities of the offender's subjective attitude to the object while causing damage to the object «from outside», when the offender makes an infringement on the carrier (the subject) of social relations, were examined. In such cases the perpetrator penetrates the social relations by means of the exclusion or elimination of the carrier (subject) of the relations, severs or destroys them. The influence on the item of social relations generally occurs while carrying out an encroachment on the social relations, the item of which are considered to be the goods and values of the material nature. It has been proved, that even if not complete destruction or damage takes place despite the form of the expression of the infringements, then at there is least the transformation of social property relations, where the offender receives an ability to use the property by

demonstrating his negative attitude to the rights of others, and actual exemption of the property, even without the owner's loss of the right of possession, on its own makes all legal operations with it impossible. There are two ways or forms of the influence on the social relations: «from the inside» and «from the outside» in cases when the community link is an item of the criminal influence. In case of severance of the social connection «from the inside» a person, being one of the subjects of social relations or acting on behalf of a collective subject (for example, a legal entity), unlawfully does not perform or improperly performs the duties, that were entrusted to him/her, «excluding» himself/herself or the subject, the representative of which he/she is, from these relations. The infringement on the social link by the means of the influence on social relations «from the outside» is carried out by the person, which is not a participant of the social relations.

It is stated, while investigating the attitude to the item of the criminal offence, that the item is recognized by the offender and he expresses his attitude to the value of the thing, its social importance, but not to the form. In so doing, the attitude to this thing is negative or indifferent. According to the character of the criminal-forming features of the item of the criminal offence, it is offered to single out: the items of criminal offences, which are concurrently the items of the social relations; items – sources of enhanced danger, the turnover of which is limited or forbidden in this regard; items, the turnover of which is forbidden according to the current legislation and international contracts and Treaties. The above-mentioned classification of the items allows to investigate the offender's subjective attitude to the items of the criminal offence on the basis of their content, but not on the basis of the form of their consolidation in the CC of Ukraine.

It is stated that the offender's attitude to the victim and his features in the CC of Ukraine is actually modeled in one of two forms: realization and knowledge. The above-mentioned categories determine, how fully the certain features of the body of the criminal offence have been realized and displayed in the offender's mind. The realization includes the understanding of the victim's presence (including as a feature of the body) and understanding of the existence of certain features, that characterize him.

The knowledge is the most exact awareness of all these features, and so it characterizes the confidence in the victim's existence, the awareness about his/her special characteristics. The offender demonstrates his negative attitude to the victim's features, which are an integral part of the core body by means of «realization» or «knowledge».

It is stated that a criminal offense is a psychophysical unity of the objective (external – physical) and subjective (internal – mental) aspects of the action as an act of volitional behavior of a person. The external part ensures the manifestation of the person's behavior in the objective reality, and is expressed in forms of commissions and omissions, aimed at the changes in the social environment, consequences, causal link between them and other features, prescribed by the legislation. The internal part includes psychical processes, which occur in the person's mind, characterize his/her will and determine the relevant behavior. Such division is conditional and is provided only with the aim of the deeper studying of each side, figuring out their unique features and criminal-legal meaning of the person's subjective attitude to the features, which characterize the objective part of the criminal offence.

It is justified, that the person realizes the commission of the specific, socially dangerous, unlawful, volitional act, by committing an active criminally unlawful behavior (act). The realization of the socially dangerous character of his/her action in the form of the criminally unlawful omission occurs not only under conditions, when the person realizes the above-mentioned attributes (the compulsory element of the subjective attitude to the action), but when the person also realizes the existing obligation to act in a specific way and the existence of the real opportunity to perform active force, which are required (an additional element of the subjective attitude to the action in the form of omission). At the same time, the person's realization of the socially dangerous character of his/her action (commission or omission) includes the offender's realization that such criminally unlawful act on its own or conjunction with other objective and/or subjective features is determined in the legislation on criminal liability and a criminal offence.

It is determined, the criminal law qualification of actions in case of the legal error in such conditions is implemented on general grounds except for the legal error in

criminal not unlawfulness (non-crime) of the action. In this regard, it is emphasized the need to supplement Section V of the General Part of the current CC of Ukraine with a new provision: «Article 25-1. Legal Error» and the author's version of this provision is also offered. It is proved that criminal liability is possible when committing such an act through negligence is also criminally punishable in the presence of a negative error in the character (social danger) of the act (in the absence of factual features that form the objective side of the criminal offense).

It is established that the socially dangerous consequences defined by legislation in most criminal offenses with material composition are not the consequences of a criminal offense, but are a feature of normative nature, which indicates a certain amount or volume of damage and is the only possible mechanism for isolating the infringements, which correspond to the social danger of such a social phenomenon as a criminal offense by their level and nature, out of the total of all infringements. The above-mentioned is subject to a necessity of the person's appropriate mental attitude not only to the criminal offense and its consequences, but also to the features of normative nature – socially dangerous consequences in their established understanding of the doctrine of criminal law.

The attention is focused on the fact, that Articles 23–25 of the CC of Ukraine in determining the guilt, intention and its types, negligence and its types don't mention the person's mental attitude to the place, time, situation, method or means of committing a criminal offense, as well as person's mental attitude to the development of a causal link between a criminally unlawful act and its socially dangerous consequences. Moreover, the provisions of Articles 23 and 24 of the CC of Ukraine don't provide and ability to apply them to the norms of the Special section of the CC of Ukraine, which have a legislative construction as criminal offences with formal body or preventive offences. The relevance to determine the person's mental attitude not to the specific objective features of the committed infringement (socially dangerous actions and socially dangerous consequences), but to all features, which characterize the body of the crime, prescribed by the CC of Ukraine (by the Special section of the CC of Ukraine), is also

justified. The author's edition of the above-mentioned articles of the Act on Criminal Responsibility is offered with this aim.

Keywords: subjective attitude, objective features, body of the criminal offence, mental element of the criminal offence, guilt, intention, negligence, knowledge, realization, error.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, опубліковані у фахових виданнях України:

1. Терпелюк Є. В. Проблеми суб'єктивної оцінки винним об'єктивних ознак посягання (на прикладі злочинів проти життя особи). *Європейські перспективи*. 2018. № 3. С. 68–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2018_3_13 (дата звернення: 04.09.2021)

2. Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення особи до злочину та принципи кримінального права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2020. Вип. 29. С. 246–252. DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-33

3. Терпелюк Є. В. Проблемні питання суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Випуск 65. С. 283–287. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.52

Стаття у науковому виданні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу, з наукового напряму «Право»:

4. Terpeliuk E. Drawback in the Subject Matter as a Kind of Subjective Person's Attitude to the Objective Features of a Crime: Types and Criminal Significance. *Recht der Osteuropäischen Staaten (REOS).* 2020. № 2. С. 67–71.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Терпелюк Є. В. Деякі проблеми кримінально-правової оцінки суб'єктивного ставлення до об'єктивних ознак у складах злочинів проти життя //

Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 березня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 131–134.

6. Терпелюк Є. В. Суб'єктивна оцінка винним об'єктивних ознак вчинюваного злочину та принципи кримінального права України (питання співвідношення) // Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовтня 2019 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 158–161.

7. Терпелюк Є. В. Час виникнення наміру на вчинення злочину та обсяг усвідомлення його об'єктивних ознак (зв'язки й залежності) // Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції (27 березня 2020 року, м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 2020. С. 366–368.

8. Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення винного до ознак, які характеризують потерпілого від кримінального правопорушення, та його значення для кримінальної відповідальності // Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 травня 2021 року, м. Суми)/Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: Видавничий Ельдорадо, 2021. С. 105–106.

ЗМІСТ

Вступ……..17

Розділ 1. Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення: ґенеза, порівняльно-правові аспекти, сучасне розуміння……27

1.1. Кримінально-правова природа феномену суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення……27

1.2. Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення в історії вітчизняного кримінального права……42

1.3. Відображення суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак кримінального правопорушення у законодавстві європейських держав……62

1.4. Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак правопорушення за міжнародним кримінальним правом……..74

Розділ 2. Суб'єктивне ставлення особи до ознак, які характеризують об'єкт кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення……..……..84

2.1. Суб'єктивне ставлення особи до ознак, які характеризують безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення…….……..……..84

2.2. Суб'єктивне ставлення особи до предмета кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення…….……..107

2.3. Суб'єктивне ставлення особи до потерпілого від кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення……117

Розділ 3. Суб'єктивне ставлення особи до ознак, які характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення……..……124

3.1. Суб'єктивне ставлення особи до ознаки, яка характеризує суспільно небезпечне діяння, та його значення……128

3.2. Суб'єктивне ставлення особи до ознаки, яка характеризує суспільно небезпечні наслідки діяння, та його кримінально-правове значення……147

3.3. Суб'єктивне ставлення особи до ознаки, що характеризує причинний зв'язок між кримінально протиправним діянням та суспільно небезпечними наслідками; його кримінально-правове значення……..……163

3.4 Суб'єктивне ставлення особи до інших ознак, які характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення….....183

Висновки……199

Список використаних джерел……206

Додатки……....235

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним з непорушних постулатів сучасного кримінального права України, якому має відповідати законотворча й правозастосовна діяльність у цій галузі, є вимога застосування кримінальної відповідальності виключно за умови наявності її підстави, якою чинний Кримінальний кодекс (далі – КК) України визнає вчинення особою суспільно небезпечного діяння, котре містить склад передбаченого зазначеним законом кримінального правопорушення. Склад кримінального правопорушення, в свою чергу, охоплює цілу низку юридично значущих характеристик поведінки особи, до яких, зокрема, належать і ті, що характеризують суб’єктивну сторону вчиненого та виражаються в певних, окреслених законом моделях психічного ставлення особи як безпосередньо до вчинюваного нею діяння, так і до інших об’єктивних ознак посягання – його наслідків, причинного зв’язку, місця, часу, способу, обстановки кримінального правопорушення, обраних винним знарядь і засобів його вчинення, властивостей об’єкта й предмета посягання, характеристик потерпілого.

Згідно із загальновизнаними положеннями теорії кримінального права, а також приписами законодавства про кримінальну відповідальність, суб’єктивне ставлення правопорушника до вчинюваного посягання виражається перш за все у поєднанні інтелектуальних і вольових моментів психічної діяльності правопорушника, які утворюють вину у формі умислу, необережності чи їх поєднання, а також в меті, мотивах й, подекуди, – емоціях особи. Із визнанням впливу цих ознак на наявність підстави кримінальної відповідальності, а також міри останньої також безпосередньо пов'язаний кримінально-правовий принцип винного ставлення (суб’єктивного інкримінування). У сучасному кримінальному праві він стає домінантою та протиставляється об’єктивному ставленню як принципу обґрунтування необхідності застосування кримінальної відповідальності за поведінку особи, якою вона завдає шкоди об’єктам

кримінально-правової охорони. У зв'язку із цим в чинному законодавстві про кримінальну відповідальність досить багато уваги приділено вказівкам на вимоги щодо винного ставлення суб'єкта до посягання, яке він вчиняє, до обсягів усвідомлення ним об'єктивно-предметної складової власних діянь, до оцінки ним їх соціального значення, до прогнозування (чи відсутності прогнозу) їх наслідків, до форми мобілізації зусиль для досягнення певних злочинних результатів.

Проблеми правової оцінки суб'єктивного ставлення винного до вчинюваного ним кримінального правопорушення (дослідженню яких приділено значну увагу в розробках багатьох вітчизняних і зарубіжних фахівців, зокрема В. Борисов, Я. Брайнін, Ю. Вапсва, Р. Вереша, П. Воробей, В. Грищук, Н. Гуторова, П. Дагель, О. Дудоров, А. Зелінський, Г. Злобін, О. Комаров, М. Коржанський, Г. Кригер, В. Лунеєв, В. Павликівський, І. Петін, О. Рарог, І. Філановський, П. Фріс, М. Хавронюк, А. Шульга та ін.) обіймають одне з чільних місць в масиві питань застосування кримінального закону й кваліфікації кримінальних правопорушень. Водночас, значна частина правозастосовних (слідчих, судових) помилок і дефектів застосування кримінального закону все ще пов'язана саме із невірною оцінкою такого ставлення у ході досудового слідства або в суді. Законодавчі формулювання, які містяться в приписах Загальної й Особливої частин КК України досить абстрактні, не завжди відповідають сучасним досягненням психологічної науки, подекуди не кореспондуються одні з одними й не завжди слугують надійним орієнтиром для правозастосовців під час визначення підстави й міри кримінальної відповідальності особи з урахуванням її суб'єктивного ставлення до вчинюваного. Проблему поглиблює й те, що ознаки суб'єктивної сторони за своєю природою є імпліцитними (неявними, прихованими) характеристиками поведінки винної особи, що негативно впливає на пізнавальні можливості правозастосовця. Тому подальше вивчення шляхів розв'язання цих проблем є актуальною задачею кримінально-правової теорії.

Актуальність описаних проблем, їх теоретичне та практичне значення зумовили вибір теми дослідження, його мету та завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження спрямоване на подальшу реалізацію комплексної наукової програми «Основні напрями реформування законодавства України у контексті Європейської інтеграції» (номер державної реєстрації 0104U004048. Воно відповідає проблематиці, визначеній в «Переліку пріоритетних напрямів наукових досліджень в Україні з проблем наук кримінально-правового циклу» (п.п. 6, 7 розділу I), затвердженому 30.05.2019 р. Національною академією правових наук України (протокол №3). Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Комплексні дослідження проблем злочинності та окремих видів злочинів на основі верховенства права» (номер державної реєстрації 0116U000916).

Тему дисертації затверджено вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна 16 листопада 2017 року (протокол № 5) та уточнено 15 червня 2021 року (протокол № 12) .

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є з'ясування сучасного стану й перспектив вирішення проблем суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення (злочину чи кримінального проступку) та його значення в кримінальному праві України, а також удосконалення кримінального законодавства і практики його тлумачення в частині, що стосується регламентації вказаної проблеми .

Для досягнення цієї мети в роботі поставлені та вирішені такі *завдання:*

– визначити місце феномену суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення у сучасному кримінальному праві України;

– з'ясувати ґенезу правового регулювання моделей суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення в історії вітчизняного кримінального права;

– висвітлити способи відображення суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак правопорушення у кримінальному законодавстві європейських держав;

– показати особливості регламентації суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак правопорушення у міжнародному кримінальному праві;

– надати характеристику суб’єктивному ставленню особи до ознак, які характеризують безпосередній об’єкт кримінального правопорушення, його предмет, а також потерпілого, та показати його кримінально-правове значення;

– охарактеризувати суб’єктивне ставлення особи до ознак, які характеризують об’єктивну сторону кримінального правопорушення, та розкрити його кримінально-правове значення;

– сформулювати пропозиції до удосконалення вітчизняного кримінального законодавства в частині, що стосується відображення суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак кримінального правопорушення.

Об’єктом дослідження є правовідносини, що виникають в процесі реалізації принципу суб’єктивного ставлення в провину та застосування на цій основі законодавства про кримінальну відповідальність.

Предметом дослідження є суб’єктивне ставлення особи до об’єктивних ознак кримінального правопорушення та його кримінально-правове значення.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань у роботі використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Методологічну основу дисертаційного дослідження складає діалектичний метод наукового пізнання дійсності, з використанням якого відбувалося сходження від загальних законодавчих і доктринальних категорій вини та суб’єктивної сторони до принципу суб’єктивного ставлення і способів його реалізації в русі, динаміці й взаємодії елементів складу кримінального правопорушення (усі розділи роботи). Логічні методи (зокрема аналіз та синтез, аналогія, дедукція й індукція) застосовано при дослідженні нормативних актів, кримінальних проваджень (справ), наявних доктринальних ідей та суджень, висловлених з приводу різних складових предмету дослідження (розділи 2 та 3 роботи). З допомогою історико-правового методу було забезпечено висвітлення розвитку в кримінально-правових актах різних епох ідеї суб’єктивного ставлення винного до вчинюваного діяння і його зовнішніх ознак (підрозділ 1.2). Формально-логічний (догматичний)

метод забезпечив юридичний аналіз способів галузевого нормативного закріплення елементів суб'єктивного ставлення і їх використання при застосуванні кримінального законодавства (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.4). Використання герменевтичного методу забезпечило інтерпретацію термінів, які позначають способи суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення у вітчизняному й зарубіжному законодавстві, актах міжнародного права, актах застосування законодавства про кримінальну відповідальність (підрозділи 1.3, 1.4, розділи 2, 3). Порівняльно-правовий (компаративний) метод забезпечив вивчення досвіду кримінально-правової регламентації суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення за законодавством низки європейських держав та за джерелами міжнародного кримінального права (підрозділи 1.3, 1.4). Системно-структурний метод використано для визначення місця суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення в системі ознак складу останнього, виявлення проблем кваліфікації кримінальних правопорушень за суб'єктивними ознаками (підрозділ 1.1, розділи 2, 3).

Емпіричну базу дослідження складають результати вивчення наявних у Єдиному державному реєстрі судових рішень 150 вироків судів, практика Верховного Суду України.

Нормативно-правова база дисертації складається з норм Конституції України, джерел міжнародного кримінального права, Кримінального, Кримінального процесуального, Цивільного кодексів, України, низки некодифікованих законодавчих та підзаконних актів.

Науково-теоретичною основою роботи стали розробки вітчизняних і зарубіжних фахівців в галузі кримінального права, кримінології, кримінального процесуального права, історії права, психології, філософії, загальної теорії права.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є одним із перших в Україні монографічних досліджень, в якому розкрито кримінально-правові аспекти суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак вчинюваного

кримінального правопорушення. Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в роботі:

вперше:

– на основі дослідження пам’яток права та кримінально-правових актів різних епох показано розвиток у вітчизняному кримінальному праві нормативного відображення офіційної оцінки суб’єктивного ставлення винного до об’єктивних ознак вчинюваного кримінального правопорушення як передумови застосування до особи заходів кримінально-правового характеру у вигляді кримінальної відповідальності чи подібних їй практик та доведено, що пряма вказівка на усвідомлення як обов'язковий елемент вини у кримінальному законодавстві з’являється лише в другій половині в XX ст.; саме з цього часу врахування суб’єктивного ставлення винного до об’єктивних ознак вчинюваного та, відповідно, його оцінка цих ознак під час вчинення посягання, офіційно включене до формули вини;

– з урахуванням можливих відмінностей у суб’єктивному ставленні винного до характеру криміноутворюючих ознак предметів кримінальних правопорушень запропоновано їх класифікацію за цим критерієм: а) предмети кримінальних правопорушень, що одночасно виступають предметами суспільних відносин (ставлення до таких предметів переважно негативне: винний, розуміючи цінність предметів або їх значимість, свідомо вчиняє діяння, що зачіпає предмет, бажаючи задовольнити свої потреби); б) предмети – джерела підвищеної небезпеки, обіг яких у зв’язку з цим обмежено або заборонено (ставлення до таких предметів переважно байдуже, винний розуміє або реальну небезпеку таких предметів для конкретної людини, групи людей тощо, або абстрактну можливість заподіяння шкоди суспільним відносинам через недостатнє усвідомлення їх потенційної небезпеки); в) предмети, обіг яких заборонено відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів та угод (ставлення до таких предметів байдуже – особа усвідомлюючи їх негативні властивості ігнорує заборону їх обігу або ж ставиться до них позитивно);

– встановлено, що вчиняючи активну кримінально протиправну поведінку (дію), особа повинна усвідомлювати її конкретний, суспільно небезпечній, протиправний, вольовий характер, а усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння у формі кримінально протиправної бездіяльності, крім вказаного – ще й усвідомлювати наявність у неї обов’язку діяти відповідним чином та реальної можливості виконати активні дії і запобігти тим самим настанню суспільно небезпечних наслідків, передбачених кримінальним законом;

– доведено, що вимога наявності певного суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак кримінального правопорушення є складовою принципу винної відповідальності у кримінальному праві України, а також похідною від визнання вини обов’язковою ознакою суб’єктивної сторони складу кримінального правопорушення;

удосконалено:

– наукову аргументацію щодо інтерпретації наявних в законі про кримінальну відповідальність способів відображення суб’єктивного ставлення винного до ознак потерпілого від кримінального правопорушення: «усвідомлення» цих ознак охоплює розуміння присутності потерпілого (у тому числі як ознаки складу) та наявності у нього певних ознак, які його характеризують, а «завідомість» як більш точне знання – впевненість у існуванні потерпілого, знання про його ознаки;

– зв'язок між суб’єктивним ставленням особи до об’єктивних ознак вчинюваного кримінального правопорушення й суб’єктивним ставленням в провину як принципом кримінального права. Охоплення свідомістю винного й оцінка ним відображених в кримінально-правовій нормі типових об’єктивних ознак складу кримінального правопорушення (тих, що характеризують об’єкт, предмет, потерпілого, діяння, причиновий зв'язок, наслідки й додаткові (факультативні) ознаки об’єктивної сторони) визнано необхідною передумовою реалізації суб’єктивного ставлення в провину, правильної кваліфікації вчиненого й застосування (реалізації) кримінальної відповідальності у відповідності із обсягом усвідомлення;

– порівняльно-правові аспекти способів нормативного регулювання кримінально значимого суб'єктивного ставлення особи до вчинюваного посягання (у т.ч. до об'єктивних його ознак) в кримінальному законодавстві зарубіжних держав (країн Західної й Східної Європи) та у міжнародному кримінальному праві (в Римському статуті Міжнародного кримінального суду), що дозволило виявити риси подібності й відмінності між цими актами й КК України в частині регламентації вказаного питання;

– розуміння суб'єктивного ставлення винного до об'єкта кримінального правопорушення як такого, що не вимагає усвідомлення ним всіх його компонентів: особа має розуміти цінність цього об'єкта для окремого громадянина, суспільства чи держави, та виражати своє ставлення до предмета кримінально протиправного впливу (носіїв суспільних відносин, їх предмета чи соціального зв'язку між носіями);

– шляхи удосконалення застосування конструкції статей 23 та 24 КК України, які в чинній редакції не передбачають можливості їх застосування щодо кримінальних правопорушень з формальним або усіченим складом: доведено, що у статтях 23, 24 та 25 КК України доцільно визначити психічне ставлення особи не до окремих об'єктивних ознак вчинюваного посягання (суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків), а щодо всіх ознак, які характеризують склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України (Особливою частиною КК України), перш за все – до обєктивних;

дістали подальшого розвитку:

– оцінка типових та підтверджених судовою практикою варіантів психічного ставлення винної особи до об'єкта кримінального правопорушення як негативного, зневажливого чи недостатньо уважного;

– шляхом аналізу форм суб'єктивного ставлення винного до предмета кримінального правопорушення доведено, що особою усвідомлюється і її ставлення виражається не до способу опису предмета у КК України (тілесні або безтілесні речі), а до цінності речі, її соціальної значимості; при цьому ставлення винного до самої такої речі або негативне, або байдуже;

– критична оцінка якості статей 23–25 КК України, які не містять згадування про психічне ставлення особи як до причинного зв'язку між діянням і наслідками, а також місця, часу, обстановки, способу або засобів вчинення суспільно небезпечних посягань, які є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони значної кількості складів кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною КК України.

Практичне значення отриманих результатів. Висновки та пропозиції, що містяться у роботі, можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій діяльності – в ході подальших доктринальних досліджень проблематики кримінально-правових аспектів психічної діяльності особи під час вчинення кримінального правопорушення (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у наукову діяльність Кримінологічної асоціації України від 21 вересня 2021 року);

– у правотворчості – в процесі нормопроектної діяльності з удосконалення вітчизняного кримінального законодавства в частині відображення змісту й значення суб'єктивного ставлення особи до вчинюваного діяння;

– у правозастосовній діяльності – для вдосконалення практики кримінально-правової кваліфікації злочинів й кримінальних проступків за суб'єктивними ознаками;

– у навчальному процесі – для розробки навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Кримінальне право» та «Кваліфікація кримінальних правопорушень» (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 20 вересня 2021 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана здобувачем самостійно. Викладені у ній положення, що виносяться на захист, розроблені ним особисто.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення й висновки дослідження оприлюднено дисертантом у наукових доповідях на чотирьох національних і міжнародних наукових заходах: «Сутність та значення впливу

законодавства на розвиток суспільних відносин» (міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, Україна, 10–11 березня 2017 р.), «Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв’язку та шляхи розвитку» (науково-практична конференція, м. Харків, 11 жовтня 2019 р.), «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (всеукраїнська конференція, м. Львів, 27 березня 2020 р.), «Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції» (XIII Міжнародна науково-практична конференція, (м. Суми, 21–22 травня 2021 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що включають _____ підрозділів, висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить ____ сторінок, з яких основний текст займає ____ сторінки, список використаних джерел розташовано на ____ сторінках (____ найменування), додатки – на ___ сторінках.

РОЗДІЛ 1
СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ОСОБИ ДО ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ҐЕНЕЗА, ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ, СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

1.1. Кримінально-правова природа феномену суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення

Психіка являє собою властивість високоорганізованої матерії, яка виникає на певній стадії розвитку життя і є формою відображення. Вища форма психіки – свідомість – притаманна тільки людині. Суб'єктивно психіка виступає у виді доступних для самоспостереження явищ – відчуття, сприйняття, уявлень, думок, почуттів тощо [296, с. 414]. Це твердження дозволяє зробити висновок про те, що явища об'єктивної дійсності відбиваються у психіці людини і вона (за наявності достатньої інформації) формує своє ставлення до того або іншого явища.

У ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК України) визначено: кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Отже, злочини й кримінальні проступки є своєрідним негативним «продуктом» соціальних практик людини. І як акт її поведінки вони детерміновані діяльністю її інтелекту й волі, зокрема усвідомленням, а звідси – й знанням та оцінкою правопорушником в момент (в період) порушення ним кримінального закону певних фактичних обставин, які мають істотне кримінально-правове значення. Як зазначав відомий теоретик права Н. Малеїн, закони розвитку природи й суспільства незалежні від свідомості та волі людей, й у цьому сенсі воля та свідомість об'єктивно обумовлені, не вільні. Але об'єктивність законів розвитку полягає лиш у тому, що їх неможливо скасувати, але не означає можливості їх пізнання. Знання ж, своєю чергою, визначає можливість вибору (в межах об'єктивних законів) різноманітних цілей і

засобів їх досягнення, тобто різноманітних варіантів поведінки [138, с. 155]. Відштовхуючись від цієї ідеї, можемо стверджувати, що для механізму кримінальної поведінки, для вибору правопорушником тієї чи іншої її форми, а в подальшому – і для реалізації її юридичних (власне, кримінально-правових) наслідків важливого значення набувають інтелектуальні, аналітичні, евристичні, логічні здібності правопорушника, які дозволяють йому з тим чи іншим ступенем деталізації й якості усвідомлювати, оцінювати фактичні обставини акту власної поведінки і згодом – відповідати за скоєне за наявності таких обставин.

Як цілком обґрунтовано вказує Р. Вереша, свідомість – це категорія, яка характеризує загальний стан психіки особи, за якого вона здатна пізнавати навколишній світ і адекватно ставитися до нього, формувати нові образи і поняття, часову картину світу, свою власну мету і спрямовувати діяльність на її досягнення, а також пізнавати себе. Саме завдяки свідомості людини відбувається особлива діяльність психіки – особа усвідомлює власні діяння, їх характер та можливі наслідки як для суспільства, так і для себе особисто (у випадку настання юридичної, зокрема кримінальної, відповідальності за вчинені суспільно шкідливі (небезпечні) діяння) [19, с. 62].

Суб’єктивне ставлення особи до вчинюваного нею діяння як чинник, який визначає доцільність, допустимість й саму можливість застосування (реалізації) заходів кримінально-правового впливу щодо цього діяння (а точніше – щодо «діяча») відома в парадигмі європейського кримінального права досить давно. Власне, своєю появою ця ідея, яка поступово обійняла досить важливе місце в основах кримінального права, галузевому законодавстві й практиці його застосування (про що буде більш детально говоритися далі в цьому розділі й дисертації в цілому), завдячує максимі винної відповідальності в кримінальному праві. «З часів визнання християнства офіційною релігією, – вказують, розглядаючи розвиток римського права О. А. Підіпригора й Є. О. Харитонов, – під його впливом наявність провини (вини) визнається обов’язковою умовою карної відповідальності. «*Sine culpa non est aliquis puniendas*» (Без вини немає будь-якого покарання. Немає вини – немає покарання), вважали римські юристи.

Безвинне вчинення протиправної дії, очевидно, взагалі не давало підстави загальної кваліфікації її як злочину») [177, с. 246]. Доцільність такого підходу була зрозуміла європейським юристам і в більш пізні періоди розвитку права. Так, Гуго Гроцій не раз вказував, що карі підлягає лише той, хто вчиняє злочин «за власною волею», або ж, інакше кажучи, він ставить питання про кримінальну відповідальність за винуваті дії. Теорія об'єктивного ставлення його явно не влаштовувала [46, с. 31]. Не випадково ще в позаминулому (XIX) столітті в юридичній літературі підкреслювалося, що вчення про винуватість (винність) і його більша або менша глибина є немов «барометром» кримінального права, що воно – показник його культурного рівня [288, с. 2]. Підтримуючи цю думку, на початку дослідження вважаємо за необхідне перш за все окреслити загальні контури феномену суб'єктивного ставлення особи до вчинюваного діяння і його вплив на розвиток і застосування кримінального права України, а для цього – відстежити зв'язки із основними постулатами кримінального права України вимоги суб'єктивного ставлення в провину та похідної від неї ідеї впливу на кримінально-правові наслідки вчиненого правопорушення суб'єктивного ставлення особи до його об'єктивних ознак. Вибір для дослідження ставлення винного саме до цієї групи ознак пояснюється тим, що вони в складі кримінального правопорушення є найчисленнішими, адже охоплюють: об'єкт кримінального правопорушення (1), у тому числі загальний, родовий та безпосередній його рівні й факультативні його ознаки: предмет (2), потерпілого (3), а також об'єктивну сторону кримінального правопорушення: – діяння (4), його наслідки (5), причиновий зв'язок (6), знаряддя (7) й засоби (8), місце (9), час (10), обстановку (11), спосіб (12) вчинення кримінального правопорушення. Тому, власне, на органи дізнання та досудового слідства у всіх без винятку кримінальних провадженнях завжди покладається обов'язок виявити (а згодом на суд – перевірити й оцінити) наявність певного внутрішнього (психічного, суб'єктивного) ставлення винного перш за все саме до цих ознак. Відповідно, можна очікувати, що саме суб'єктивне ставлення особи до цих ознак описане законодавцем максимально якісно й одночасно висунути гіпотезу, що згідно із

найпростішими статистичними закономірностями правозастосовці найчастіше припускаються помилок і неточностей саме при оцінці суб'єктивного ставлення винного до цих ознак (адже, по-перше, чим частіше доводиться звертатись до завдань такого типу, тим частіше можна припуститись відхилень при їх вирішенні, а по-друге – суб'єктивне ставлення іншої особи до певної події (до вчинюваного нею кримінального правопорушення) завжди є імпліцитним, прихованим від зовнішнього спостереження, що є додатковим чинником для виникнення помилок і появи дефектів у практичній діяльності щодо його встановлення. У спеціальній і навчальній літературі неодноразово вказувалося на те, наскільки часто правозастосовці припускаються помилок саме при встановленні суб'єктивного ставлення особи до вчиненого нею діяння. Підтверджує це й особистий багаторічний практичний досвід роботи дисертанта в органах прокуратури й в адвокатурі. Тому загальнотеоретична й нормативна характеристика феномену суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак кримінального правопорушення має теоретичну й практичну цінність.

Як показує вивчення вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність, в ньому відсутня однозначна позиція законодавця з приводу того, чим в цілому є ідея суб'єктивного ставлення особи до вчинюваного кримінального правопорушення. На нашу думку, для відповіді на це питання перш за все доцільно звірити її з каталогом ідеологічних основ такої галузі, як сучасне кримінальне право, тобто з'ясувати її співвідношення із принципами кримінального права України.

Як сфера практично-прикладної соціально орієнтованої діяльності спеціально підготовлених суб'єктів. кримінальне право України основується на певних сучасних (нових) й традиційних (усталених) засадничих ідеях – принципах. Принципи кримінального права визнаються фундаментальними й концептуальними ідеями галузі, котрі визначають його сутність, структуру, зміст[167, с. 823]. Вони, як зазначається в літературі, – «світоглядний «фундамент», який апріорі має бути узгоджений із моральними цінностями українського суспільства, відповідати ідеологічним засадам правової системи

держави, а також відбивати історично сформовані уявлення про специфіку цієї галузі, закономірності нормотворення й правозастосування у діяльності, спрямованій на протидію злочинності» [72, с. 115].

Наразі існує кілька способів вираження принципів цієї галузі, з яких найбільш відомі: а) безпосереднє формулювання відповідних ідей і вимог в законодавстві про кримінальну відповідальність та б) виведення принципів кримінального права зі змісту закону, що вимагає його системного і телеологічного тлумачення. Оскільки у чинному КК України не міститься норм, які були б спеціально присвячені принципам галузі, то для з'ясування змісту цих провідних засад кримінального права України доводиться користуватись як першим, так і другим методами одночасно [40, с. 19]. Тому методика й механізм вибору, відбору й обґрунтування певних ідей саме в ролі принципів кримінального права України як галузі публічного національного права наразі передбачає не лише аналіз тексту КК України, а й визнання в цій якості певних традиційних, тривалий час існуючих у фаховій правосвідомості ідей щодо призначення, змісту, застосування кримінального права та кримінального законодавства, які підтримуються всіма (або, принаймні, переважною більшістю) фахівців в цій галузі.

Отже, враховуючи викладене вище, на самому початку нашого дослідження спробуємо лід надати оцінку місцю, яке обіймає ідея обов'язкового врахування суб'єктивного ставлення особи до ознак вчинюваного нею злочину (або кримінального проступку) у структурі кримінально-правових принципів. Для досягнення цієї мети, як уявляється, може бути застосований як традиційний для правничих наук діалектичний метод, так і догматичний (формально-юридичний), а також аналіз, синтез, індукція й дедукція – методи, які використовуватимуться впродовж усього дослідження.

Проблематика принципів кримінального права в різний час була об'єктом уваги багатьох таких українських і зарубіжних дослідників. При цьому (і перш за все, очевидно, через відсутність вичерпних законодавчих формулювань) кількість принципів кримінального права у викладі різних авторів не збігається

(коливаючись, за нашими підрахунками, від трьох ідей у викладі одних фахівців й до п'ятнадцяти в інших) [73, с. 19–24]. Так, в одній з перших виданих з цієї проблематики на теренах «радянського» правового простору друкованих праць (П. Фефелов «Поняття і система принципів радянського кримінального права») було запропоновано найважливішими принципами кримінального права, які характеризують зазначену галузь права в цілому вважати невідворотність й індивідуалізація покарання. Інші ідеї (зокрема, законність, гуманізм, демократизм) П. Фефелов оцінював як загальноправові, які рівною мірою стосуються інших, а не лише кримінального права, галузей [292, с. 13–15]. У Теоретичній моделі Загальної частини кримінального законодавства згодом було виділено вісім принципів, які відбивають становище особи в кримінально-правових відносинах у зв'язку із вчиненням злочину, а також права й обов'язки держави (рівність громадян перед законом, законність, особиста відповідальність, гуманізм, невідворотність відповідальності, демократизм, справедливість відповідальності) [267, с. 18–25]. Водночас, у переліках (або й у розроблених тими чи іншими науковцями системах) принципів кримінального права чимало авторів називають принцип винної відповідальності (або ж принцип вини). Враховуючи мету цієї публікації приділимо особливу увагу саме цьому питанню.

Отже, серед принципів кримінального права часто вказується й такий, що оснований на категорії «вина», яка перш за все є категорією суб'єктивною. Так, радянський учений-криміналіст М. Бєляєв виділяв наступні принципи кримінального законодавства (кримінального права), як законність, демократизм, невідворотність відповідальності, рівність всіх перед законом, принцип винної відповідальності, принцип справедливості, а також гуманізм [10, с. 209–237]. М. Коржанський писав (цитуючи фахівця зі збереженням авторської стилістики): «принципами уголовного права можуть бути визнані загальні і найважливіші положення (засади) уголовно-правового регулювання, якими визначаються основні завдання уголовного законодавства, стратегія і тактика уголовної політики держави, головні засоби та шляхи її реалізації і які безпосередньо передбачені законом або прямо з нього випливають та мають конкретну

практичну дію, виконують регулятивну функцію» [95, с. 69–70]. Вказаний український автор відніс до числа принципів кримінального права такі засади, як принцип законодавчого визначення злочину, принцип особистої відповідальності, принцип винної відповідальності, принцип суб'єктивної осудності, принцип повної відповідальності (повноти осудності), принцип переваги пом'якшуючих відповідальність обставин, принцип більшої караності групового злочину, принцип повного відшкодування заподіяної злочином шкоди, принцип відповідності (пропорційності) покарання тяжкості вчиненого злочину, принцип економії кримінально-правової репресії [95, с. 71]. Виділяє принцип винної відповідальності М. Панов. На його думку, цей принцип означає, що відповідальність особи можлива лише за наявності її вини у вчиненому. Посилаючись на ст. 62 Конституції України, а також на ч. 2 ст. 2 та на ст. 23 КК України фахівець резюмує, що наявність умислу або необережності (вини у певній формі й у певному виді) – необхідна передумова настання кримінальної відповідальності [166, с. 68–69]. П. Фріс серед принципів кримінального права також називає принцип відповідальності за наявності вини, при цьому розкриває його посилаючись на ч. 2 ст. 2 КК України [298, с. 13–14]. В. Ємельянов, називаючи принцип винної відповідальності однимі з основоположних в галузі, розкриває його наступним чином: «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тобто особа підлягає кримінальній відповідальності лише за ті суспільно небезпечні діяння, які вчинені нею винно, відносно яких встановлена її винність щодо їх вчинення» [66, с. 9–10]. При характеристиці вини в кримінальному праві автори відповідної статті Великої української юридичної енциклопедії (тому «Кримінальне право») також звертаються до ч. 1 ст. 62 Конституції України на підтвердження кримінально-правового значення вини [14, с. 77–78]. Дещо іншим чином, але, на нашу думку, в такому самому контексті ця ідея розвивається і П. Воробеєм, який пише: «принцип винної відповідальності полягає у тому, що особа може бути кримінально-відповідальною, може бути притягнутою до

кримінальної відповідальності лише за наявності у її діях (чи бездії) вини. Лише винно заподіяна шкода може ставитися особі в вину. Невинно заподіяна шкода (*casus*) – випадок, незалежно від тяжкості шкоди, у вину особі не ставиться, оскільки таким чином заподіяна шкода злочином не визнається і кримінальної відповідальності за собою не тягне» [35, с. 45].

Як бачимо, на існування ідеї важливості суб'єктивного компонента в обґрунтуванні підстави кримінальної відповідальності як досить важливої для кримінально-правової теорії й практики застосування кримінального закону вказується в багатьох джерелах і багатьма авторитетними фахівцями. Водночас, як уявляється, в багатьох випадках науковці охоплюють одним принципом одночасно дві дещо різні максими, одну з яких можна передати твердженням «особа може відповідати перед кримінальним законом лише за умови встановлення її винуватості у злочині належним органом й у спосіб, визначений чинним законодавством» (ч. 2 ст. 2 КК України), іншу – тезою «склад злочину – це єдина, законна, необхідна і достатня підстава кримінальної відповідальності, яка утворюється за обов'язкової наявності визначених кримінальним законом елементів і ознак, у тому числі певного психічного ставлення особи (вини у формі умислу чи необережності) до власного вчинюваного суспільно небезпечного діяння та його суспільно небезпечних наслідків» (ч. 1 ст. 2, ст.ст. 23–25 КК України).

Можна припустити, що в наведених вище випадках спостерігається поєднання кримінально-правової категорії вини (ст. 23 КК) як одного з елементів складу злочину та винуватості – категорії більшою мірою кримінальної процесуальної. Так, на думку фахівців з кримінального процесу, ст. 62 Конституції України, яку часто згадують представники кримінально-правової доктрини у зв'язку із принципом винної відповідальності (частина перша цієї норми), проголошує не принцип винної відповідальності, а презумпцію невинуватості [133, с. 102–103]. По суті, про неї ж ідеться у ч. 2 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: «Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення,

вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [91, с. 31]. Відзначимо, що аналогічну ідею зафіксовано й у Кримінальному процесуальному кодексі України, ч. 1 ст. 17 якого проголошує: «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили» [116]. Втім, підкреслимо, що для фахівців з кримінального процесу ця теза виглядає як цілком інший принцип, що вимагає остаточно визначитись із галузевою приналежністю вказаної максими. В ній, безперечно, ідеться не стільки про обов'язок держави довести певне психічне ставлення особи до вчинюваного (власне, вину, яка є лише ознакою суб'єктивної сторони злочину), а, більшою мірою, те, що саме цей суб'єкт вчинив інкриміноване йому діяння, належні якості для визнання його злочинцем та для застосування до нього того чи іншого заходу кримінально-правового характеру. Досить детально ця проблема висвітлена в дослідженнях сучасного українського правника Р. Вереші. У результаті системного й семантичного аналізу категорій вини й винуватості вказаний автор доходить обґрунтованого, як на наш погляд, висновку, що в ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України поняття «вина» використане некоректно і потребує заміни терміном «винуватість», який позначає «висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину» [20, с. 380–395]. Зазначимо, крім того, що саме словосполучення «принцип винної відповідальності» призводить до припущення, що відповідальність (кримінальна) можлива за наявності вини, але відсутності якихось інших необхідних передумов. Це, звичайно ж, не так. Таке припущення, безумовно, розходиться зі встановленою в ч. 1 ст. 2 КК України максимою, за якою склад злочину у вчиненому діянні – це єдина, законна, необхідна й достатня підстава такої відповідальності. При цьому повторимо, що така ознака, як вина, при всій її цінності, поглинається одним з елементів складу злочину – суб'єктивною стороною. Невинуватої ж відповідальності в кримінальному прав апріорі існувати не може. За відсутності вини, і, відповідно, складу злочину,

застосовані до особи обмеження її прав, свобод, її офіційне засудження слід кваліфікувати як протиправну (навмисну чи необережну) репресію, але аж ніяк не кримінальну відповідальність. Тому, зокрема, не можна погодитись із позицією авторів одного із сучасних довідкових видань із Загальної частини кримінального права України, в якому категорії «винність» та «винуватість» ототожнюються й розглядаються як «сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин під кутом зору того, як вони відображаються у свідомості і волі особи, що вчинила передбачене кримінальним законом діяння» [58, с. 38].

Про можливість визнання ідеї обов'язкового «ментального елементу», певного психічного ставлення суб'єкта до вчинюваного діяння однією з засад саме кримінально-правового регулювання свідчить і міжгалузеве порівняння. Так, у цивільному праві допускається застосування обов'язку зазнати цивільно-правової відповідальності незалежно від вини, підтвердженням чого є, зокрема, норма п. 1 ч. 2 ст. 1167 Цивільного кодексу України, згідно якої моральна шкода відшкодовується незалежно від вини (підкреслене нами – Є.Т.) органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки [304]. Нічого подібного в кримінальному праві представлене бути не може. Водночас, в міжнародних кримінально-правових актах замість дещо абстрактного «принципу вини» (або «винної відповідальності») загальним принципом галузі виступає вимога наявності суб'єктивної сторони. Так, ст. 30 «Суб'єктивна сторона» Римського статуту Міжнародного кримінального суду (місце розташування якої – частина 3 «Загальні принципи кримінального права»), в частині 1 якої зазначається: «якщо не передбачене інше, особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин…, лише в тому випадку, якщо за ознаками, які характеризують об'єктивну сторону, воно вчинене з наміром й усвідомлено» [208]. Отже, проекція суб'єктивного ставлення особи на об'єктивні ознаки вчиненого – це загальний принцип не лише в національному, а й в міжнародному кримінальному праві

(більш детально питання суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак міжнародного кримінального злочину буде розглянуто в окремому підрозділі нашої роботи).

Можна припустити, що спеціальне виділення в кримінальному праві принципу винного ставлення до діяння (в широкому, традиційному його розумінні) має певне історичне обґрунтування. Огляд галузі в історичній ретроспективі вимагає згадати, що тривалий час людство допускало застосування кримінально-правової кари до особи лише за самий факт заподіяння шкоди. Так, Г. Фельдштейн зазначає, зокрема, що законодавство ранньої формації кримінального права задовольнялося принципом не суб'єктивного, а об'єктивного ставлення, коли для наявності відповідальності достатнім було, щоб особа викликала (зумовила) результат [289, с. 20]. За висновками М. Коржанського, суб'єктивне обвинувачення, тобто інкримінування особі вчиненого лише за наявності її вини, належить до найбільших здобутків історичного розвитку юриспруденції й кримінального законодавства. «Цивілізованість і демократичність певної правової системи, її законодавства та правосудця визначаються головним чином, і в першу чергу, тим, яким є її обвинувачення: об'єктивним чи суб'єктивним, яке місце у законодавстві посідають ці протилежні принципи кримінальної відповідальності, в якому співвідношенні вони перебувають між собою», – підкреслював вказаний дослідник [94, с. 7].

Визнаючи важливість зазначених вище максим для підтримання сучасного кримінального права на засадах справедливості, розумності, доцільності все ж відзначимо, що деяка термінологічна плутанина при визначенні принципу кримінального права, основаного на вимозі врахування вини, як і одночасне використання різних по своїй правовій природі норм – конституційних, міжнародно-правових і національно-правових максим, які наголошують на презумпції невинуватості), певним чином «розмиває» його межі. На нашу думку, в цьому випадку слід підтримати А. Пінаєва, який вказує, зокрема, що принцип вини охоплює, вимогу, згідно якої особі інкримінується (поставляється у відповідальність) лише те, що охоплювалося її виною, а міра її відповідальності

залежить від ступеня вини [174, с. 22–23]. Власне, згаданий вже вище історичний досвід розвитку галузі дозволяє стверджувати, що «принцип вини» в кримінальному праві з'явився саме з метою запобігання об'єктивному інкримінуванню й забезпеченні суб'єктивного зв'язку між актом фактично шкідливої поведінки й особистим ставленням до нього діяча. Лише таким чином (враховуючи суб'єктивне ставлення особи до вчинюваного, що, власне, і визначає наявність вини суб'єкта) можна забезпечити раціональний кримінально-правовий вплив на особу задля досягнення (негайно або в майбутньому) таких цілей, як її виправлення, запобігання нею нових злочинів, кара. Фактичне ж нерозуміння особою суспільно небезпечного характеру своїх дій (бездіяльності), що випливає із нерозуміння криміноутворюючих властивостей вчинку (наприклад, незнання необхідних для настання кримінальної відповідальності за «предметне» правопорушення ознак предмета) виключає можливість притягнення її до кримінальної відповідальності за умисний злочин, а неможливість розуміння виключає притягнення до кримінальної відповідальності за необережність. За наявності фізичного зв'язку між особою, діянням та шкодою й відсутності зв'язку суб'єктивного підстави для кримінальної відповідальності відсутні [40, с. 107].

Привертають увагу і, безумовно, заслуговують на підтримку думки В. Гацелюка, який, зокрема, вказав, по-перше, що кримінально-правові принципи (власне, принципи кримінального права) мають стати «ключем» до вирішення основних питань галузі щодо становища особи й характеру діяльності відповідних правозастосовних органів у зв'язку із вчиненням злочину; що такі принципи мають включати в себе керівні ідеї й основоположні засади, які надавали би громадянам, судово-слідчим органам і законодавцю узагальнене уявлення щодо того, в яких випадках особа притягується до кримінальної відповідальності і яким чином визначаються форма, межі й обсяг відповідальності [40, с. 11–12]. Є підстави для твердження, що саме в цій частині до структури принципу вини в кримінальному праві й включається (інтегрується) суб'єктивне ставлення особи до вчинюваного і, зокрема, до його об'єктивних ознак (властивостей об'єкта, предмета, потерпілого, діяння, його наслідків, способів, місця, часу і т. ін.). Так, за

визначенням В. Кудрявцева та С. Келіної, принцип винної відповідальності виглядає наступним чином: особа несе кримінальну відповідальність лише за ті дії (бездіяльність) й лише за ті суспільно небезпечні наслідки, котрі настали в результаті, щодо яких встановлено її вину, тобто умисел або необережність [83, с. 108]. Така позиція видається цілком виваженою й такою, що відображає справжній зміст принципу вини у кримінальному праві. Водночас, слід помітити, що загальні питання й фундаментальні проблеми суб'єктивного ставлення в провину в українській кримінально-правовій науці досліджено мало. Як правило, фахівці концентрують увагу на змісті суб'єктивної сторони в складах конкретних злочинів, рідше – на проблематиці кваліфікації окремих злочинів та розмежування їхніх складів за суб'єктивною стороною. Найбільш ретельно їх описано, очевидно, П. Воробеєм [35]. Водночас, проблема, безумовно, потребує більш інтенсивних наукових розвідок.

Підводячи ж проміжні підсумки зазначимо, що принцип вини в кримінальному праві є поки що досить дискусійною максимою. На нашу думку, за своєю структурою він є складним. Як уявляється, до його складу входять такі елементи, як законодавче визначення вини (ст. 23 КК), диференціація вини на форми і види (умисел та його види, необережність та її види), можливість поставлення особі в провину лише тих суспільно небезпечних наслідків (основних та кваліфікуючих ознак складу вчиненого нею злочину), які перебували в межах певного визначеного законом суб'єктивного ставлення (умислу або, в передбачених законом випадках, необережності), визначення ступеню тяжкості конкретного злочину залежно від змісту й ступеню вини, виключення кримінальної відповідальності особи за шкоду, яка не охоплювалася (і не могла охоплюватися) її суб'єктивним ставленням. Вимога ж встановлення вини як передумови кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 2 КК України) є складовою частиною кримінального процесуального принципу презумпції невинуватості, й перебуває у системі принципів суміжної галузі права. Крім того, зазначений принцип передбачає обов'язкову наявність розуміння (усвідомлення як результату евристичної, оціночної діяльності) суб'єкта до та під час вчинення

злочину певних обставин (характеру і соціального змісту дії чи бездіяльності, властивостей об’єкта, особливостей потерпілого, обізнаності з певними нормами чи правилами тощо) [254; 256].

Зі сказаного випливає, що суб’єктивне ставлення особи (мається на увазі суб’єкт кримінального правопорушення) до об’єктивних ознак вчинюваного нею правопорушення є змістовною складовою (елементом) сучасного кримінально-правового принципу вини.

Дослідники теорії права визнають, що саме кримінальне право і як юридична наука, доктрина, і як галузь законодавства найбільш повно й послідовно впроваджує принцип відповідальності за власні винуваті (винні) дії. При цьому підкреслюється, що галузеве кримінальне законодавство не має норм, які містять винятки з цього принципу (при цьому у законодавстві інших галузей права засади вини як принципу відповідальності також знайшло відображення, але в окремих нормах, котрі регламентують переважно майнові відносини, містяться правила, які передбачають обов’язок заподіювача шкоди, у тому числі й без вини) [138, с. 154].

Прикладні сторони реалізації цього принципу полягають, зокрема, в тому, що сучасний законодавець зобов’язаний, встановлюючи кримінальну караність суспільно небезпечних діянь, визначати в Загальній частині кримінального закону загальні підстави й умови кримінальної відповідальності, детально регламентуючі найважливіші кримінально-правові інститути (вік, осудність, вина, стадії, співучасть тощо), а в Особливій частині цього закону конструювати склади кримінальних правопорушень у відповідності з загальними умовами, в тому числі й усталеними принципами [297, с. 26]. Зокрема, формули вини і її форм в Загальній частині показують принципово важливі межі психічного ставлення особи до своїх вчинків, яке заслуговує на докір. Відповідно, все вчинене людиною, що виходить за ці межі, криміналізації не підлягає. Склади кримінальних правопорушень в Особливій частині повинні бути описані таким чином, щоби було зрозуміло, що в їх ознаках обов’язково присутнє певне психічне ставлення людини до вчинюваного діяння та його наслідків.

Правозастосовець же, в процесі реалізації кримінально-правової заборони (тобто кваліфікації правопорушення як кримінального, притягнення особи до кримінальної відповідальності, реалізації такої відповідальності чи звільнення від неї), зобов'язаний, слідуючи розглянутому в цьому підрозділі принципу, не лише констатувати наявність вини, але також довести, що вона існувала у певній формі та виді, й визначити її змістовне наповнення. Саме в цій частині застосування норм кримінального права набуває особливого значення те, як саме особа (винна особа) усвідомлювала під час вчинення нею посягання певні його об'єктивні властивості, з якими в законодавстві пов'язується наявність підстави кримінальної відповідальності, особливості кваліфікації вчиненого, особливості реалізації кримінальної відповідальності. Наприклад, будь-хто з фахівців погодиться, що для кримінально-правової кваліфікації актів заволодіння майном принципово важливою є суб'єктивна оцінка особою властивостей предмета, з яким він здійснює певні «операції». Так, якщо винний непомітно від володільця, охоронця, сторонніх осіб (таємно) вилучає майно, яке очевидно для нього йому не належить (є для нього чужим), то вчинене (за наявності інших необхідних й достатніх ознак складу кримінального правопорушення) кваліфікується як крадіжка за ст. 185 КК України. Якщо ж винний переконаний, що має право на це майно, вчинене (знов-таки, за наявності інших необхідних й достатніх ознак) може кваліфікуватись або як самоправство, або ж навіть як цивільно-правовий делікт.

Можна з упевненістю казати про те, що до правопорушення в цілому та до окремих його ознак, особа ставитися або відноситься певним чином, звісно за наявності усвідомлення того, що діяння є суспільно небезпечним. Таке ставлення або психічне відношення в науці кримінального права розглядається в контексті суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, адже саме за допомогою ознак цього елементу можна сформувати уявлення про психічні процеси, що відбувалися у свідомості винного і спрямовували його волю. Як вказує Р. Вереша, обрання злочинного способу задоволення власних потреб, а також конкретного виду кримінальної поведінки обумовлюється психологічними

особливостями особи під впливом біологічних та соціальних факторів. Саме тому визначальну роль при аналізі будь-якого конкретного злочину відіграє встановлення психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, яке визначається через особливості свідомості та волі злочинця [19, с. 46].

Як правило, оцінка різних форми вини (тобто її соціальна сутність) визначається тим, що винний або негативно (що характерно для умислу) або зневажливо або недостатньо уважно (що характерно для необережності) ставиться основних соціальних цінностей, що проявляється в конкретному кримінальному діянні [202, с. 22].

1.2. Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення в історії вітчизняного кримінального права

Підкреслюючи значення історичного методу у кримінально-правових дослідженнях, О. Харитонова зазначає: «Простеживши походження відомих кримінально-правових інститутів, категорій і норм, дослідник дізнається про ті умови, що їх породили і які впливали на їхній розвиток. Знаючи це, він має можливість оцінити їхнє сучасне значення, інакше кажучи, він одержує можливість вирішити, чи повинні цей інститут або норма бути збережені або вони повинні поступитися місцем іншим, оскільки втратили свою актуальність унаслідок зміни умов» [300, с. 29].

Один з провідних сучасних фахівців з питань вини та суб'єктивного ставлення В. Лунєєв помітив, що «історично принцип винуватої відповідальності відкрито або імпліцитно проголошувався з Давнього Світу або Середньовіччя, як тільки з'явилися елементи кримінальної відповідальності» [265, с. 181]. Але, як пише далі вказаний автор, це зовсім не означає, що в реальному житті зникло явище відповідальності й покарання за провину. Втім, навіть в найбільш репресивні часи, коли влада з тих чи інших причин відкрито розправлялася з

невинуватими, але небажаними людьми (інквізиція, революції, фашизм, сталінізм тощо), ніхто й ніколи не проголошував відкрито принципу невинуватої відповідальності.

На початку підрозділу слід застерегти, що на ранніх етапах розвитку кримінально-правової думки, звичайно ж, не могли бути вироблені досконалі психолого-юридичні формулювання, які б відображали позицію влади щодо суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень, до суб'єктивного ставлення винного стосовно своїх заборонених законом небезпечних вчинків і їх оцінки, а також оцінки їх фактичних, зовнішніх атрибутів і властивостей. Не слід очікувати й великої кількості наукових текстів, які б могли пояснити цю проблему у її початковому вигляді, або судової практики з цього питання – у зв'язку із незначною кількістю доступних для вивчення писаних джерел. Між тим, предмет цього дисертаційного дослідження, тобто проблематика суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак вчинюваного нею кримінального правопорушення, перебуває в межах вчення про суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення. Тому в цій частині дослідження ми дозволимо собі охопити увагою принаймні ті доступні для вивчення нормативні, історичні й інші друковані джерела (не претендуючи, звичайно ж, на доступ до вичерпної їх кількості), в яких ідеться якщо не про саме суб'єктивне ставлення, а хоча б про суб'єктивну сторону та її властивості так, як вони впливали на питання кримінальної відповідальності й застосування норм кримінального права в цілому у той чи інший період існування держави і права. Це дозволить зрозуміти рух фахової (правничої) думки щодо вини, принципу винної (винуватої) відповідальності, значення суб'єктивного ставлення в провину, впливу обсягу і якості суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак вчинюваного на наявність підстави кримінальної відповідальності, на межі такої відповідальності.

У підручнику А. Бернера виданому в 1865 році з примітками, додатками й доповненнями Н. Неклюдова стверджувалося, що давнє руське кримінальне законодавство звертало головним чином увагу на зовнішню сторону злочину. Що ж стосується суб'єктивної волі особи, її злочинного умислу, який не втілився в

якийсь зовнішній злочинний факт, то вона мало цікавила кримінальну юстицію [132, с. 67]. «Але з плином часу, чим більше наше законодавство стало пронизуватися внутрішньо візантійськими засадами, тим більше воно стало звертати увагу і застосовувати покарання, хоча не втілену ще в зовнішній дії, але злочинно налаштовану волю» [11, с. 452].

Загальновизнаний авторитет в дослідженнях давнього права східних слов'ян Н. Власьєв визнавав, що Руська Правда була далекою від так званого виключно об'єктивного погляду на злочин. Справжня підстава передбачених нею вир та продаж й публічних кримінальних покарань, на його думку, полягає у визнанні порушення продуктом злої волі винної особи, а отже, у визнанні в ньому суб'єктивної сторони [34, с. 188–189].

Дослідники ґенези вітчизняного кримінального права відзначають, що вже в перших правових актах не обійдено увагою питання суб'єктивної сторони. Так, за висновками П. Фріса, вже в Руській Правді зустрічаються перші згадки про форми вини («ступені напруженості злої волі»). Зокрема, науковець відзначає, що давньоруський законодавець розрізняв у ст. 6 Руської Правди вбивство «на пиру» («Но оже будеть убил или в сваде, или в пиру явлено, то тако ему платити по верви ныне, иже ся прикладывають вирою [215, с. 64]), відкрите (на думку П. Л. Фріса, воно кваліфікувалось як неумисне), убивство в розбої «без всякая свади», і вбивство в «сваде», тобто у бійці. Таке умисне вбивство переслідувалося більш суворо – потоком і розграбуванням [297, с. 43].

У Руській Правді, не дивлячись на наявність самого слова «вина» (зокрема, в нормі, яка передбачає ситуацію, коли у відповідь на образливі дії особа наносила удар мечем і не підлягала за нього покаранню: «Не терпя ли противу тому ударить мечемь, то вины ему в томь нетуть» – ст. 26 Просторової редакції [215, с. 64]), відсутнє поняття вини як психічного ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння (дії, бездіяльності) та його наслідків в їх сучасному розумінні (тобто у формі умислу чи необережності). Тим не менш, давньоруський законодавець вже на тому рівні розвитку юридичної думки розумів, що винний не може нести відповідальність лише за факт заподіяння

шкоди. Тому він приділяє певну увагу регламентації питань внутрішнього ставлення особи до вчинку. Посилаючись на слова українського автора М. Абрашкевича, В. Лоба та С. Малахов вказують: вже з досить віддалених часів доходять вказівки, що відводилося місце й впливу внутрішньої, суб'єктивної сторони. Водночас, давньоруський законодавець психічне ставлення особи позначав іншою термінологією, аніж та, що має місце в сучасному кримінальному праві [132, с. 67]. Зокрема, ст. 15 Короткої редакції Руської Правди передбачала: «Аже где възыщеть на друзе проче, а он ся запирати почнеть, то ити ему на извод пред 12 человека; да аще будеть обидя не едал будеть, достойно ему свои скот, а за обиду 3 гривне» [215, с. 47]; ст. 84 Просторової редакції Руської Правди передбачала: «А кто пакощами конь порежеть или скотину, продаже 12 гривен, а пагубу господину урок платити» [215, с. 70]. Згадані вище В. Лоба та С. Малахов пишуть з приводу зазначених приписів: в них давньоруські слова «пакощами» та «обидя» несуть особливе смислове навантаження та свідчать про спрямованість злої волі, наміру (умислу) винного на вчинення протиправних діянь. Тобто, за задумом законодавця, який намагався надати особливого значення психічній стороні вчиненого, діяння носило більш небезпечний і злочинний характер, коли воно спрямовувалося ницими, негідними намірами і цілями [132, с. 68]. Важливо підкреслити, що наявність умислу визначалася через об'єктивні ознаки вчинюваного злочину – спосіб, засоби, предмет. Наприклад, з припису ст. 37 Короткої редакції Руської Правди «А оже украдуть чюжь пес, любо ястреб, любо сокол, то за обиду 3 гривны» [215, с. 48] дослідники роблять висновок, що обізнаність винного про вилучення ним чужого майна (пес, яструб, сокіл) супроти або поза волею власника цього майна, та ще й з корисливою метою, безумовно, свідчить про наявність у нього умислу на вчинення викрадення [132, с. 68]. Припис, який міститься в ст. 23 Просторової редакції Руської Правди «Аже кто ударить мечемь, не вынез его, или рукоятию, то 12 гривен продажи за обиду» [215, с. 64] фахівці тлумачать таким чином: умисел винного спрямовано на приниження честі та гідності потерпілого у формі фізичних дій шляхом нанесення удару мечем, який навіть не витягли з піхов, або руків'ям меча [132, с. 68–69].

Про наявність умислу за давньоруським законодавством могла свідчити й така обставина: якщо особа тримала в себе чужого раба-втікача, знаючи, що він чужий, то така поведінка каралася продажем у 3 гривні, якщо ж не знаючи про це – діяння не вважалося злочином [132, с. 69].

Як зазначає І. Терлюк, «До видання Третього статуту розмежування між умислом і необережністю в провині не проводилось» [250, с. 12]). З цією думкою погодимось лише частково. У в кримінально-правових приписах Литовських Статутів, починаючи вже з першого з них (Статут 1529 року) подекуди згадуються види вини Наприклад, у статті першій розділу сьомого Першого Статуту, а також у артикулі першому розділу одинадцятого Другого Статуту ідеться про навмисний напад на маєток чи дім [238, с. 371]. У статті двадцять четвертій розділу сьомого першого статуту ідеться про відповідальність за ненавмисне поранення [237, с. 259]. Звернемо увагу, що в статті шостій розділу тринадцятого Першого Статуту ідеться про відповідальність за свідоме переховування спійманого на місці злочину злодія [237, с. 253, 291] (що означає обізнаність винного про особу, яку він переховує, тобто про суб’єктивну оцінку ним цих її властивостей). Особливо цікаво побачити виклад аналогічної норми у більш досконалій редакції Статутів – Третьому. Так, артикул 36 одинадцятого розділу починається приписом: «Теж уставуємо, якби хто з підданих наших людей підозрілих, злочинців, розбійників явних, виволанців яких-небудь або за щось засуджених судом до смерті переховував знаючи про таке засудження і після проголошення такого вироку або виволання у тому повіті, де такий засуджений або виволаний осілість свою має, у домі або маєтку своєму переховував або за слугу його у себе тримав, або з ними спілкувався і їм яку раду або допомогу, на шкоду державі, усвідомлюючи це, чи яку іншу свідому допомогу на шкоду державі чи окремо якій-небудь особі з підданих наших давав і чинив, або теж і речі злодійські свідомо використовував, а у суді його провина була б належним чином доведена, тоді такий має бути покараний, як і той злочинець або виволанець, або засуджений, якого він у домі переховував» [239, с. 290]. Звернемо увагу на розмаїття термінів, якими законодавець позначив в цьому

приписі суб’єктивне ставлення винного до вчинюваного: «явний розбійник», «знаючи про… засудження», «усвідомлюючи це», «свідома допомога».

Техніко-юридичні особливості Литовських Статутів і, зокрема, відсутність в них універсальних приписів, не дозволяє побачити в їх текстах загальних формулювань тих чи інших кримінально-правових інститутів, зокрема й вини, її форм і видів, а також нюансів й особливостей урахування при притягненні до відповідальності суб’єктивного ставлення й внутрішньої оцінки винним тих чи інших кримінально значимих об’єктивних властивостей посягання. Але при цьому опис окремих злочинів з усією очевидністю свідчить, що для відповідальності за них суд мав переконатись у тому, що винному відомі певні фактичні обставини і він правильно їх оцінює (як, наприклад, при приховуванні злочинця, відповідальність за яке, як було показано вище, законодавець пов’язав зі знанням винним певних фактів – факту попереднього засудження особи, яку він приховує, оцінки своєї поведінки саме як допомоги). Очевидно, незнання цих обставин підозрюваним чи невірна оцінка ним таких обставин мала призводити суд до висновку, що поведінка не є злочином. Кримінально-правові приписи Литовських Статутів містять описи багатьох кримінальних правопорушень, обов’язковими ознаками складів яких (якщо говорити сучасною юридичною термінологією) виступали прямо вказані в тексті об’єктивні ознаки. Втім, не будемо стверджувати, що їх вірна оцінка винним неодмінно вимагалася для кримінальної відповідальності. Як приклад наведемо приписи артикулів сорок дев’ятого й п’ятдесятого розділу одинадцятого Третього Литовського Статуту. Процитуємо перший з них: (під назвою «Про міщанина і про іншу людину простого стану, яка б шляхтича поранила»): «Якби який міщанин міста Віленського, будучи в бурмістерстві, шляхтича побив або поранив, тоді має нав'язати так, як вище описано. Проте, якби повноважень бурмістра на той час не виконував, а шляхтича б поранив, має руку втратити. Так теж і хлоп простий, у місті мешкаючи, якби побив або поранив шляхтича, має руку втратити, а якщо руку або ногу шляхтичу утне або член який покалічить, має смертю покараний бути» [239, с. 298]. Як бачимо, в цьому злочині обов’язковою ознакою, яка

характеризує потерпілого, є його станова приналежність – він є шляхтичем. Керуючись принципом суб'єктивного ставлення можна припустити, що для кримінальної відповідальності за артикулом сорок дев'ятим винний має знати в момент застосування насильства нанесення тілесних ушкоджень про наявність цієї об'єктивної ознаки потерпілого. Втім, з наступного припису стає зрозумілим: для застосування відповідальності за цей злочин його знання не було обов'язковим: винний міг і не знати про станову приналежність потерпілого й дізнатися про це вже постфактум –під час процесу. Як вказується в п'ятдесятому артикулі розділу одинадцятого (назва артикулу «Про доведення шляхетства при присудженні нав'язки»): «Якби після присудження шляхетської нав'язки протилежна сторона повідала, що вона, згідно з рішенням судовим, нав'язку платити готова, але їй не відомо, чи справді та людина є шляхтичем, і що вона рада була б про те знати. Тоді той, хто називає себе шляхтичем, має їхати до тієї землі або повіту, звідки родом є, і там, зібравши братів, дядьків або рідних своїх перед врядом тамтешнім гродським або земським, до якого йому зручніше буде звернутися, має вивестися, що є шляхтичем. А вряд тієї землі або повіту має писати лист відкритий до суду, де та справа розглядалася, даючи йому свідоцтво, що є шляхтичем. І коли такі відомості про себе надасть, тоді сторону свою протилежну має до суду на другі роки позвати для ознайомлення з тим виведенням (шляхетства) його. А той позваний має за першою позвою, як на року завитому становитися, і те виведення шляхетства прослухати і після доведення шляхетства замість відшкодування шкоди, нав'язку шляхетську у подвійному розмірі заплатити буде повинен» [239, с. 298].

За свідченнями С. Власьєва, у карному законодавстві періоду Судебників до кінця XVI століття питання суб'єктивної сторони також мали значення для застосування покарання. Відбувалося намагання співвіднести покарання із суб'єктивною стороною злочину. Частіше зустрічаються постанови, в яких більш визначеним чином висловлюється визнання значення суб'єктивної сторони. Так, Статутна книга Розбійного Наказу 1631 року розрізняє умисне убивство і убивство необережне, а також визначає відповідальність за причетність до розбою

за умови завідомості придбання чи зберігання майна, одержаного злочинним шляхом, тобто по суті передбачала попереднє знання винним про певні фактичні обставини (обстановку, за якої «контрагент» одержав майно у своє розпорядження) [34, с. 209–212].

Повторимо, що, звичайно ж, для епохи середньовічного кримінального права з нерозвиненими (або й зовсім відсутніми) на той час уявленнями про психічну діяльність, яка супроводжує злочин, юридична характеристика відповідних процесів в жодному разі не могла бути розвиненою, будучи примітивною чи, принаймні, лапідарною. Так, характеризуючи Соборне Уложення царя Олексія Михайловича (доцільність згадування якого по-перше, пояснюється його приналежністю до характерних пам’яток середньовічного кримінального права, по-друге, приналежністю його до числа нормативних джерел, які регламентували кримінальні правовідносини на тих територіях сучасної України, які тимчасово перебували під юрисдикцією Московського царства, по-третє, тим, що, як відомо, його автори чимало нормативного матеріалу запозичили з Литовських Статутів), згаданий вже вище Н. Власьєв зазначав: при тих успіхах у розумінні ставлення держави до злочину, які помітні в Уложенні, можна очікувати й більш визначеного визнання його суб’єктивної сторони. «По мірі того, як з’ясовувалася справжня підстава безпосередності цього відношення, котре полягає в субстанціальності порушення права, якість діяння в злочині мало б одержати головне значення; бо лише в цій якості субстанціальне порушення мислиме. Справді, ми помічаємо в Уложенні прагнення точніше визначити суб’єктивну сторону злочину, але помічаємо в той же час і перешкоду, яку зустрічає воно в цьому устремлінні, котра полягає в малій поки що здатності законодавства до абстрактного юридичного аналізу й до формулювання загальних юридичних визначень», – пише вказаний автор [34, с. 225]. За його висновками, у Соборному Уложенні очевидним є прагнення приводити покарання у відповідність до суб’єктивної сторони злочину. Але законодавець не в силах ще був встановити загальні визначення щодо участі знання й волі у вчиненні злочину. Тому цей законодавчий акт зупиняється здебільшого на визначенні окремих випадків, й

разом з цим ставить свої постанови про інкримінування у занадто велику залежність від особливостей, які мають саме ці, визначені ним випадки (тобто визнається досить висока казуїстичність норм цього кодексу феодального права в частині регламентації суб'єктивного ставлення винного до вчинюваного діяння). Втім, важливо, що порушення права згідно вказаного Уложення могло бути визнане діянням особи або поставлено їй в провину (інкриміноване) лише в тому ступені, в якому воно обумовлювалося свідомістю та волею діяча. Тут Уложення іде значно далі попередніх пам'яток права й не лише відрізняє порушення випадкові від вчинених з наміром, а й розрізняє ступені участі усвідомлення й волі, подекуди – навіть їхній вплив на кримінальну відповідальність. Так, умисною та «вчиненою з хитрістю» справою Уложення називало злочин, вчинений зі знанням та із волею злочинця. При цьому щодо окремих злочинів в Уложенні спеціально згадувалося про знання як необхідну умову для умислу й, відповідно, для кримінальної відповідальності: зокрема, за умисне використання підроблених офіційних документів передбачалося застосування смертної кари. Але лише у випадках, якщо винний знав, що вони підроблені (рос. мовою «воровские») [34, с. 225–230].

Законодавчі традиції Литовських Статутів щодо нормативного відображення суб'єктивних властивостей посягань було певним чином продовжено в Правах, за якими судиться малоросійський народ (1743 року). В цій пам'ятці українського законодавства й права, як і в Литовських Статутах, знаходимо норму про відповідальність за напад на маєток, приміщення, та людей, які в них перебувають (пункт другий артикулу першого глави десятої), суб'єктивну сторону якого передано словами (мовою оригіналу) «нарочно умышленно» [179, с. 349]. Натомість в інших приписах бачимо форму вини, яка є ближчою до необережності в її сучасній інтерпретації: «нечаянно кого в смерть убилъ» (пункт перший артикулу дев'ятого глави десятої [179, с. 354]). Деякі приписи «Прав» свідчать, що для авторів цього документа була зрозумілою необхідність врахування судом суб'єктивної оцінки винним деяких об'єктивних ознак вчинюваного правопорушення. Так, на доказ цього наведемо положення пункту

першого артикулу дев'ятого (назва артикулу – «Про вбивство або рани, зроблених незвичайним знаряддям»: «Хто б з жорстокості злого серця свого навмисно з гніву ножем, кинжалом чи іншим яким незвичайним знаряддям ненароком кого на смерть забив…» [179, с. 354]. На нашу думку, сполучення в описі цього злочину на перший погляд протилежних ознак «навмисно» та «ненароком» використано для того, щоби відобразити психічне ставлення винного до використання знаряддя (вибір ножа, кинджала чи іншого «незвичайного» знаряддя є свідомим, тобто винний правильно оцінює те, який саме предмет він обрав для нанесення поранення) та до наслідку у виді смерті (який настає від поранення, але з необережності). Підкреслимо: для наявності цього складу мав бути встановлений саме свідомий вибір знаряддя, а, отже, винний мав попередньо оцінювати властивості обраного ним засобу (як колючо-ріжучого). У нормі «Прав» про кримінальну відповідальність за переховування злочинця (пункт перший артикулу сорок першого) було вказано як на передумову її (відповідальності) застосування, обізнаність винного про оголошення («публікацію») щодо затримання цього злочинця [179, с. 381]. Отже, винний мав оцінювати свої дії саме як допомогу злочинцеві, який перебуває в розшуку, що було основане на його обізнаності з оголошенням про розшук.

Результатами інтенсивної законотворчої діяльності російського царя Петра І стали Військовий (1716 р.) та Морський (1720 р.) Статути, положення яких передбачалося, за свідченням П. Гуляєва, поширювати не лише на військові (військово-морські), а й на загальні кримінально-правові відносини [47, с. 66]. У зв'язку із цим (а також і з тим, що суб'єктами таких правовідносин виступали й певна частина тогочасних українців, які проживали на підвладних Російській Імперії територіях, служили у війську та на флоті цієї держави) ці джерела (їхні кримінально-правові частини) також заслуговують на певну увагу в історико-правовому аналізі нашого дослідження. Крім того, ці документи відображали властиве певній епосі (початок XVIII ст.) уявлення про роль суб'єктивного ставлення злочинця до свого правопорушення і його ознак. Аналізуючи, зокрема, перший з них, відзначимо його невисоку техніко-юридичну якість – зокрема,

відсутність у ньому загальних положень, регламентації загальних інститутів, у тому числі й інституту вини. Втім, з окремих приписів Військового Статуту стає зрозумілим, що, керуючись ним, суб'єкти, які здійснювали судочинство, щодо окремих складів мали відрізняти умисні дії від необережних. Так, наприклад, згідно з артикулом 207 (мовою оригіналу): «Когда злодей караулу или генералу-гевальдигеру или профосам уже отдан, и оным онаго стеречь приказано будет, а злодей чрез небрежение их уйдет, или от них без указу отпуститца, тогда оные, которые в сем виновны, вместо преступителя имеют надлежащее наказание претерпеть» [3, с. 327–365]. Тут, на нашу думку, ідеться про дві форми порушення обов'язку з утримання злочинця: необережну («через небрежение») та умисну («без указу»). Інший приклад: у статуті розрізнялося умисне й необережне знищення чужого майна шляхом підпалу. Так, в артикулі 178 говорилося: «Кто из офицеров или рядовых самоволством и нарочно без указу в маршу город, село и деревню или церкви, школы, шпитали и мельницы зажжет, печи или некоторые дворы сломает, також крестьянскую рухледь и прочее что потратит, оный купно с теми, которые помогали, яко зажигатель и преступитель уложения смертию имеет быть казнен и сожжен» [3, с. 361]. Слова «самовольно», «нарочно», «зажигатель», безперечно, вказують на уявлення про цей злочин саме як про умисний, а це, своєю чергою, означало, що винний усвідомлює такі об'єктивні обставини, як фатичний предмет посягання (наприклад, школа), спосіб (застосування вогню, підпал), відсутність воєнної необхідності у вчиненні відповідних дій. По-іншому викладено опис подібного необережного злочину (артикул 179): «А ежели каким небрежением и неосторожностью, или виною офицеров или салдат, такие подобные пажары в квартирах или инде где учинятца, то оные, которые в том виновны, убыток по судейскому приговору наградить. И сверх того, по изобретению вины и неосторожности, наказаны имеют быть» [3, с. 361].

Звід законів кримінальних (1832 р.), з якого розпочалася кодифікація кримінального права як галузі й яке примусово поширювалося на етнічні українські землі, тимчасово підвладні Російській Імперії [250, с. 32–33], а отже,

регламентував кримінально-правові відносини на цих територіях певний час, у ст. 3 наголошував на необхідності розрізнення щодо кожного злочину чи проступку, з умислом його було вчинено чи без умислу (ст. 3) [222, с. 3]. Але жодних вказівок щодо того, яким є зміст умислу, в цьому акті не надавалося. Не регламентувалися в ньому й питання кримінально-правового значення суб'єктивних помилок. Тому неможливо встановити, чи існували загальні правила, згідно яких враховувалася (повинна була враховуватися) суб'єктивна діяльність винного, зокрема, усвідомлення ним фактичних обставин події злочину. Між тим, з приписів Зводу, які описували ознаки конкретних злочинів й проступків, зрозуміло, що для деяких з них така необхідність для суду (й органів, які розслідували правопорушення) виникала. Наприклад, в ст. 651 Зводу встановлювалося покарання для посадової особи, яка умисно наносила держане клеймо на підроблені ювелірні вироби [222, с. 206]. Зрозуміло, що для застосування кримінальної відповідальності було необхідно переконатись, що щоб винний правильно усвідомлював факт попереднього підроблення предмету (наприклад, позолочений виріб з міді пропонується покупцям як золотий) і свої дії – як нанесення на підробку встановлених державою символів (клейма).

Наступний кримінально-правовий акт імперської доби – Уложення про покарання кримінальні та виправні, яке було ухвалене в 1845 році й діяло, в різних редакціях, до початку XX ст. Так, у редакції 1867 року, в його ст. 3 злочини й проступки поділяються за суб'єктивним критерієм на умисні та неумисні, а в ст. 4 визначалися ступені умисних правопорушень: перша – коли воно було вчинене із заздалегідь обдуманим наміром або умислом, друга – якщо правопорушення вчинене за раптовим спонуканням, без попереднього умислу [284, с. 2, 3]. Жодних загальних формул умислу в цьому Уложенні ми не знаходимо. Водночас, з опису окремих кримінальних правопорушень має бути зрозуміло, що знання винного про певні обставини повинні були враховуватися при кваліфікації посягання. Так. ст. 425 Уложення 1845 р. передбачала відповідальність за розголошення державної таємниці іноземним державам – окремо за вчинене із наміром (в такому разі застосовувалося покарання,

аналогічне тому, що передбачалось за державну зраду) й окремо – за розголошення без наміру, а з необережності [284, с. 145]. Безперечно, при притягненні до кримінальної відповідальності за цей злочин, вчинений з умислом, відповідні суб'єкти мали б встановити, серед іншого, що винний знав, що відомості, які він розголошував, є державною таємницею, що адресатом розголошення є представник іноземної держави, і, зрештою, що він виконує саме розголошення, а не якусь іншу дію. Тобто, без розуміння суб'єктивної оцінки винним певних об'єктивних обставин вчинюваного посягання вірно визначити склад передбаченого ст. 425 Уложення злочину було навряд чи можливо. У ст. 528 Уложення, описуючи ознаки злочинного переховування дезертира, законодавець наголосив на знанні приховувачем справжнього стану того, хто ним приховується, як дезертира [284, с. 174].

З викладеного вище бачимо, що для вітчизняного кримінального права (принаймні, в тій його частині, яке мало джерелом імперське кримінальне законодавство) суб'єктивне ставлення в провину в цілому й, зокрема, суб'єктивне ставлення винного до певних кримінально значимих обставин (у т.ч. об'єктивних), які характеризують злочин, не була чимось новим чи невідомим.

Ідея необхідності урахування для кримінальної відповідальності суб'єктивного ставлення винного до певних обставин розвивалася в XIX ст. й у доктрині кримінального права. Між тим, теоретична характеристика його ще не була однорідною, не була вироблена. З огляду доступної для вивчення виданої в цей період літератури навчального характеру можна зрозуміти, що ґенеза наукової думки з цього питання була пов'язана із розвитком законодавства. Так, у підручнику з кримінального права П. Гуляєва, виданого у 1826 р. на підставі різноманітних кримінально-правових актів, які діяли в цей час (і створених різними імперськими очільниками), питання суб'єктивного ставлення висвітлив досить стисло, констатувавши лише, що злочини можуть бути умисними й неумисними (або ж злочини з наміром й злочини без наміру), причому умисний злочини трактував таким чином, що він вчиняється з довільним наміром і рішучім устремлінням до порушення закону. Неумисними злочинами називалися такі, в

яких дія виконана не довільно: при відсутності чи дефектах розуму, під примусом, або випадково, без волі особи [47, с. 17].

Згаданий вже вище Н. А. Неклюдов у власному підручнику з кримінального права, виданому у 1875 р. пише, що усвідомлення є обов'язком елементом «організму злочинного діяння». Втім, в матеріалі, присвяченому умислу, вказаний автор питанням суб'єктивної оцінки винним свого діяння приділяє мало уваги – лише констатує, що незнання злочинцем, хто або що саме стане об'єктом його посягання, характерне для умислу невизначеного (або загального – *dolus indeterminatus sive generalis*). Як приклад наводиться постріл у натовп людей [152, с. 52–54].

Видатний вітчизняний фахівець в галузі кримінально-правових наук О. Кістяківський визнавав, що незнання особи під час вчинення кримінально значимого діяння й омани, помилки впливає на ставлення їй вчиненого у вину. Звернемо увагу на ту частину міркувань О. Кістяківскього, яка стосується незнання людиною факту й помилки, допущеної щодо нього, або незнання й помилки фактичної. Дослідниця його наукового спадку О. Харитонова вказує: «Що ж стосується незнання і помилки фактичної, то учений писав, що вони тоді вважаються такими, що виключають будь-яку кримінальну винність, коли вони самі по собі безвинні і неминучі, а не є результат караної необачності або недбалого виконання якого-небудь спеціального обов'язку» [300, с. 160–161].

Імперське Кримінальне уложення, яке було введено в дію в 1903 році (і яке, слід зауважити, стало одним із джерел кримінального законодавства в УНР доби Української Центральної Ради [250, с. 38–39]), не передбачало поняття вини, але так визначило умисел (у ст. 48): злочинне діяння вважається умисним не лише коли винний бажав його учинення, але також коли він свідомо припускав настання наслідку, котрий зумовлює злочинність цього діяння [266, с. 10]. Як бачимо, у такому визначенні не залишилося місця для усвідомлення особою певних обставин діяння. М. Таганцев (один із розробників Уложення 1903 р.) писав, що з приводу умислу (вини умисної) у пояснювальній записці до цього документу було вказано: поняття умислу визначається двома ознаками –

свідомістю вчинюваного і спрямованістю волі, бажанням. Бажання утворює головний елемент цього виду винуватості, оскільки бажати або навіть свідомо припускати щось можна лише при усвідомленні бажаного. Тому комісія із розробки Уложення у своє визначення першого виду умислу внесла лише момент бажання, не згадуючи про свідомість діяча, хоча певна річ, що при вирішенні в кожному окремому випадку питання про умисність цього роду суд має перш за все встановити наявність свідомості, а потім вже визначити спрямованість волі діяча [241, с. 229]. Слід вказати, що в диспозиціях деяких норм Особливої частини Уголовного уложення 1903 року містилися спеціальні вказівки на суб'єктивне ставлення винного, яке можна тлумачити саме як оцінку ним певних об'єктивних властивостей посягання. Так, наприклад, в ч. 3 ст. 134 Уложення 1903 р. встановлювалася відповідальність за поширення завідомо неправдивих чуток про зміну встановлених законом порядку правління, про смерть імператора та ін. [266, с. 30].

До речі, перше більшовицьке Уголовне уложення (яке було розроблене у 1918 р. на основі Уголовного уложення 1903 р. та залишилося лише проектом), у відділі «Про види винуватості» також передбачало умисне злочинне діяння як таке, при якому винний бажав його вчинення або при якому він свідомо припускав настання наслідку, який зумовлює злочинність діяння [234, с. 157].

З ухвалених більшовицькою владою в перші роки після жовтневого перевороту кримінально-правових актів найбільшу увагу привертають Керівні засади з кримінального права РРФСР 1919 р. [217] (офіційно у дію на території України введені 4 серпня 1920 р.) [250, с. 55] як така-собі «Загальна частина» радянського кримінального законодавства на початку його існування. Хоч на думку деяких авторів, в Керівних засадах вказувалися основні форми вини – умисел і необережність [265, с. 225], але вивчення цього документу не дозволяє повністю погодитися з цим. Схожими на згадування форм вини є дві з перерахованих у ст. 12 Засад обставин, котрі мали враховуватися судом при визначенні покарання: в п. «в» від суду вимагалося з'ясувати (мовою оригіналу), «совершено ли деяние в сознании причиненного вреда или по невежеству и

несознательности», а в п. «з» – «обнаружены ли совершающим деяние заранее обдуманное намерение, жестокость, злоба, коварство, хитрость или деяние совершено в состоянии запальчивости, по легкомыслию и небережности» [217]. Як бачимо, тут ідеться не про вину як ознаку складу злочину, а скоріше – як про ознаку, що враховується при призначенні кримінального покарання й погляд на суб'єктивну сторону вчиненого є досить еклектичним. Однак, привертає увагу, що такі психічні якості засудженого, як «невігластво», «несвідомість» могли вказувати певною мірою на хибне суб'єктивне ставлення винного до певних фактів, а «заздалегідь обдуманий намір» – на попереднє осмислення ходу вчинення злочину й, відповідно, здійснення при цьому послідовної інтелектуальної діяльності винним.

У КК УСРР 1922 р. питанням форм вини було відведено ст. 11. Умисел в ній визначено з акцентом на передбачення суспільно небезпечного наслідку і його бажання або свідоме припущення їх настання [282, с. 8]. Між тим, у Особливій частині цього КК законодавець подекуди акцентував увагу на завідомості як особливому ставленні (усвідомленні) певних об'єктивних властивостей злочину. Так, наприклад, до форм службового підроблення в ст. 116 КК 1922 р. було віднесено внесення посадовою особою в офіційний документ завідомо неправдивих відомостей, складання і видачу завідомо неправдивого документа; у ст. 155 встановлювалася відповідальність за завідоме зараження іншої особи венеричною тяжкою хворобою; у ст. 174 КК – за поширення завідомо неправдивої й такої, що ганьбить іншу особу, обставини; у ч. 4 ст. 207 прирівнювалося до співучасті в промотанні військового майна завідоме прийняття його від військовослужбовця [282, с. 40, 52, 55, 66].

Визначаючи модель суб'єктивного ставлення до суспільно небезпечного діяння КК УСРР 1927 р. вказував у ст. 9 (мовою оригіналу), що «судово-поправні заходи соціальної оборони застосовуються тільки тоді, коли особи, що заподіяли суспільно небезпечні дії: а) чинили умисно, цеб-то не завбачали наслідки своїх дій, бажали цих наслідків або свідомо допускали їх настання, або б) чинили необережно, цеб-то не завбачали наслідків своїх дій, хоч і мусили були їх

завбачати, або легковажно сподівалися одвернути ці насідки» [279, с. 10–11]. Як бачимо, у цих загальних положеннях другого за ліком українського радянського кримінального кодексу в формулах вини не також знайшлося місці згадуванням про усвідомлення будь-яких зовнішніх обставин правопорушення.

У наступному кодифікованому кримінально-правовому акті – КК УРСР, ухваленому в 1960 р. (і який діяв аж до заміни його в 2001 р. КК незалежної України) стаття 8 «Вчинення злочину умисно» вказувала: злочин визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків [112]. Слід сказати, що це формулювання не відрізнялося від викладеного в ст. 8 «Вчинення злочину умисно» опису умислу в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [163, с. 8]. Отже, *можемо резюмувати, що лише в другій половині в XX ст. у кримінальному законодавстві з'являється пряма вказівка на усвідомлення як обов'язковий елемент вини (а саме умисної вини).* Можна вважати, що *саме з цього періоду врахування суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак вчинюваного та, відповідно, його оцінка цих ознак під час вчинення посягання, було офіційно включено до формули вини.* Хоча, слід визнати й те, що законодавець як передумову наявності умисної вини став вимагати певного ставлення особи до «суспільно небезпечного характеру свої дії чи бездіяльності», роблячи акцент на абстрактній соціальній категорії суспільної небезпечності, а не на тих об'єктивно існуючих показниках, які цю небезпеку детермінують.

Слід сказати, що в альтернативних проектах КК, які розроблялися в 90-х роках минулого століття, робилися спроби позбутися цієї абстрактної категорії. Так, В. Куц проект норми про умисел пропонував викласти в такій редакції: «1) Злочин визнається вчиненим з прямим умислом, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала чи могла усвідомлювати характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала чи могла передбачити неминучість чи можливість настання її шкідливих наслідків і бажала їх настання або вчинення дії чи бездіяльності. 2)

Злочин визнається вчиненим з непрямим умислом, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала чи могла усвідомлювати характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала чи могла передбачити неминучість чи можливість настання її шкідливих наслідків і, не бажаючи цих наслідків, свідомо припускала їх настання» [125, с. 57]. Як бачимо, на думку вказано автора, для позначення предмету суб'єктивного усвідомлення винного доцільно було використовувати категорію «усвідомлення/можливість усвідомлення характеру своєї дії чи бездіяльності». Слід, безумовно, підтримати прагнення відмови від використання абстрактної й, безумовно, ідеологізованої категорії «суспільна небезпечність», яка, на думку законодавця, має усвідомлюватись (й оцінюватись) винним. Але залишається незрозумілим зміст нової категорії – «характер дії чи бездіяльності», яка мала б замінити «суспільну небезпечність діяння» в усвідомленні винної особи як передумови констатації наявності її вини.

В чинному нині КК України (ч.ч. 2, 3 ст. 23) законодавець, як відомо, зберіг визначення умислу та його ознак у вигляді, подібному до законодавства 60-х років минулого століття: прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання [111].

У проєкті нового КК України, який наразі розробляється Робочою групою з питань розвитку кримінального права, його автори спочатку передбачили приписи про суб'єктивне ставлення особи до вчинюваного із акцентом лише на усвідомлення винним протиправності вчинюваного. Так, в Контрольному тексті проєкта станом на 15 вересня 2020 року положення щодо формул умислу (прямого у ст.ст. 2.3.2 й непрямого у ст. 2.3.4) було викладено таким чином, що для прямого умислу вимагалося поєднання ознак усвідомлення протиправності вчинюваного діяння, передбачення його наслідку, який є обов'язковою ознакою складу злочину, і бажання настання цього наслідку, для непрямого – поєднання

усвідомлення протиправності вчинюваного діяння із передбаченням його наслідку, який є обов'язковою ознакою складу злочину та не бажанням, але допущенням настання цього наслідку (коли особа байдуже ставиться до його настання або безпідставно сподівається на його ненастання). Привертає увагу, що у визначенні спеціальних видів умислу (умисел конкретизований та неконкретизований – стаття 2.3.4 Проєкта) значення надане факту передбачення шкоди у певному розмірі (умисел конкретизований) й передбачення настання шкоди будь-якого розміру (умисел неконкретизований). Крім того, звернемо увагу на положення щодо фактичної помилки (стаття 2.3.8 Проєкта): вона має місце там, де особа неправильно розуміє наявність або відсутність ознаки складу злочину. При цьому при кримінально-правовій кваліфікації та визначенні кримінально-правових засобів у випадку виявлення такої помилки правозастосовцями мають враховуватися як існуюча обставина, яку особа безпідставно не вважає ознакою складу злочину, так і відсутня обставина, яку особа безпідставно вважає ознакою складу злочину. Але при кримінально-правовій кваліфікації або визначенні кримінально-правових засобів не враховується обставина, яку особа не усвідомлює і не може усвідомлювати (частина 3 статті 2.3.8) [114].

В наступній доступній для вивчення під час написання цієї дисертації редакції Проєкта КК, (станом на 25.07.2021 року) відповідні положення суттєво змінилися. Так, формули прямого та непрямого умислу було викладено наступним чином: «Умисел є прямим, якщо особа: а) усвідомлює фактичні обставини вчинюваного діяння та його протиправність і б) бажає його вчинити. 2. Бажання вчинити діяння означає: а) якщо наслідок не є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення – що особа завідомо спрямовує свою волю на його вчинення, б) якщо наслідок є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення – для особи такий наслідок є метою вчинюваної дії (бездіяльності) або передбачається нею як неминучий… 1. Умисел є непрямим, якщо особа: а) усвідомлює фактичні обставини вчинюваного діяння та його протиправність і б) передбачає його наслідок, який є обов'язковою ознакою

складу кримінального правопорушення, і в) хоча не бажає, але допускає настання цього наслідку» [115]. Як бачимо, у формули умислів було додано нову інтелектуальну ознаку – усвідомлення фактичних обставин вчинюваного діяння, тобто об'єктивних його ознак. Це дозволяє сподіватись, що в перспективі в кримінальному законодавстві усвідомлення винним об'єктивних ознак вчинюваного ним посягання буде належно відображене у формулах форм і видів вини.

1.3. Відображення суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак кримінального правопорушення у законодавстві європейських держав

Цивілізований світ розвивається, з одного боку, за певними спільними закономірностями, але з іншого, – кожен його куточок має свої, лише йому притаманні унікальні риси та особливості. Глобалізація ж дозволяє відкрито й широко знайомитися з цими особливостями, запозичувати їх, або ж стерегтися від їх повторення. Як написав (посилаючись на Ієрінга) більш ніж століття тому відомий правник М. Таганцев, «життя народу, як і життя індивідууму, є безперервним процесом сприйняття й асиміляції» [241, с. 67–68]. Це твердження рівною мірою стосується й процесів розвитку держави та права. У правових науках ознайомлення з «чужим» законодавчим і правозастосовним досвідом забезпечується методом порівняльного правознавства. Як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кетц, першочергова функція порівняльного правознавства – розвиток сфери пізнання. Воно надає значно ширший спектр типових рішень, ніж їх має внутрішня юридична доктрина. За законами суспільного розвитку ідеї та рішення, які можна побачити в різних правових системах, об'єктивно різноманітніші, багатіші за змістом, варіативніші за ті, які може уявити юрист, який практикує лише в рамках своєї національної правової системи (або не практикуючий юрист, а законодавець чи науковець). Тому цей метод дозволяє розширити, збагатити

можливі «набори» рішень, надати критично налаштованому фахівцеві можливості відшукати більш оптимальне для даного місця й часу рішення [302, с. 28]. Досить вичерпно функції порівняльного правознавства як методу в кримінальному праві охарактеризувала О. Харитонова, на думку якої він: а) сприяє одержанню знань в процесі порівняння різних кримінально-правових систем; б) розкриває загальні принципи їхнього розвитку й функціонування; в) забезпечує формування глибшого, різнобічнішого бачення власної, а також інших кримінально-правових систем; г) служить удосконаленням національної кримінально-правової системи й підвищення її ефективності; д) вливає на формування й розвиток кримінально-правової доктрини [300, с. 56].

Отже, доцільність введення до цього дослідження порівняльно-правового (компаративного) елемента пояснюється тим, що, не зважаючи на відмінності, які об’єктивно існують в кримінальному праві та його застосуванні на різних державних територіях у різних країнах світу, не дивлячись на особливості, притаманні національним кримінально-правовим системам (які проявляються у змісті основних кримінально-правових інститутів (злочині й покаранні), зумовлених історичними, національними й культурними традиціями, особливостями політичного устрою суспільства, його економіки і багатьох інших факторів [78, с. 3]). Втім, не слід відкидати того факту, що закономірності розвитку людства неодмінно призводять різних суб’єктів міжнародних відносин (тут маємо на увазі суверенні держави з наявними в них кримінально-правовими системами) до консенсусу у вирішенні багатьох важливих питань, зокрема це стосується способів протидії (боротьби, запобігання) злочинам й іншим кримінальним правопорушенням. Основним і водночас крайнім (*ultima ratio*) таким способом в світі було й залишається кримінальне право. Власне, цей висновок оснований на знаннях про функції цієї галузі, про його основні завдання, якими є охорона системи соціальних цінностей суспільства від кримінально протиправних (перш за все злочинних) посягань [166, с. 57].

Огляд кримінально-правових актів зарубіжних держав дозволяє нам побачити, що іноземні законодавці дуже по-різному врегульовують й ураховують

питання впливу суб'єктивної сторони в цілому й суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення зокрема.

Принцип винуватого (винного) інкримінування давно відомий європейському праву. Власне, вже в римському праві при визначенні засад кримінальної відповідальності юристи виходили з принципово важливого положення, за яким «у кримінальних справах усуває чи пом'якшує відповідальність те, що не має такого значення у справах приватних» й цим пояснювалася важливість критерію провини (вини) як обов'язкової ознаки злочинів та умови відповідальності за їх вчинення. Крім того, провина в царині кримінального права виступала обставиною, котра допомагала встановити причину злочину. У римському ж кримінальному праві вину (провину) розглядали крізь сукупність внутрішніх елементів, наявність яких обґрунтовували кримінальну відповідальність. Перший з них, як зазначають О. Підопригора та Є. Харитонов – «наявність певного інтелектуального рівня, що означало передбачення можливих наслідків, розуміння обставин справи, уявлення про можливі наслідки вчинку» [177, с. 245–247]. Власне, цей елемент вини, як бачимо, охоплював й оцінку винним об'єктивних властивостей (ознак, характеристик) події – «розуміння обставин справи».

Перш за все звернемо увагу на те, що, як зазначає М. Хавронюк, в кримінальних законах іноземних держав (а вказаним фахівцем було досліджено кримінальні кодекси всіх країн континентальної Європи), за невеликим винятком (КК Білорусі) не визначають поняття вини [299, с. 208]. Справді, наприклад, як пише голландський професор Марк Хрунхаюзен, **КК Нідерландів** має досить лаконічну Загальну частину в якій, зокрема, не міститься якихось пояснень щодо категорій вини (*culpa*) чи умислу (*dolus*), бо законодавець свідомо надав можливість більш детального регулювання або наповнення змістом подібних категорій сфері практичної та теоретичної юриспруденції [270, с. 30]. Як зазначив В. Чубарєв, в зарубіжній кримінально-правовій доктрині країн романо-германської правової сім'ї розвивається поняття загальної (або мінімальної) вини, під якою розуміється «мінімум психологічних ознак, без якого взагалі не може

бути злочину», який «знаходить вияв у простому вольовому моменті, за яким будь-яке діяння осудної особи (при відсутності форс-мажорних обставин або непереборної сили) є вольовий акт, бо у самому діянні як такому міститься не тільки матеріальний, а й психологічний його елемент» [106, с. 335]. Наш компаративно-правовий аналіз дозволяє певним чином погодитися з цими висновками українських науковців. Втім, позиція В. Чубарєва видається такою, що потребує деякого уточнення, адже навіть за відсутності загальної формули вини та її форм чи видів у іноземних кримінальних законах (у приписах Особливої частини) злочини нерідко описано так, що наявність їх складу вимагає певного психічного ставлення до об'єктивно існуючих ознак.

Так, в **КК Австрії** Загальна частина містить низку приписів, які встановлюють ознаки та регулюють межі вини як обов'язкової умови визнання діяння злочинним і караним (це визначає § 4). В контексті завдань нашого дослідження привертає увагу положення ч. 2 § 5 австрійського КК: злочинець діє з наміром (по суті – умисно), якщо «припускає здійснення фактичної сторони справи або досягнення результату, які визначені законом в якості злочинного діяння» [268, с. 47].

Згідно зі ст. 11 **КК Болгарії** суспільно небезпечне діяння визнається винним, якщо його вчинено умисно або з необережності. Умисним діяння визнається, якщо особа, котра його вчинила, усвідомлювало його суспільно небезпечний характер, передбачало суспільно небезпечні наслідки й бажала або припускала настання цих наслідків [276, с. 31]. У деяких приписах тут містяться положення щодо необхідності охоплення умислом певних юридично значимих ознак вчинюваного злочину, в т.ч. об'єктивних. Так, окремим (кваліфікованим) видом схиляння до самогубства або доведення до суїциду визнається (в ч. 2 ст. 127) вчинення цих дій стосовно особи, щодо якої винний знає, що та не здатна керувати своїми діями або не розуміє характеру й значення вчиненого. Згідно із ч. 5 ст. 142 а карається той, хто свідомо помістить або утримає здорову людину в лікувальному закладі для душевнохворих [276, с. 100]. Згідно з ч. 4 ст. 225ї каране свідоме визначення або надання невірних відомостей про ціну на товар чи

послугу [276, с. 164]. Як бачимо, в першому випадку болгарський законодавець визначає певне психічне ставлення (знання) про потерпілого, в другому – усвідомлення протизаконності певного діяння, в третьому – оцінку неправдивості інформації як предмета злочину. Тобто законодавець конкретизує загальні положення щодо умисної вини в приписах Особливої частини кримінального закону акцентами на обставини, які мають бути предметом суб'єктивного ставлення винного. Це, повторимо, дозволяє правозастосовцеві більш точно встановлювати межі предмета суб'єктивної оцінки винним певних ознак, з якими пов'язується наявність в поведінці підстави кримінальної відповідальності або її посилення (диференціація), а також доводити наявність вини.

Між тим, загальні приписи щодо вини, її форм і видів, і, зрештою, щодо суб'єктивного ставлення винних до кримінально значимих зовнішніх ознак посягання знаходимо не у всіх європейських кримінальних законах. Так, їх не було виявлено нами в Загальній частині **КК Бельгії**. Хоч при цьому в Особливій частині зазначеного закону подекуди є вказівки на суб'єктивну сторону: наприклад, про відповідальність за посягання, вчинене з метою зруйнувати або змінити форму правління (ст. 104), про посилення суворості відповідальності публічної посадової особи, яка видає офіційний документ (паспорт, дозвіл на зброю тощо) особі, щодо якої вона обізнана про підміну імені або статусу (ч. 2 ст. 202), про відповідальність за виготовлення, примус до виготовлення, публікацію чи розповсюдження публікацій з метою пропозицій послуг сексуального характеру, якщо вони спеціально адресовані неповнолітнім (ч. 1 ст. 380 *ter*), про кваліфікацію як отруєння умисного вбивства, вчиненого з допомогою речовин, здатних викликати смерть більш чи менш швидко, незалежно від того, яким чином ці речовини використані чи введені (ст. 397) [269]. Тобто, у першому випадку ми бачимо вимогу законодавця щодо спрямування посягання на такі зовнішні обставини, як форма правління (що передбачає розуміння винним цієї складової об'єкта вчинюваного посягання), в другому – про обізнаність винного про неправдивість відомостей, які вносяться до офіційного документу, в третьому – про знання винного, що певна інформація спрямовується для ознайомлення

певному колу потерпілих – неповнолітнім особам (відповідно, мається на увазі обізнаність винного про неповноліття), в четвертому – про знання винного щодо властивостей речовин, які використовуються ним для убивства (тобто засобів вчинення злочину). Привертає увагу припис ст. 392 КК Бельгії: кваліфікується як умисне заподіяння смерті або шкоди здоров'ю, вчинене з наміром вчинити посягання на особу певної людини або людини, яка буде знайдена чи зустрінута, навіть якщо такий намір залежить від певних обставин або певних умов і навіть якщо винний помилився щодо особистості того, хто виявився потерпілим від посягання [269] (в такому разі ідеться про помилку в особі потерпілого, тобто помилкове суб’єктивне ставлення винного до властивостей особи).

Як вже зазначалося вище, в Загальній частині **КК Голландії (Нідерландів)** питанню загального текстуального відображення змісту суб’єктивних ознак складу злочину не приділено. Однак, з приписів, які містяться в його Особливій частині, а також із доктрини кримінального права цієї держави є зрозумілим, що законодавець Нідерландів визнає необхідним для кваліфікації певного діяння як злочину встановлення обізнаності винного з певними об’єктивними обставинами й правильну їх оцінку такою особою. Як пише, наприклад, Ханс Ленсінг, для кримінальної відповідальності за опір державному службовцю (ст. 180 КК Нідерландів) винна особа повинна знати або, принаймні, припускати, що потерпілий діє під час законного виконання своїх службових обов'язків. Вважаючи ж, що вказаний об’єктивний елемент посягання відсутній (сумлінно помиляючись щодо його наявності), особа передбаченого ст. 180 КК Нідерландів злочину не вчиняє [270, с. 75–75].

Як і розглянутий вище кримінальний закон, мало інформативним в частині регулювання значення суб’єктивного сприйняття й оцінки винним певним об’єктивно значущих ознак вчинюваного злочину є **КК Данії**. В його Загальній частині та Особливій частинах загальні категорії суб’єктивної сторони хоч в деяких приписах і згадано (наприклад, про відповідальність за діяння, вчинені з недбалості у § 19, про зменшенні покарання при невисокій стійкості злочинного наміру у ч. 2 § 21, про відповідальність за умисне або недбале незаконне

використання офіційних знаків чи уніформи у § 132 [271, с. 25–26, 121–122]), але в жодному приписі їх не розкрито. Між тим, з контексту заборонних приписів, які містяться в Особливій частині цього закону є зрозумілим, що без обізнаності винного про певні об'єктивні ознаки, які визначають діяння як кримінальне, відповідальність за нього неможлива. Наприклад, зі змісту § 139 про відповідальність за непристойне поводження з мертвим тілом [271, с. 126], зрозуміло, що особа підлягає кримінальній відповідальності за це за умови, що вона розуміє й правильно оцінює властивості предмета цього злочину (тобто факт настання смерті).

В своїх загальних положеннях **КК Іспанії** не має норм, які б безпосередньо описували варіанти суб'єктивного ставлення винного до вчинюваного діяння (хоч в ньому (ст. 10) визначено умисел і необережність як ознаки злочину [272, с. 14]). Водночас, в ньому бачимо припис про помилку (ч. 1 ст. 12 КК Іспанії встановлює, зокрема, що непереборна помилка стосовно діяння, яке утворює кримінальне правопорушення, виключає кримінальну відповідальність особи), який дозволяє зрозуміти, що передумовою для такої відповідальності є адекватна (безпомилкова) оцінка суб'єктом-«діячем» того, що він коїть [272, с. 15].

У кримінальному законодавстві **Латвійської Республіки** формули форм вини не містять вказівки на усвідомлення особою властивостей діяння (зокрема, усвідомлення його суспільно небезпечного характеру): вина визначається ставленням особи до наслідків. Так, зокрема, вина є умисною (ст. 9 КК Латвії), якщо особа, котра вчинила діяння, передбачало його наслідки й бажала їх (прямий умисел) або хоча й не бажала настання наслідків, але свідомо їх припускала (непрямий умисел) [273, с. 54]. Для завдань нашого дослідження доцільно звернути увагу на положення латвійського КК, які визначають суб'єктивне ставлення особи до обставин, які диференціюють кримінальну відповідальність (обтяжують покарання): злочинне діяння вчинене відносно жінки, котра завідомо для винного перебувала в стані вагітності (п. 5 ч. 1 ст. 48 КК Латвії) [273, с. 85]. Деякі статті Особливої частини латвійського КК, судячи з використаної в них термінології, вимагають попередньої усвідомлення винним суттєвих об'єктивних

криміноутворюючих обставин посягання: наприклад, в ст. 91 встановлено відповідальність за розповсюдження (поширення) завідомо неправдивих відомостей про кандидата в депутати шляхом їх публікації або іншим способом [273, с. 125].

Кримінальний закон **Литви** містить визначення умисної форми вини (ст. 15): злочин або проступок вважаються вчиненими із прямим умислом якщо при їх вчиненні особа усвідомлювала небезпечний характер свого злочинного діяння й бажала так діяти або усвідомлювала небезпечний характер свого злочинного діяння, передбачало настання наслідків в результаті своєї дії чи бездіяльності, передбачених КК, і бажала їх настання. Вважаються вчиненими з непрямим умислом, якщо при їх вчиненні особа усвідомлювала небезпечний характер свого злочинного діяння, передбачала можливість настання наслідків її дій чи бездіяльності, передбачених КК, і хоча й не бажало, але свідомо припускало ці наслідки [274, с. 129–130]. У Особливій частині цього правового акту подекуди зустрічаємо спеціальні вказівки на оцінку винним певних об’єктивних властивостей посягання. Так, ч. 1 ст. 189 КК Литовської республіки передбачає відповідальність за придбання, використання і реалізацію майна, яке завідомо для винного отримане злочинним шляхом [274, с. 285].

Карний кодекс Республіки Польща окремою нормою регламентує зміст умислу й необережності. Зокрема, згідно з § 1 ст. 9 «заборонене діяння вчиняється умисно, якщо особа має намір його вчинити, тобто бажає його вчинити або, передбачаючи можливість його вчинення, погоджується на це» [110, с. 19]. З контексту деяких приписів цього кодексу стає зрозуміло, що польський законодавець надає значення знанню винного про деякі зовнішні обставини, які характеризують злочин. Так, § 1 ст. 267 передбачає відповідальність за наступне: «Той, хто без дозволу отримує доступ до інформації, не призначеної для нього, відкривши запечатаний лист, підключившись до телекомунікаційної мережі, зламавши або обійшовши електронний, магнітний, комп’ютерний або інший особливий захист…» [110, с. 138]. З цієї диспозиції зрозуміло: для відповідальності має значення, що винна особа під час вчинення злочину знає такі

об’єктивні обставини, як призначення інформації, характер власних дій, відсутність у неї дозволу на певні дії щодо інформації.

Максимально ретельно питання регламентації властивостей суб’єктивної сторони злочину й опис необхідного для кримінальної відповідальності психічного ставлення винного до обставин вчинюваного ним здійснено в **КК Республіки Сан-Маріно**. Суб’єктивній стороні в ньому присвячено окрему главу із відповідною назвою. Усвідомлення, поряд з волевиявленням, визнається цим законом обов’язковими ознаками злочину (ст. 30). Крім того, багато уваги в ньому приділено питанням впливу омани на кримінальну відповідальність. Так, згідно зі ст. 34, виключає кримінальну відповідальність неумисна омана стосовно діяння, котре містить склад злочину, навіть якщо воно визначене як незнання кримінально-правових норм; виключається відповідальність й якщо омана, яка призвела до вчинення діяння, стосується підміни причини, яка допускала би таку поведінку. Згідно зі ст. 35, якщо омана є наслідком обману з боку інших осіб, то кримінальна відповідальність за діяння також виключається. Окремою нормою (ст. 37) в цьому КК прописано випадки омани відносно потерпілого. Так, у випадках омани винного стосовно властивостей чи якостей потерпілої особи або щодо зв’язку між потерпілим і винним до винного не застосовуються особливі обтяжуючі обставини. Омана винного щодо властивостей чи якостей потерпілої особи або щодо зв’язку між потерпілим і винним, які розглядаються винним як пом’якшуючі обставини, тлумачаться на користь винного. Привертає увагу норма про злочин, вчинений під впливом омани: якщо виконавець, внаслідок помилки, допущеної щодо засобів вчинення злочину, або по будь-якій іншій причині, сприяє настанню злочинного наслідку всупереч своєму бажанню, то ця особа несе відповідальність за не вчинений умисний злочин і за неумисний злочин або проступок, якщо це можна поставити йому в провину. В цілому такий злочин розглядається як неумисний, але покарання підвищується на один ступінь [277, с. 48–51].

У кримінальному праві **Франції** питання розуміння вини та її форм (умислу і необережності) регулюються в ст. 121-3 КК цієї держави. У цій нормі визнається

наявність умислу та необережності як форм вини та окремо наголошується на відсутності злочину за відсутності умислу й відсутності проступку – за відсутності умислу (крім випадків, коли закон передбачає як проступок неумисне поставлення іншої особи в небезпеку) [280, с. 77–78]. За висновками М. Хавронюка, в доктрині кримінального права Франції передбачаються різні ступені умислу («передумисний», тобто сформований впродовж певного часу до початку вчинення кримінального правопорушення, «спеціальний», який утворюється за наявності в кримінально-правовій нормі вказівки про певну мету, а також невизначений, коли особа бажала заподіяти шкоди певному об'єкту, але не усвідомлювала точного розміру такої шкоди) [299, с. 212–213]. Власне, можемо зробити висновки про те, що визнання французьким кримінальним правом умисної форми вини основним криміноутворюючим суб'єктивним чинником свідчить, що суб'єктивне ставлення (а у випадку з «передумисним» умислом – навіть попереднє усвідомлення) винним до свого діяння і тих об'єктивних ознак, які його (його склад) характеризують є важливою для застосування кримінального закону. Крім того, попередня оцінка і зважування цих обставин злочинцем (у випадку з учиненням злочину із «передумисним» умислом), на думку французького законодавця, здатні підвищувати небезпеку вчиненого. Так, застосування катувань чи іншого насильства карається (п. 9 ст. 222-3) більш суворо, якщо винний діяв з «передумислом» [280, с. 181].

У **КК Швейцарії** дефініція вини відсутня. Водночас, у ньому визначено дві її форми. Зокрема, умислом є вчинення злочинного діяння з проявом свідомості та волі. Однією з переваг цього кодексу є наявні в ньому правила кваліфікації у випадках помилки особи у фактичних обставинах справи. Зокрема, згідно зі ст. 19 КК Швейцарії, якщо особа діє під впливом помилкового уявлення про обставини справи, то суд засуджує особу за вчинення діяння, трактуючи обставини справи так, як особа їх собі уявляла. Якщо ж особа, вживаючи необхідні заходи безпеки, могла уникнути такої помилки, вона карається за необережне злочинне діяння [281, с. 78]. Крім того, в Особливій частині швейцарського кримінального закону можна побачити вказівку на такий варіант психічного ставлення винного до

об’єктивних ознак вчинюваного посягання, як «свідоме поставлення в небезпеку» (наприклад, в нормі про відповідальність особи за умисне перешкоджання роботі громадського транспорту, що свідомо ставить у небезпеку життя і здоров'я людей) [281, с. 226], що передбачає усвідомлення винним обстановки вчинення правопорушення (її здатності розвинутись у загрозу для особи).

В основному джерелі німецького карного законодавства, а саме в **КК ФРН** не надається визначення вини, умислу чи необережності (хіба що в його § 15 розрізняється навмисна та недбала дія, а в ч. 2 § 11 зазначається: навмисною в розумінні цього закону дія є навіть у тому випадку, якщо вона відповідає складу злочину, який по відношенню до дії припускає намір, однак по відношенню до спричиненого цим особливого наслідку дозволяє припустити достатність недбалості [80, с. 34, 36]). Водночас, як вказує Е. Жалінський, в теорії (доктрині) німецького кримінального права питання суб’єктивного ставлення розкрито досить ґрунтовно в межах вчення про суб’єктивний склад кримінального правопорушення (який охоплює умисел, необережність, інші суб’єктивні ознаки складу діяння, а також помилку). Привертає увагу, що в кримінальному праві цієї країни вважається загальним правилом, що суб’єктивний склад «покриває» собою об’єктивний, оскільки останній (а до нього входять об’єкт, суб’єкт, діяння, його результат, причинність) має повністю відображатися в уявленні суб’єкта. Втім, насправді це має місце лише в умисних злочинах. При цьому для існування інтелектуального елемента умислу фахівці визнають необхідність знання суб’єктом умисного делікту всіх необхідних і посилюючих обставин злочинного делікту. Так, у німецькій літературі виділяються такі групи обставин, які мають охоплюватися знанням при умислі: діяння в його основних проявах; особливості здійснення діяння, які належать до його складу; бажаний суб’єктом результат; хід причинності в основних проявах; інші ознаки, які належать до «законного складу діяння» [68, с. 160–163]. «На думку німецьких фахівців, – наголошує Е. Жалінський, – інтелектуальний момент охоплює не будь-які юридичні характеристики об’єктивних ознак складу; особа має знати фактичні, описові характеристики об’єктивних ознак складу, а про їх нормативне значення лише

мати уявлення середньої людини… Інтелектуальний елемент у випадках складів матеріальних, тобто з необхідністю злочинних наслідків, включає в себе й думку про можливість їх настання, тобто не передбачення наслідку на основі знань, як це розуміється в російській кримінально-правовій доктрині, а саме власне уявлення, яке проявляється в судженні оціночного характеру» [68, с. 163]. З урахуванням завдань нашого дослідження відзначимо, що, конкретизуючи склад умислу, в німецькому кримінальному праві включають до нього, крім нормативних (які на які ми в цій частині дослідження увагу концентрувати не будемо), й дескриптивні ознаки, які охоплюють предметний зміст діяння й при цьому досяжні для чуттєвого сприйняття, а також розвиток подій (у матеріальних складах), тобто знання суб'єктом не лише конкретного результату, але й такого, що веде до нього розвитку подій у загальних рисах, і, нарешті, кваліфікуючі ознаки (які кваліфікують склад діяння та які кваліфікують результат) [68, с. 163–165].

Значення в німецькому кримінальному праві суб'єктивного ставлення взагалі й суб'єктивної оцінки винним певних об'єктивно існуючих обставин зокрема підкреслюється нормативним врегулюванням в КК ФРН питань помилки, яка поділяється на помилку стосовно обставин дії (§ 16) та помилку в забороні (§ 17). Звернемо увагу на першу. Особа, яка під час вчинення діяння не знає про обставину, яка належить до визначеного законом складу злочину, вважається такою, що діє без умислу (хоч караність за недбале вчинення дії залишається). Особа, яка під час вчинення дії робить помилкове припущення щодо обставин, які могли б належати до визначеного законом складу злочину, може каратися через навмисне вчинення дії лише згідно з більш м'яким законом [80, с. 36]. Як бачимо, об'єктом цієї помилки є фактичні обставини, які розглядаються у фактичній площині. І немає значення, чи особа має невірне уявлення про обставини діяння, чи не має жодного уявлення взагалі – умисел виключається. Практичними результатами застосування норми про помилку стосовно обставин дії в німецькій правозастосовній практиці є, зокрема, такі правила кваліфікації: убивство однієї особи замість іншої кваліфікується як умисне вбивство (у зв'язку із рівноцінністю

об’єктів); постріл в одного потерпілого й фактичне убивство при цьому іншого без помилки в об’єкті кваліфікується як сукупність замаху та необережного убивства; ознаки кваліфікованих складів мають охоплюватися умислом, і, якщо суб’єкт помиляється, не знає про них, то залишається основний склад (якщо для кваліфікованого недостатньо необережності) [68, с. 171–172].

Згідно з **Пенітенціарним кодексом Естонії** (далі – ПК) опис умисної вини здійснено з акцентом на усвідомлення особою обставин, які утворюють склад кримінального порушення (а не суспільної небезпечності, як це зроблено, скажімо, в КК України). Ст. 16 ПК Естонії встановлює, що діяння визнається вчиненим із наміром (один з видів умислу), якщо особа ставила метою реалізацію обставини, котра відповідає складу винного діяння, усвідомлювала її настання чи вважала це можливим. Крім того, намір існує й у випадку, якщо особа, котра його вчинила, уявляла собі, що діяння, яке відповідає складу винного діяння, є необхідною умовою досягнення поставленої мети. Діяння вважається вчиненим з прямим умислом, якщо особа, усвідомлювала, що нею реалізується обставина, котра відповідає складу винного діяння, і бажала або припускала це. Якщо особа вважала можливим настання цієї обставини, умисел є непрямим. Слід звернути особливу увагу на приписи ст. 17 «Незнання обставини, яка відповідає складу винного діяння»: особа, яка при вчиненні діяння не знала про обставину, котра відповідає складу винного діяння, не вважається такою, що вчинила діяння умисно. У такому разі особа несе в передбачених законом випадках відповідальність за винне діяння, вчинене з необережності [171, с. 1111].

Отже, навіть відсутність загальних правовстановлень законодавців щодо суб’єктивних проявів в іноземних кримінальних законах не свідчить, що ці питання «винесені за дужки» застосування кримінального закону в іноземних державах. Відмінності в законодавчому регулюванні полягають лише в тому, що в одних кримінально-правових актах сформульовано відповідні приписи лише в Загальній частині (і вони мають належну універсальність), в інших їх розміщено лише в частині Особливій (і, відповідно, вони вимагають встановлювати суб’єктивне ставлення винного щодо певних об’єктивних ознак лише у окремих

складах кримінальних правопорушень), а в деяких їх можна побачити і в Загальній частині, й в Особливій (при цьому другі уточнюють, конкретизують перших).

1.4. Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак правопорушення за міжнародним кримінальним правом

Зважаючи на все більше значення, якого набуває міжнародна кримінальна юстиція й міжнародне кримінальне право в цілому, в рамках порівняльно-правової частини нашого дослідження доцільно звернути увагу на принципи й норми міжнародного кримінального права в частині, яка стосується суб'єктивних елементів (ознак) міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру. Нагадаємо, що серед джерел міжнародного кримінального права найбільше значення має документ, відомий як Римський статут Міжнародного кримінального суду, або Римський статут, або Статут МКС, прийнятий у м. Рим 17 липня 1998 р. (далі – Римський статут МКС). Він визначає матеріальні й процесуальні засади діяльності цієї установи, офіційно закріплює підвалини міжнародного кримінального права [70, с. 91–93]. Зважаючи на те, що предмет і завдання кримінального права України певним чином синхронізуються із предметом, методом і завданнями міжнародного кримінального права (предметом якого, згідно із визначенням, наданим Є. Стрельцовим, є «відносини, які існують між державами в процесі координації їх боротьби з міжнародними злочинами, що зберігає міжнародний правопорядок за допомогою методів та засобів кримінально-правового напряму», а його завдання, за визначенням цього ж фахівця, – загальнопревентивне (що полягає у забезпеченні міжнародного правопорядку) та репресивне (котре полягає у притягненні винних до міжнародної кримінальної відповідальності), й при цьому більшість міжнародно-правових актів цієї галузі встановлюють злочинність діяння й обов'язок належних

суб'єктів застосовувати відповідальність до винних у разі його вчинення) [240, с. 517–519], то для перевірки гіпотези про цінність встановлення суб'єктивного ставлення винного до об'єктивних ознак кримінального правопорушення має бути вивчений і досвід міжнародної кримінальної юстиції. До речі, пошук відповідності (координації) у підходах національного (українського) законодавця до значущості суб'єктивного ставлення (оцінки) винного до суб'єктивних ознак вчинюваного винним кримінального правопорушення, підходам, сформованим міжнародною кримінальною юстицією, може стати одним зі способів перевірки міжнародно-правової відповідності вітчизняного кримінального права загальновизнаним принципам міжнародного права, що є одним із критеріїв якості законодавства і практики його застосування в цій сфері [72, с. 17–40].

Принагідно зауважимо, що Римський Статут МКС сприяв унормуванню й «стандартизації» тих елементів злочину, які, зокрема, стосуються розуміння його суб'єктивної сторони. Конкретніше відповідні його положення будуть розглядатися нами нижче. Наразі звернемо увагу на те, що в літературі з міжнародного кримінального права, виданій у «доримський» період існування цієї галузі і її норм, тобто до набрання Римським Статутом чинності, фахівці нерідко обмежувалися загальними міркуваннями: хоч в нормах міжнародного кримінального права форма вини (умисел, необережність) зазвичай не згадуються, але суб'єктивні елементи, які характеризують міжнародні злочини, вимагають наявності вини, причому, зокрема, інтелектуальний момент умислу полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний (протиправний) характер своїх дій, їх фактичний (фізичний) зміст, а також передбачає можливі наслідки свого діяння й усвідомлює їх суспільно шкідливий характер [142, с. 74]. Інший приклад: автор навчального видання з міжнародного кримінального права, яке побачило світ в 1997 році, розглядаючи питання суб'єктивної сторони відповідних злочинів, констатує лише, що з цього боку злочини частіше вчиняються з прямим умислом, а питання усвідомлення винним соціального змісту вчиненого доводяться характером дії чи бездіяльності [165, с. 35].

Оскільки в цьому дослідженні мова іде про «перетин» суб'єктивних й об'єктивних ознак кримінального правопорушення за національним кримінальним правом, то, обґрунтовуючи доцільність вивчення досвіду права міжнародного (кримінального), звернемо увагу на те, що матеріально-правовий компонент в межах предмету останнього значною мірою заповнений категорією «злочин» (міжнародний злочин) [69, с. 17–20]. За одним із визначень міжнародний злочин – це найбільш небезпечне діяння, яке порушує основні норми міжнародного права, завдає шкоди життєво важливим інтересам міжнародного співтовариства як єдиного цілого, посягає на міжнародний правопорядок, а також міжнародний мир й безпеку людства [71, с. 519–522].

Як вказується в деяких дослідженнях питань суб'єктивної сторони міжнародних злочинів (А. Лупу, І. Оськіна), вона являє собою психологічне (*хоч коректніше краще сказати «психічне» – Є.Т.*) ставлення суб'єкта до своїх суспільно небезпечних дій – вчинюваному або вчиненому, або запланованому міжнародного злочину, а також до наслідків і результатів, які цей злочин може викликати або вже потяг, що має форму умислу або необережності. При цьому вказані автори вважають, що діюча система норм (джерел) міжнародного кримінального права, як правило, не розрізняє форми вини на умисел або необережність: це питання вирішується крізь призму визначення свободи волі виконавця й суб'єкта міжнародного злочину – вольовий елемент, оскільки він дозволяє визначити конкретну зацікавленість суб'єкта в настанні суспільно небезпечних наслідків, що диктує різний ступінь інтенсивності дій суб'єкта, спрямованих на досягнення вказаних наслідків [134, с. 89–90]. Як бачимо, згідно цієї позиції питання суб'єктивного ставлення до певних властивостей перед вчиненням злочину та під час його вчинення й усвідомлення винним його обставин перебуває наче б-то за межами психічних процесів, які утворюють суб'єктивну сторону міжнародного злочину. Втім, погодитися з цим не варто, адже в такому випадку значно збіднюється той елемент міжнародних злочинів, який за традиціями національного (внутрішнього) кримінального права можна позначити як їхню суб'єктивну сторону. Так, безперечно, діяння, яке входить до

підстави кримінальної відповідальності в міжнародному кримінальному праві, має бути результатом вольової поведінки суб’єкта (автоматизм, наприклад, в поведінці викликаній нападом бджолиного рою, не тягне відповідальності за злочин за міжнародним кримінальним правом) [22, с. 207]. Але насправді джерела міжнародного права не обмежують необхідні для відповідальності суб’єктивні умови для настання індивідуальної кримінальної відповідальності тільки вольовими елементами.

Сьогодні в доктрині міжнародного кримінального права міжнародні злочини розглядаються крізь призму їхніх контекстуальних елементів. Так, наприклад, контекстуальні елементи воєнних злочинів в міжнародному кримінальному праві охоплюють такі складники, як 1) наявність міжнародного збройного конфлікту; 2) наявність збройного конфлікту неміжнародного характеру; 3) зв'язок діяння і збройного конфлікту; 4) усвідомлення обвинуваченим існування збройного конфлікту. Для нас найбільший інтерес становить четвертий з перерахованих елементів (який фахівці з міжнародного кримінального права іменують «ментальним контекстуальним елементом») [248, с. 435]. По суті, у цьому разі ми бачимо значущість для кваліфікації посягання в міжнародному кримінальному праву як певного міжнародного злочину усвідомлення (суб’єктивну оцінку) винним певних зовнішніх (об’єктивних) ознак посягання – його обстановки (а саме збройного конфлікту). Власне, цей висновок основується на приписах ст. 8 згаданого вже вище Римського Статуту МКС «Воєнні злочини» [208]. Привертає увагу, що при створенні цього Статуту серед фахівців точилася дискусія, яка стосувалася потреби доводити при кваліфікації посягання за вказаною статтею Статуту усвідомлення виконавцем злочину виду збройного конфлікту – є він міжнародним або неміжнародним. Як видно з чинної редакції ст. 8 Статуту, вимога про детальну правову оцінку виду збройного конфлікту в ньому відсутня. Отже, при кваліфікації потребує доказування лише усвідомлення винним наявності збройного конфлікту як такого [248, с. 435]. Наразі офіційні тлумачення елементів воєнного злочину передбачають: не існує жодної вимоги відносно правової оцінки виконавцем злочину факту існування збройного конфлікту або

його характеру як міжнародного чи неміжнародного й у цьому контексті не існує жодної вимоги щодо знання виконавцем фактів, котрі визначають характер конфлікту як міжнародного чи неміжнародного; існує лише вимога щодо знання фактичних обставин, які визначають існування збройного конфлікту, що мається на увазі у фразі «мало місце в контексті й було пов’язане із ним» [306]. Тому, зокрема, можемо погодитись із М. Костенком, який пише, стосовно суб’єктивної сторони такої форми міжнародного воєнного злочину, як умисне позбавлення права військового або іншої охоронюваної особи на справедливе й нормальне судочинство (ст. 8(2)(a)(vi) Римського Статуту): суб’єкт злочину усвідомлював фактичні обставини, які свідчили про існування збройного конфлікту [97, с. 166].

Водночас, для деяких складів воєнних злочинів міжнародне кримінальне право вимагає оцінки винним додаткових об’єктивних обставин. Так, при вчиненні тих видів цього злочину, як вербування і використання дітей-солдатів, ментальний елемент (суб’єктивна сторона) вимагає не лише умислу, як його визначає ст. 30 Статуту МУС, а й певного (усвідомленого) ставлення суб’єкта до того, що дитина, яка вербується в збройні сили чи залучається до участі у збройних операціях, не досягла віку 15 років, тобто винним має бути сформоване уявлення про її вік (при цьому, згідно із згаданими вже вище тлумаченнями Елементів цих злочинів, достатньо навіть потенційного усвідомлення винним цієї обставини) [22, с. 566].

Звертаючись до більш розлогого тлумачення елементів злочину згідно зі ст. 8 Статуту МУС, наданого відомим фахівцем з міжнародного кримінального права Г. Верле, ми бачимо, що в доктрині цієї галузі ментальні елементи розуміються так, що винний має усвідомлювати існування збройного конфлікту, що при вчиненні більшості видів воєнних злочинів (посягань проти осіб, які користуються захистом, винний має усвідомлювати фактичні обставини, котрі свідчать про статус потерпілого, що при вбивстві комбатанта, катуваннях, заподіяння страждань або шкоди здоров'ю, тілесних ушкоджень тощо) передбачається наявність умислу (ст. 30 Римського Статуту МКС) [22, с. 509–640]. У ст. 30 Римського Статуту МКС, яка розкриває розуміння умислу в

елементах міжнародних злочинів і має назву «Суб'єктивна сторона», встановлено наступне: 1. Якщо не передбачене інше, особа підлягає кримінальній відповідальності і покаранню за злочин… лише в тому випадку, коли за ознаками, які характеризують об'єктивну сторону, воно вчинене з наміром й усвідомлено. 2. Для цілей цієї статті особа має намір лише в тих випадках коли: a) щодо діяння, особа збирається вчинити таке діяння; b) щодо наслідку, ця особа збирається заподіяти цей наслідок або усвідомлює, що воно настане при звичному плині подій. 3. Для цілей цієї статті, «усвідомлено» означає з усвідомленням того, що обставина існує або що наслідок настане при звичному плині подій. «Знати» та «знання» повинні тлумачитися відповідним чином [208]. Як бачимо, усвідомлення особою об'єктивних ознак (обставин) є важливою ознакою міжнародного злочину.

Маємо звернути увагу на те, що в міжнародному кримінальному праві та у внутрішньому (національному) кримінальному не існує принципових відмінностей в розумінні злочину як усвідомлюваної й вольової поведінки та розумінні суб'єктивної сторони злочину як елементу його складу, а також зміст її складників. За висновками Л. Іногамової-Хегай, названа в ст. 30 Римського Статуту МКС умисна вина відповідає наявному в національному кримінальному праві прямому умислу (якщо винний діє з наміром) або непрямому умислу (якщо винний усвідомлює, що наслідок настане при звичайному плині подій) [79, с. 152].

З тим, що в міжнародному кримінальному праві можливе вчинення злочину з прямим умислом (у формальних складах) та з прямим чи непрямим умислом (у складах матеріальних) погоджується О. Кібальник. При цьому, розглядаючи суб'єктивну сторону злочину за міжнародним кримінальним правом на підставі ст. 30 Римського Статуту МКС, вказаний вчений стверджує, що «усвідомлюваність» у визначенні суб'єктивної сторони за міжнародним кримінальним правом допускається лише щодо наслідків – мовляв, «усвідомлювано» означає з усвідомленням того, що наслідок, можливо, настане «при звичайному плині подій». Таким чином, – стверджує вказаний автор, –

«усвідомлене» ставлення до наслідків свого діяння означає не що інше, як їх припущення або байдуже ставлення до них, що в національній кримінально-правовій традиції вважається вольовими характеристиками непрямого умислу у вітчизняному кримінальному праві [84, с. 71]. Втім, така інтерпретація міжнародного права в частині унормування суб'єктивної оцінки особою об'єктивних (фактичних) обставин з боку вказаного автора виглядає дещо довільною і такою, що не відповідає «букві» приписів ст. 30 Римського Статуту. Усвідомлення як спосіб суб'єктивної оцінки поширюється перш за все на факти, які характеризують подію злочину, а не лише її наслідки. Нагадаємо, що в ч. 3 ст. 30 Римського Статуту МКС ідеться, зокрема, про те, що «для цілей цієї статті, «усвідомлено» означає з усвідомленням того, що обставина існує…» [208].

Ось як пояснює згадані вище приписи Римського Статуту МКС Герхард Верле (враховуючи при цьому позиції інших фахівців – зокрема, таких як *M. Kelt, H. von Hebel, K. Ambos, R. S. Klark, A. Esler, D. K. Piragoff, D. Robinson*). Оскільки явище злочину передбачає наявність й інших об'єктивних елементів, крім поведінки та її певних наслідків, для виникнення правовідносин відповідальності достатньо, якщо суб'єкт володіє «усвідомленням того, що обставина існує». У випадках, коли ст. 30 Римського Статуту вимагає усвідомленого ставлення суб'єкта до матеріального елемента – наслідку чи обставини, – необхідно проводити відмінності наступного порядку. На рівні описових критеріїв кваліфікації злочину усвідомлене ставлення означає чуттєве сприйняття суб'єкта. Щодо нормативних критеріїв, наявність яких передбачає оцінне судження, в принципі достатньо, якщо суб'єкт знає про існування базових фактичних обставин та розуміє значущість інкримінованої йому поведінки, яка описується з допомогою цих критеріїв. В принципі не важливо, чи є вірною правова оцінка суб'єктом відповідних обставин. Наприклад, щодо «осіб, які охороняються», які згадані у статті 8 (2)(a) Статуту МКС, це означає, що необов'язково, щоб суб'єкт коректно оцінював статус охоронюваної особи – наприклад, «цивільної особи» або «пораненого комбатанта» – за міжнародним гуманітарним правом; достатньо, щоби йому були відомі фактичні обставини, на яких ґрунтується юридично

охоронюваний статус відповідної особи чи осіб – наприклад, утримання від участі у воєнних діях (для цивільних осіб) або нездатність брати подальшу участь у воєнних діях (для поранених комбатантів). Суб'єкт також необов'язково має кваліфікувати збройний конфлікт як міжнародний або неміжнародний [22, с. 211–212].

Як бачимо, в міжнародному кримінальному праві (а воно, нагадаємо, значною мірою виражає консенсус у правових позиціях фахівців – представників різних національних кримінально-правових систем) визнається дуже важливим такий компонент психічної діяльності суб'єкта злочину, як знання ним певних юридично значимих фактичних (за своєю природою – об'єктивних) обставин, певний рівень охоплення їх когнітивно-пізнавальною діяльністю цього суб'єкта й суб'єктивна оцінка ним як таких, що належать до певного класу об'єктів та які мають певні якості. Без них, ураховуючи приписи ст. 30 Римського Статуту МКС, суб'єктивна сторона міжнародного злочину не утворюється.

У цьому зв'язку привертає увагу також ст. 32 Римського Статуту МКС «Помилка у факті або помилка у праві». Так, згідно з ч. 1 цієї статті, помилка у факті є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, лише якщо вона виключає необхідну суб'єктивну сторону цього злочину [208]. Як вважають з цього приводу фахівці з міжнародного права, мається на увазі помилкове сприйняття виконавцем злочину фактів, які утворюють матеріальні елементи складу злочину – наприклад, ведення виконавцем злочину вогню по транспортному засобу Червоного Хреста, виходячи із зумовленого поганою оглядовістю припущення про те, що це танк супротивника. При цьому факти не охоплюють елементи, котрі зумовлюють юридичну основу для настання відповідальності. Помилкою у факті не стане помилкове сприйняття виконавцем злочину нормативних елементів визначення злочину, встановлення яких вимагало би винесення юридичної оцінки, коли особа помиляється щодо юридичних вимог, які висуваються до правовідносин відповідальності (тут матиме місце вже помилка в праві, яка предмету нашого дослідження не стосується – наприклад, особа ідентифікує автомобіль як такий, що належить Червоному Хресту, але

помилково вважає, що згідно з чинними правилами напад на нього дозволений, якщо формально не було заздалегідь повідомлено про проїзд). При цьому зазначена у ч. 1 ст. 32 Римського Статут МКС помилка у факті не стосується фактичних обставин, необхідних не для констатації складу злочину, а навпаки – для наявності підстав для звільнення чи виключення кримінальної відповідальності (наприклад, виконавець злочину помилково припускає, що військовополонений робить рух рукою для того щоби вихопити приховану зброю, й у зв'язку із цим вбиває військовополоненого) [22, с. 288–289].

На думку М. Костенка, на підставі ст. 30 Римського Статуту можна робити висновок про існування в міжнародному кримінальному праві *«принципу суб'єктивної сторони»*. Втім, розкриваючи його змістовне наповнення вказаний фахівець по суті повторює приписи вказаної міжнародно-правової норми [97, с. 224].

Більш ґрунтовно до вирішення цього питання підходить українська дослідниця С. Кучевська: на основі приписів ст. 30 Римського Статуту та деяких інших його положень (ст.ст. 32, 66) можна робити висновок про існування в міжнародному кримінальному праві *принципу суб'єктивного ставлення у вину*, тобто максими, згідно якої особа підлягає кримінальній відповідальності лише за суспільно небезпечні діяння й наслідки, стосовно яких установлена її вина. Відповідно, його складовими є такі вимоги: а) неприпустимим є об'єктивне ставлення у провину, тобто кримінальна відповідальність за невинне спричинення шкоди; б) особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення, доки вина її не буде доведена у суді відповідно до застосовуваного закону; в) помилка у факті чи помилка у праві, які виключають суб'єктивну сторону, мають визнаватись підставою звільнення від кримінальної відповідальності (уточнимо, що в національному кримінальному праві ідеться про виключення такої відповідальності в таких випадках) [126, с. 58–59].

Співвідносячи принцип вини в міжнародному кримінальному праві та кримінальному праві внутрішньому (національному), Т. Родіонова зазначає, зокрема, що він належить до низки загальновизнаних принципів міжнародного

права, припускає криміналізацію діянь законодавцем та кримінальну відповідальність особи лише за наявності умислу або необережності, а також що він покликаний забезпечувати межі необхідного й достатнього інкримінування особі наслідків, які виникли в результаті вчиненого нею діяння. При цьому вказана авторка вважає, що, оскільки ступінь розробки інституту вини вітчизняним кримінальним правом є надзвичайно ґрунтовним (з чим, в принципі, важко не погодитися), то міжнародне кримінальне право на його розуміння у національному кримінальному законодавстві вплинути не може [214, с. 107–108]. Частково з такою думкою можна погодитись. Втім, аналіз Римського Статуту МКС свідчить, що нормативна основа цього принципу може бути викладена більш чітко й зрозуміло для правозастосовця, що дозволить виключити дискусії та непорозуміння при його практичному застосуванні й професійної інтерпретації відповідний його постулатів, які це застосування неодмінно супроводжують. Зокрема, бажано було би імплементувати в національне законодавство про кримінальну відповідальність в частині опису необхідних для наявності підстав такої відповідальності суб’єктивних ознак згадки на усвідомлення не лише суспільної небезпечності вчинюваного винним діяння (адже суспільна небезпечність – категорія досить абстрактна й «пересічному громадянинові» не дуже зрозуміла), а саме на усвідомлення фактичних обставин, які визначають суспільну небезпечність діяння.

Екскурс в норми та доктрини міжнародного права дозволив нам зрозуміти, що в цій галузі існує вимога, згідно якої для застосування кримінальної відповідальності, її реалізації чи диференціації серед елементів вчиненого діяння (його «контекстуальних елементів») має бути присутній елемент ментальний (суб’єктивний), який охоплює собою знання, або усвідомлення чи розуміння (по суті – усвідомлення) винним деяких значимих об’єктивних ознак вчинюваного (наприклад, обстановки вчинення діяння чи віку потерпілого у складах воєнних злочинів).

РОЗДІЛ 2
СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ОСОБИ ДО ОЗНАК, ЯКІ ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ТА ЙОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

2.1. Суб'єктивне ставлення особи до ознак, які характеризують безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення

Проекція складу кримінального правопорушення у свідомості винного дозволяє вказувати на те, що в будь-якому елементі або кожній ознаці складу має прояв певне суб'єктивного ставлення винного: окремі елементи складу або їх ознаки усвідомлюючись винним, відбиваються у свідомості. Перш за все нас цікавить об'єкт кримінального правопорушення, адже суспільно небезпечним вважається лише таке діяння, яке за своїми об'єктивними фактичними властивостями здатне заподіяти шкоду певним суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, тобто зазіхає на певний об'єкт. Ця спрямованість на конкретний об'єкт є одним з критеріїв суспільної небезпеки діяння і, безумовно, повинна охоплюватися свідомістю особи, що діє умисно. Зрозуміло, усвідомлення особою об'єкта злочину не є рівнозначною знанню його юридичної визначеності. Суб'єкт умисного кримінального правопорушення може не знати точно, на який безпосередній об'єкт зазіхає його діяння, але повинен усвідомлювати, що заподіює шкоду охоронюваним кримінальним законом інтересам особистості, суспільства або держави [202, с. 28]. Продовжуючи цю думку О. Рарога, видається необхідним вказувати тут також і на здатність особи усвідомлювати або ставитися певним чином до тієї складової об'єкта, що є предметом злочинного (кримінально протиправного) впливу. Певною мірою пояснення феномену суб'єктивного ставлення винного до об'єкта кримінального

правопорушення залежить від того, що саме визнавати таким об'єктом. Тому розглянемо (стисло, оглядово) наявні у теорії кримінального права підходи до визначення об'єкта кримінального правопорушення і характеристики його змісту.

Під об'єктом кримінального правопорушення (а нас в даному випадку цікавить лише безпосередній об'єкт, бо саме його властивості безпосередньо відображаються в психіці суб'єкта) в теорії кримінального права прийнято розуміти те (певні сфери життєдіяльності, правові блага, суспільні відносини, цінності (соціальні цінності) тощо), чому безпосередньо у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння заподіюється шкода або те, що ставиться під загрозу заподіяння такої шкоди. На що ж саме спрямовується кримінально каране посягання викликає жваву дискусію, адже існує близько десятка теорій об'єкта кримінального правопорушення (вироблених лише щодо злочину, але придатних і для кримінальних проступків) [233, с. 133–140].

У якості об'єкта конкретного посягання (безпосереднього об'єкта) науковцями було запропоновано визнавати «матеріальні або нематеріальні цінності», «цінності або соціальні цінності», «соціально значимі цінності», «інтереси, блага, людей або їх групи», «інтерес (інтереси)», «правові блага, блага (інтереси)», «явища реальної дійсності та (або) сфери життєдіяльності людей», «права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини і громадянина» тощо. Так, А. Трайніним в якості об'єкта посягання у його конкретному життєвому втіленні визнавалися як матеріальні, так і не матеріальні цінності – політичні, моральні, культурні та інші [260, с. 71]. П. Матишевський вказує, що об'єктом злочину мають визнаватися не абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські, суспільні або державні цінності. Структурними елементами цінностей, що охороняються кримінальним законом, є три їх різновиди: 1) суб'єкти суспільних відносин; 2) блага, що належать цим суб'єктам, 3) предмети, залучені у сферу цих відносин [141, с. 98]. Є. Фесенко, у свою чергу, до елементів цінностей як об'єкта пропонує відносити п'ять класів компонентів: потерпілих; їхні інтереси та права; соціальні зв'язки; предмети (матеріалізовані блага); нематеріалізовані блага, які належать потерпілим [291, с. 52]. П. Андрушко об'єктом кримінально-правової

охорони визнає ті цінності, що потенційно можуть стати об’єктом кримінального правопорушення (злочинного посягання). Такими, на його думку, є: 1) права, свободи і правоохоронювані інтереси фізичних осіб, правоохоронювані інтереси юридичних осіб, суспільства (громадські інтереси), територіальних громад, об’єднань громадян, органів місцевого самоврядування та держави; 2) потерпілі (фізичні та юридичні особи, суспільство і держава); 3) соціальні зв’язки між членами суспільства з приводу реалізації належних їм прав, свобод та інтересів, у тому числі у формі правовідносин у разі їх врегулювання нормами права. У конкретному кримінальному правопорушенні об’єктом конкретного злочину може бути частина цінностей, які є об’єктом кримінально-правової охорони кримінально-правової норми, а об’єктом «злочинного посягання» є соціальні цінності, цілеспрямоване посягання на які здійснюється шляхом вчинення умисних діянь [2, с. 10].

Як влучно вказує В. Кузнецов, існуючі в суспільстві «блага», «цінності» тощо означають умови існування суспільних відносин і забезпечуються суспільними відносинами. На погляд науковця, блага, цінності не можна розглядати окремо від суспільних відносин. За своїм філософським розумінням цінності (так само, як і блага) виступають як властивості предмета чи явища, однак вони властиві йому не від природи, не просто силою внутрішньої структури об’єкта самого по собі, а тому, що він притягнутий до сфери суспільного буття людини і став носієм певних соціальних відносин. Блага, цінності виступають предметами, із приводу яких існують суспільні відносини. Спрямовуючи злочинні діяння на певне благо, цінності, винний завжди завдає шкоди суспільним відносинам [121, с. 78].

При формуванні концепції об’єкта С. Гавриш пропонує віддавати перевагу його розгляду в реаліях навколишнього світу: найбільш повно цьому відповідає формула «об’єкт – правове благо», яка вдало поєднує в собі, з одного боку, вказівку на специфіку кримінального права (кримінальна відповідальність настає лише за посягання на блага, що охороняються кримінальним законом), а з іншого – вказівку на реальне благо як охоронювану цінність [37, с. 15].

Для визначення безпосереднього об’єкта було також використано і категорію «інтерес». Так, Б. Нікіфоров вказував на те, що «об’єкт злочину – це той суспільний інтерес, проти якого спрямований злочин та який бере під захист кримінальне право» [156, с. 4]. Однак науковець не заперечує, що у випадку «якщо злочинним є діяння, що заподіює чи може заподіяти істотної шкоди соціалістичним відносинам, і якщо, радянське кримінальне право охороняє ці відносини від такої шкоди, то об’єктом злочину… можуть бути і є лише соціалістичні суспільні відносини, причому в тій мірі, в якій ним може бути заподіяно вказаний шкоду» [156, с. 29]. У якості структурних елементів відносин він виділяв: 1) учасників (суб’єктів) суспільних відносин; 2) відносини між цими учасниками; 3) умови правильного функціонування соціального установлення. З метою уникнення дискусії щодо можливості визнання життя та здоров’я об’єктом кримінального правопорушення у виді суспільних відносин науковець зазначає: «фізіологічний процес життя, фізіологічний стан здоров’я, коли нормальний перебіг цього процесу або цей стан ставиться під захист закону, він перетворюється в забезпечену законом можливість жити або користуватися здоров’ям і з цього боку набуває рис суспільних відносин» [156, с. 121].

Концепція «інтересу» як безпосереднього об’єкта правопорушення підтримується і В. Винокуровим: «інтерес, фактично, є моделлю суспільних відносин, який дозволяє конкретизувати суб’єкта таких відносин» [23, с. 92-93]. Об’єкт кримінального правопорушення як складне явище може розглядатися, згідно з його позицією, в трьох аспектах: 1) в аксіологічному аспекті – як об’єкт кримінально-правової охорони (суспільні відносини); 2) у правовому аспекті – як елемент складу злочину (правовідносини як форма закріплення в законі фактичних суспільних відносин); 3) у предметному аспекті – як частина дійсності (певні соціальні блага) [24, с. 216-217].

Не менш цікавою, з точки зору обсягу кримінально-правової охорони людини, є позиція В. Трубникова щодо визнання універсальною категорією, котра охоплює об’єкт кримінального правопорушення, «прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина» [101, с. 109]. Науковцем відстоювалася думка,

що об'єкт має складну багатокомпонентну структуру, де соціальна оболонка – це об'єкт злочинного впливу (сукупність суспільних відносин, що формується як єдність і взаємодія особистості і середовища), що виступає завжди як певна абстракція, яку ми не завжди усвідомлюємо і сприймаємо і яку нам ще належить досліджувати для розуміння істинного її значення як суспільного, соціально-психологічного і правового явища. Науковець вказує, що соціальна оболонка особистості існує незалежно від наявності або відсутності кримінального закону, вона існує об'єктивно, в якості елементів в неї входять багато процесів і предмети матеріального світу. Соціальній оболонці завжди заподіюється шкода, збиток, незалежно від того, чи підпадають суспільні відносини під сферу правового регулювання чи ні, а також заборонені вони чи ні правом. Безпосередній об'єкт злочину – це завжди те, що стоїть за соціальною оболонкою, всередині соціальної оболонки і що ми вже прямо (особисто) сприймаємо (майно (приватне, колективне, державне), здоров'я, життя тощо). Безпосередній об'єкт злочину найтіснішим чином пов'язаний зі своєю «пуповиною», соціальною оболонкою. Соціальна оболонка в окремих випадках може виявитися матеріальною передумовою існування та розвитку конкретних суспільних відносин. Тому, наприклад, при вбивстві злочином руйнується, насамперед, соціальна оболонка, зіткана з безлічі соціально-корисних ниток, яка належить людині як соціальній істоті, яка обволікала і оточувала потерпілого як особистість, як члена суспільства (первинний безпосередній об'єкт злочину), а лише потім, людина позбавляється життя як біологічна істота (вторинний безпосередній об'єкт). Говорячи про безпосередній об'єкт, автор вказує на соціальну оболонку як соціальну сутність конкретного індивіда, члена суспільства. Саме ця соціальна оболонка і піддається, перш за все, початково (первинно) злочинному впливу [263, с. 86-87].

Проаналізувавши наявні в теорії кримінального права підходи щодо визначення об'єктів злочинів, В. Ємельянов пропонує для їх визначення використовувати категорію «охоронювані законом конкретні сфери життєдіяльності людей» [64, с. 67], зазначаючи при цьому, що винна особа безпосередньо посягає не тільки на людей, а й на ті чи інші різновиди, аспекти,

прояви життя, діяльності людини, колективів, суспільства, їх безпеку, умови існування і функціонування, тобто на охоронювані кримінальним законом конкретні сфери життєдіяльності людей, які і виступають в якості безпосередніх об'єктів злочинів як реальних явищ дійсності.

Об'єктами злочинного посягання, на погляд науковця, можуть виступати життя, здоров'я, гідність особи, природне середовище, суспільні й державні встановлення, їх діяльність, умови функціонування тощо, усе, що існує в реальній дійсності, конкретно відчутного і чому може бути заподіяний реальний збиток, який піддається достовірному визначенню та оцінці, і що охороняється кримінальним законом, незалежно від того, яке ставлення до цього мають інші верстви населення тих чи інших верств населення [65, с. 10].

Переходячи на вищий рівень узагальнення автор констатує, що в якості загального поняття об'єкта злочинів може бути поняття «охоронювані кримінальним законом явища реальної дійсності», оскільки як суспільні відносини, так і блага, цінності, люди, сфери життєдіяльності людей, права, свободи, інтереси тощо повністю охоплюються таким універсальним поняттям як «явища реальної дійсності (реалії життя, життєві реалії)». Отже, в якості загального поняття об'єкта злочинів може бути таке як «явища реальної дійсності», що охороняються кримінальним законом [67, с. 258].

Існують наукові позиції, які піддають критиці визнання суспільних відносин об'єктом кримінального правопорушення. Так, П. Матишевський і Є. Фесенко звертають увагу на таке: «визначення об'єкта як сукупність суспільних відносин надто загальне і розпливчате. Такі відносини можуть виступати як об'єкт злочинності в цілому… Злочинне діяння найчастіше посягає не на всі, а лише на окремі елементи суспільних відносин… З іншого боку, суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину. Цим поняттям не можуть охоплюватися особисті блага людини (життя, здоров'я, фізична недоторканість). Право фізичного існування людини – це право природне. Воно є неподільним і не може відчужуватися. Це право не встановлене, а лише санкціоновано державою. Отже, об'єктом злочину… мають визнаватися не якісь абстрактні суспільні

відносини, а й конкретні людські, суспільні або державні цінності… Структурними частинами цінностей, що охороняються кримінальним законом, є три їх різновиди: суб'єкти суспільних відносин, блага, що належать цим суб'єктам, предмети, залучені у сферу цих відносин» [105, с. 123–125].

На наш погляд для наукового аналізу та пояснення суб'єктивного ставлення винного до об'єкта кримінального правопорушення, на наш погляд, доцільно використати найбільш розроблену сучасною теорією кримінального права наукову позицію, що передбачає визнання безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення суспільних відносин, під якими слід розуміти «визначені зв'язки між суб'єктами відносин, що складаються в процесі їх матеріальної чи духовної діяльності» [247, с. 47]. На наш погляд, застосування цього підходу (поряд з підтримкою позиції такого формату безпосереднього об'єкта М. Коржанським [93], В. Глістіним [42], М. Бажановим [5], В. Тацієм [246] та багатьма іншими науковцями) дозволяє детально визначити елементний склад суспільних відносин та деталізувати механізм заподіяння шкоди, що має принципове значення для визначення суб'єктивного ставлення винного до об'єкта. Безумовно, окрему роль у механізмі злочинної поведінки відіграє світоглядна орієнтація особи злочинця, що впливає на сприйняття як соціального середовища в цілому, так і нормативних установок зокрема [219, с. 189]. Викривлене світорозуміння, яке значно розходиться зі світоглядом і мораллю суспільства, викликає в людини потенційні причини, під впливом яких суб'єкт обирає неправомірний спосіб задоволення своїх потреб [19, с. 93]. При цьому, основними елементами, які утворюють механізм кримінальної поведінки, є потреби та інтереси, на обрання шляхів реалізації (задоволення) яких впливають такі ознаки, як ціннісні орієнтації, антисуспільна установка і світогляд особи, яка вчинює злочин [19, с. 94].

Нажаль, автором не конкретизується прояв антисуспільної установки та світогляду особи, що вчиняє кримінальне правопорушення з необережності, разом з цим він зазначає, що необережна форма вини може визначатись як психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного злочину, за якого інтелектуальний момент виражається в обов'язку і можливості свідомого ставлення до суспільно

небезпечного діяння, а вольовий – в обов'язку і можливості припинити його вчинення [19, с. 240].

Як вказує В. Тацій, загальновизнаною в загальній теорії права є теза про те, що складовими елементами суспільних відносин виступають: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як внутрішній зміст суспільних відносин [247, с. 51]. Н. Гуторова конкретизує, що суб'єктами суспільних відносин можуть бути такі їх носії, як фізичні особи, юридичні особи, інші об'єднання людей, а також держава, предметами є блага і цінності матеріального або нематеріального характеру, з приводу яких існують суспільні відносини (життя, здоров'я людини, особиста свобода, статева свобода і недоторканність, суспільна діяльність, природні об'єкти, майно тощо). Змістом відносин є соціальний зв'язок, тобто зв'язок між суб'єктами, їх взаємодія з приводу предмета суспільних відносин [48, с. 129]. На наш погляд, саме такий внутрішній зміст об'єкта дозволяє визначити ставлення суб'єкта кримінального правопорушення до того діяння та наслідків (за наявності матеріального складу кримінального правопорушення), які ним усвідомлюються та передбачаються. По суті таке ставлення означає охоплення усвідомленням винним найбільш значущих властивостей елементів суспільного відношення, яке стає об'єктом посягання.

Доцільно проілюструвати випадки заподіяння шкоди окремим структурним елементам суспільних відносин з визначенням ставлення суб'єкта до фактичних обставин та окремих елементів порушених відносин (суб'єктивне ставлення винного, на наш погляд, може вичерпуватися ставленням до окремого предмета кримінально протиправного впливу, що є структурним елементом відносин).

Так, розглянемо ставлення винного до об'єкта (суспільних відносин, цінностей тощо) при заподіянні шкоди «ззовні», коли кримінальне правопорушення вчинюється особою, що не є учасником охоронюваних відносин, а винний здійснює посягання на носія (суб'єкта) суспільних відносин. У таких випадках правопорушник проникає у суспільні відносини ззовні та шляхом виключення або ліквідації носія (суб'єкта) відносин розриває або знищує їх.

Цілком обґрунтованою є така позиція: через те, що шкода об'єкту заподіюється шляхом впливу на носія (суб'єкт) – фізичну особу, то така форма впливу притаманна лише посяганням на ті суспільні відносини, в яких одним із суб'єктів виступає фізична особа (посягання на життя або здоров'я, волю, честь або гідність, статеву свободу або недоторканість тощо).

Як зазначає Н. Гуторова, вплив на суб'єкта суспільних відносин у механізмі заподіяння шкоди об'єкту полягає у вчиненні діяння, яке здатне здійснити суттєвий негативний вплив на фізичну особу – учасника суспільних відносин. Зазначений вплив може бути двох видів: 1) фізичний; 2) інформаційний.

Фізичний вплив на суб'єкта суспільних відносин – фізичну особу може вчинятися шляхом знищення такого суб'єкта (при вбивстві), а також заподіяння шкоди: здоров'ю (при спричиненні тілесних ушкоджень, побоїв, мордувань); особистій свободі (при незаконному позбавленні волі та/або переміщенні); статевій свободі або статевій недоторканності [48, с. 130].

Вдається обґрунтованою думка про те, що найбільш поширеним випадком такого впливу є посягання на життя людини, а найбільш показовим способом його вчинення – особлива жорстокість (умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю – п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України). Так, у 2019 році було зареєстровано 41101 кримінальне правопорушення проти життя та здоров'я, серед яких умисне вбивство становило 7,5%, більше було вчинено тільки легких тілесних ушкоджень – 24399 кримінальних правопорушень [17, с. 100-102].

Вибір для вивчення цієї частини предмета нашого дослідження складу саме цього правопорушення можна обґрунтувати також і тим, що особлива жорстокість свідчить як про максимально підвищену небезпеку самого способу вчинення злочину, так і характеризує явно негативні якості винної особи. У таких випадках винна особа в разі вчинення злочину має спеціальну мету – завдати потерпілому особливі страждання та муки, принизити людську гідність [4, с. 68-69]. Вчинення злочину з особливою жорстокістю передбачає вияв у разі вчинення злочину безжалісності, безсердечності до потерпілого, що свідчить про підвищену суспільну небезпеку вчиненого та особи злочинця [287, с. 137]. При вчиненні

цього правопорушення цінність життя, людської гідності, що є найвищою соціальною цінністю у правовій державі нівелюється, винний максимально негативно чи байдуже ставиться до цих соціальних пріоритетів.

Згідно п. 8 постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 р. № 2, умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань, а також якщо воно було поєднане із глумлінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань [194].

З наведеного переліку ознак О. Олійник робить висновок, що: 1) особлива жорстокість може бути пов'язана з винятково тяжкими (особливими) стражданнями як самого потерпілого, так і інших осіб (близьких потерпілого); 2) страждання потерпілого можуть мати як фізичну форму, так і форму психічних переживань; страждання інших осіб заподіюються внаслідок впливу на їх психіку, насамперед, самого факту спостереження за вчиненням вбивства; 3) виняткові тяжкі фізичні страждання самого потерпілого спричиняються в процесі позбавлення життя (у цьому випадку вони визначаються способом вчинення вбивства, який можна назвати особливо жорстоким або особливо мученицьким); 4) виняткові психічні страждання потерпілого є наслідком глумління над ним і можуть спричинятись як безпосередньо перед, так і в процесі позбавленням життя; 5) особлива жорстокість у будь-яких її проявах повинна охоплюватись умислом винного [161, с. 96-97].

Зазначене дозволяє відокремити щонайменше чотири форми суб'єктивного ставлення винного до охоронюваних законом про кримінальну відповідальність

суспільних відносин у сфері охорони життя людини:

1. Винний, негативно ставлячись до життя потерпілого, заподіюючи смерть усвідомлює, що завдає особливих фізичних страждань і бажає їх заподіяти.

У якості прикладу такого ставлення можна навести фабулу судового рішення Городоцького районного суду Львівської області у справі № 1-163/10: 19.04.2010 року. Близько 14 год. ОСОБА_3, перебуваючи у приміщенні будинку №317, що по вул. Львівській в смт. Великий Любінь Городоцького району Львівської області, в стані алкогольного сп'яніння, маючи умисел на вчинення умисного вбивства з особливою жорстокістю ОСОБА_4, який виник на ґрунті особистих неприязних відносин, пов'язаних із ревнощами, бажаючи спричинити потерпілому особливих фізичних страждань, принесеним з кухні ножем, з особливою жорстокістю завдала потерпілому множинні удари по обличчю, по тулубу, кінцівках та інших частинах тіла, спричинивши протікаюче колото-різане поранення грудної клітки зліва з пошкодженням лівої легені, що призвело до зовнішньої і внутрішньої крововтрати і розвитку серцево-легеневої недостатності від яких настала смерть потерпілого.

Продовжуючи свої злочинні дії, спрямовані на позбавлення життя ОСОБА_4 з особливою жорстокістю, ОСОБА_3, бажаючи завдати потерпілому особливих фізичних страждань, почергово, за допомогою металевого відра, в якому знаходилась вода, та пластмасового відра, в якому знаходилась сеча, нанесла множинні удари по тілу ОСОБА_4 спричинивши 23 синці, водночас, принижуючи його гідність, маючи за мету завдати особливих моральних та фізичних страждань, облила сечею тіло потерпілого з численними ранами. Внаслідок умисних злочинних дій ОСОБА_3Л завдала потерпілому: на обличчі, а саме на чолі, обох щоках, підборідді – 10 ран; на передній поверхні грудної клітки справа і зліва – 4 рани; на передній поверхні обох стегон – 18 ран; на долонній поверхні лівої кисті – 2 рани; на задній поверхні верхньої третини лівого плеча – 4 рани; на передній поверхні грудної клітки справа та зліва, животі справа і зліва, попереку справа – 23 синці; рану на передній поверхні лівої легені, які утворились прижиттєво та відносяться до легкого тілесного ушкодження: ножове поранення

грудної клітки зліва, що проникає в ліву плевральну порожнину з пошкодженням тканини лівої легені, було загрозливим для життя в момент спричинення і відноситься до тяжкого тілесного ушкодження. Вищезазначені ушкодження в сукупності завдали потерпілому особливих фізичних страждань, нестерпного болю, а проникаюче поранення грудної клітки з пошкодженням лівої легені, що призвело до зовнішньої / внутрішньої крововтрати та розвитку серцево-легеневої недостатності від яких настала смертю потерпілого ОСОБА_4 [28].

Досить часто вчинення вбивства з особливою жорстокістю супроводжується використанням загальнонебезпечного способу заподіяння смерті, адже винний, реалізуючи свій умисел, не обмежений стримуючими факторами (особливо це виявляється при перебуванні винного в стані сп'яніння, викликаного вживанням алкоголю або психоактивних речовин). Так, вироком колегії суддів судової палати у кримінальних справах апеляційного суду Чернігівської області від 14 квітня 2017 року встановлено, що 09 лютого 2015 року ОСОБА_4, знаходячись у приміщенні будинку АДРЕСА_2, розпивав алкогольні напої спільно з власником будинку ОСОБА_5 та ОСОБА_2. Під час розпивання спиртних напоїв між ОСОБА_2, ОСОБА_5 та ОСОБА_4 на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин сталася сварка, в ході якої в останнього виник умисел на протиправне заподіяння смерті ОСОБА_5 та ОСОБА_2 з особливою жорстокістю та способом, небезпечним для життя багатьох осіб, які перебували або могли перебувати на той час у вказаному будинку або поряд.

Одразу після цього, з метою успішного здійснення свого злочинного умислу, ОСОБА_4 пішов до місця свого мешкання, що за адресою: АДРЕСА_1, де в приміщенні гаражу, що розташований на подвір'ї, підшукав запальну суміш, яка відповідно до висновку комплексної судової імунологічної, дактилоскопічної та паливно-мастильних матеріалів експертизи №179, 300(6), 301(х) від 08.04.2015 року, є зміненим бензином та нафтовим мастилом, та наливши дану суміш до пластикової пляшки, ємністю 1,5 л, повернувся до будинку ОСОБА_5.

У подальшому, ОСОБА_4, реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на протиправне заподіяння смерті ОСОБА_5 та ОСОБА_2, з особливою

жорстокістю та способом, небезпечним для життя багатьох осіб, які перебували або могли перебувати на той час у вказаному будинку або поряд, із заготовленої пластикової пляшки, наповненої вищевказаною сумішшю, умисно вилив на тіла ОСОБА_5 та ОСОБА_2 вміст пляшки та відразу ж їх підпалив, в результаті чого ОСОБА_5 та ОСОБА_2 загорілися. В процесі загоряння та горіння ОСОБА_5 та ОСОБА_2 відчували нестерпний біль, особливі фізичні страждання, внаслідок чого ОСОБА_5 отримав тілесні ушкодження у вигляді: опіків 3-4 ступеню, 95% поверхні шкіри, які згідно з висновком судово-медичної експертизи № 126 від 06.03.2015 року відносяться до категорії тяжких тілесних ушкоджень, від яких ОСОБА_5 помер ІНФОРМАЦІЯ_2 року, в 0 год. 50 хв., а ОСОБА_2 отримав тілесні ушкодження у вигляді: опіків II-III АБ ступеню обличчя, шиї, обох верхніх кінцівок, 10% поверхні тіла, опіку верхніх дихальних шляхів, які згідно з висновком судово-медичної експертизи № 227 від 08.04.2015 року відносяться до категорії тілесних ушкоджень середнього ступеню тяжкості за ознакою тривалого розладу здоров’я, строком понад 21 день [25].

2. Винний, негативно ставлячись до життя потерпілого, заподіюючи смерть усвідомлює, що завдає особливих психічних чи моральних страждань і бажає їх заподіяти.

Проілюструємо цей варіант суб’єктивного ставлення наступним прикладом. Тячівським районним судом Закарпатської області 22 травня 2020 року було встановлено, що 10 червня 2014 року, близько 1-ї години, з метою вбивства ОСОБА_4 з хуліганських мотивів, пошкодивши вікно спальної кімнати, проник в будинок АДРЕСА_6, де тримаючи в руках два кухонні ножі та погрожуючи ними вбивством, принижуючи гідність ОСОБА_4 та ОСОБА_1, примусив їх стати перед ним на коліна та завести руки за голову. Після цього, у присутності дружини ОСОБА_1, не зважаючи на її прохання, обвинувачений з великою силою, руками та взутими у чоботи ногами, почав наносити ОСОБА_4 множинні удари не менше 14-ти по голові, в грудну клітку, в область черевної порожнини, а також наніс йому один удар ножем у середню третину правого стегна по задній поверхні, чим завдав потерпілому та його дружині особливі моральні та фізичні

страждання і припинив насильницькі дії тільки тоді коли побачив, що внаслідок отриманих тілесних ушкоджень ОСОБА_4 помер на місці події [33].

3. Винний, негативно ставлячись до життя потерпілого, заподіюючи смерть бажає у подальшому здійснити глумління над трупом.

Так, Малиновським районним судом м. Одеси встановлено, що у ОСОБА_2 15 серпня 2014 року приблизно о 13 годині 30 хвилин знаходячись за місцем мешкання ОСОБА_3, у будинку АДРЕСА_3, на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних стосунків, внаслідок сварки, що відбулася між ним та ОСОБА_3 під час з`ясування питань щодо подальших відносин між ними, з помсти, виник умисел на вбивство ОСОБА_3.

Реалізуючи свій злочинний намір, знаходячись у приміщенні вказаного будинку, ОСОБА_2, з помсти, діючи умисно, з прямим умислом, з метою протиправного заподіяння смерті потерпілій з особливою жорстокістю, взявши рукою за шию ОСОБА_3, почав її душити та наніс один удар стисненою в кулак рукою в область нижньої щелепи, після чого взяв кухонний ніж, який знаходився в приміщенні будинку та умисно наніс ним не менше тридцяти колото-різаних ушкоджень в життєво важливий орган – передню частину шиї. Заподіюючи потерпілій велику кількість тілесних ушкоджень (тридцять ударів ножем в шию), ОСОБА_2 усвідомлював жорстокість своїх умисних протиправних дій, а також те, що своїми діями спричиняє ОСОБА_3 страждання, муки та нестерпний біль.

Впевнившись у настанні смерті ОСОБА_3, ОСОБА_2 використовуючи ніж, на передній поверхні живота та грудної клітини тильною стороною леза на шкірі потерпілої викарбував слово « ОСОБА_4 », таким чином наглумився над трупом [30].

4. Винний, негативно ставлячись до життя потерпілого, заподіюючи смерть усвідомлює, що заподіюючи смерть потерпілого в присутності близьких потерпілому осіб завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань.

Так, Надвірнянським районним судом Івано-Франківської області було встановлено, що 07 червня 2011 року приблизно о 13:30 год. в с. Зелена Надвірнянського району дільниця Центр, підсудний ОСОБА_2, перебуваючи на

території власного господарства у стані алкогольного сп'яніння, у ході сварки із своєю дружиною ОСОБА_3, на ґрунті особистих неприязних відносин з мотивів ревності, вирішив позбавити її життя, тобто вчинити її умисне вбивство з особливою жорстокістю шляхом спалення. Реалізуючи свій злочинний намір, спрямований на вчинення умисного вбивства з особливою жорстокістю шляхом підпалу, підсудний ОСОБА_2 взяв із підсобного приміщення пляшку з бензином та сірники і прийшов до приміщення будинку, де у коридорі знаходилась його дружина ОСОБА_3. У ході сварки з нею, ОСОБА_2, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, діючи умисно, усвідомлюючи суспільно-небезпечний характер своїх дій, бажаючи виконання злочинного наміру, спрямованого на вчинення умисного вбивства дружини з особливою жорстокістю, та маючи намір спричинити їй особливі фізичні та моральні страждання і переживання, усвідомлюючи, що шляхом обливання її бензином та підпалу, він досягне бажаного результату і завдають потерпілій особливо тяжких психічних і фізичних страждань, діючи з особливою жорстокістю, у присутності своєї неповнолітньої дочки ОСОБА_4, облив дружину ОСОБА_3 бензином та підпалив її. Охоплена полум'ям ОСОБА_3 на очах сусідів та неповнолітньої доньки, рятуючись від свого чоловіка, почала втікати у напрямку саду, після чого впала на землю, намагаючись загасити на тілі вогонь та кликала на допомогу.

Злочинними діями підсудного ОСОБА_2 потерпілій було завдано сильний біль, спричинено опікову травму з термічними опіками II-III ступеня біля 35 % поверхні тіла, тулуба, обох верхніх кінцівок та опіком верхніх дихальних шляхів легкого ступеня, ускладнена опіковою хворобою в стадії септикотоксимії, яка утворилася від дії високої температури, що могло мати місце і при горінні легкозаймистих речовин, в тому числі і бензину, та відноситься до тяжких тілесних ушкоджень, як небезпечних для життя в момент їх спричинення [31].

Безумовно, не можна виключати і можливості «позитивного» ставлення винного до позбавлення життя потерпілої особи, коли мова йде про «евтаназію» – навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань (ст. 52 Закону України «Основи законодавства

України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року № 2801-XII) [162].

Так, В. Грищуком розрізняються активна і пасивна еутаназії. При активній еутаназії смерть невиліковно хворій особі заподіюється з метою припинення її страждань лікарем, родичем, іншою особою шляхом введення цій особі лікарських засобів у надмірній дозі або інших засобів, або вчинення інших дій, що призводить до настання смерті такої особи. Такий вид еутаназії називають «методом наповнення шприца» [45, с. 55]. Розрізняють такі форми активної еутаназії: 1) «вбивство з милосердя» – має місце в тих випадках, коли особа, бачачи страждання безнадійно хворої людини і будучи не спроможними їх усунути, вводить їй надмірну дозу медичного препарату, в результаті чого настає смерть; 2) «самогубство, асистоване лікарем» – має місце, коли лікар лише допомагає невиліковно хворій людині припинити життя; 3) «власне активна еутаназія» – може мати місце без допомоги лікаря, коли пацієнт сам вмикає прилад, який сприяє йому у настанні легкої та безлісної смерті. Пасивна еутаназія зводиться до припинення лікарем, родичем, іншою собою надання медичної допомоги невиліковно хворому з метою припинення його страждань, що призводить до настання смерті такої особи, а тому цей вид еутаназії іноді називають «методом відкладеного шприца» [45, с. 55].

Не зважаючи на дискусію щодо доцільності «легалізації еутаназії», питання досі залишається не вирішеним і актуальним. Як зазначає В. Глушков, легалізація евтаназії може здійснити негативний вплив на практику охорони здоров'я, буде сприяти виникненню зловживань, а отже, зростання недовіри населення до якості медичного обслуговування, до системи охорони здоров'я в цілому. Окремі випадки застосування негативної евтаназії допустимі на тлі безперспективності лікування і тяжкості стану хворого, за умови одноголосного прийняття рішення групою компетентних фахівців, а також за згодою хворого або його законних представників [43, с. 52-53].

Зупиняючись на питаннях кваліфікації заподіяння смерті при еутаназії, В. Батиргареєва зазначає, що у зв'язку з тим, що при евтаназії є необхідними конкретні дії не лише самого хворого, який бажає припинити своє життя, а й

інших осіб – вчинене діяння залежно від конкретних обставин кваліфікується на загальних засадах як просте або навіть кваліфіковане убивство (відповідно до ч. 1 або ч. 2 ст. 115 КК України). При так званому асистованому самогубстві – за участю медичного працівника або іншої особи у випадках, наприклад, надання хворому необхідних для самогубства ліків або засобів, то підстав кримінальної відповідальності зазначених осіб, як зазначається в літературі, немає, оскільки медичний працівник або інша особа є пособниками самогубства, яке згідно з чинним кримінальним законодавством злочином не вважається [6, с. 10]. Складнощі, на думку науковця, викликає питання про кримінальну відповідальність особи, яка бере участь при пасивній евтаназії. У таких випадках йдеться про бездіяльність винного: більшість учених пропонує кваліфікувати зазначені дії за ст. 136 («Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані») чи ст. 139 («Ненадання допомоги хворому медичним працівником»). Але кваліфікація дій винних за цими статтями уявляється небезперечною. Насамперед це пов'язано з тим, що в доктрині кримінального права немає єдиної позиції щодо суб'єктивної сторони злочинних дій, передбачених згаданими статтями, якщо бездіяльність однозначно характеризується умисною формою вини, то стосовно наслідків стверджується, що має місце тільки необережність або необережність (у різних видах) і навіть непрямий умисел. Вчена доходить висновку про необхідність у таких випадках вирішити проблему: про ненадання якої допомоги йдеться – медичної або будь-якої іншої? [6, с. 11]. І, відповідно, в залежності від відповіді на це питання буде вирішуватися питання кримінальної відповідальності.

У випадку інформаційного впливу фізичній особі, яка є суб'єктом суспільних відносин, повідомляється або навпаки не повідомляється певна інформація. Вплив здійснюється шляхом погроз (зокрема, погроз убивства, заподіяння шкоди здоров'ю, особистій свободі, статевій свободі або недоторканності, знищення або пошкодження майна, розголошення відомостей, які людина бажає зберегти у таємниці, тощо), а також шляхом обману (активного, тобто шляхом повідомлення завідомо неправдивих відомостей, або пасивного – шляхом неповідомлення

відомостей, які особа могла і була зобов'язана повідомити). Як вказує Н. Гуторова, у механізмі заподіяння шкоди інформаційний вплив на суб'єкта має на меті примусити особу всупереч її волі вчинити певні дії (передати майно при шахрайстві, укласти угоду, яку вона вважає для себе збитковою, перевищити владні повноваження) чи відмовитися від вчинення певних дій (не здійснювати розкриття злочину, не займатися господарською діяльністю). В окремих випадках інформаційний вплив має на меті заподіяти шкоду нормальному психічному стану людини (наприклад, при погрозі вбивством, погрозі знищення майна) [48, с. 130-131]. Винним або пригнічується воля потерпілої особи (наявність погрози), що свідчить про його негативне ставлення до об'єкта кримінально-правової охорони або ігнорується – використовується необізнаність потерпілої особи щодо реального стану речей з метою досягнення власних інтересів.

Так, кримінально караною є погроза вбивством, що мала місце за таких обставин. ОСОБА_1 8 листопада 2009 року, близько 17.00 годин дня в с. Яструбенці, Іллінецького району Вінницької області, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та знаходячись на території домогосподарства ОСОБА_2, взяв в праву руку металевий предмет у вигляді шпички та зі словами нецензурної лайки підбіг до ОСОБА_3, який перебував на подвір'ї вказаного домогосподарства. Після чого, з метою погрози вбивством останньому, шляхом демонстрації вище вказаного предмета, ОСОБА_1 звалив ОСОБА_3 на землю та сівши на нього зверху, почав висловлювати в його адресу словесні погрози вбивством і при цьому замахнувся до ОСОБА_3 металевою шпичкою, даючи можливість як самому потерпілому, а також іншим присутнім особам при цьому сприймати його дії та погрози як реальні. В результаті чого потерпілий ОСОБА_3 сприйняв як реальні погрози вбивством з боку ОСОБА_1, так як були реальні підстави побоюватись цих погроз [29].

Схожий випадок: ОСОБА_2, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, прийшов до місця свого проживання за адресою: АДРЕСА_1. В цей час його донька ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_4, яка також проживає за даною адресою, перебувала вдома та відпочивала на ліжку в приміщенні спальної кімнати. На

ґрунті раптово виниклих неприязних відносин між ОСОБА_2 та ОСОБА_3, яка зробила зауваження батькові з приводу його перебування у стані алкогольного сп’яніння, виник словесний конфлікт, який тривав до 18:00. В ході сварки ОСОБА_2 зайшов до спальної кімнати, де у цей час його донька ОСОБА_3 сиділа на ліжку, продовжуючи з ним сваритися. В ході ситуативної обстановки, що склалася, у ОСОБА_2 виник умисел на погрозу вбивством своїй доньці ОСОБА_3. Реалізуючи свій злочинний намір, направлений на залякування ОСОБА_3 фактом позбавлення її життя, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій та бажаючи настання суспільно-небезпечних наслідків у виді здійснення психологічного насильства над ОСОБА_3, діючи умисно, не маючи умислу на реальне позбавлення життя людини, ОСОБА_2 взяв у праву руку кухонний ніж, що лежав на грубі в приміщенні спальні, та замахнувся ним над головою своєї доньки ОСОБА_3, при цьому в грубій формі висловлюючи погрози вбити останню. Враховуючи стан алкогольного сп’яніння свого батька та факт тримання ножа над її головою, ОСОБА_3 сприймала погрози вбивством як реальні та побоювалася здійснення цієї погрози [27].

Що стосується обману (активного або пасивного), на наш погляд, більш правильним говорити про випадки коли предметом кримінально-протиправного впливу виступає предмет суспільних відносин, адже повідомлення неправдивих відомостей чи замовчування інформації, які необхідно було повідомити вчинюється з метою отримання доступу до майна (наприклад, при крадіжці, шахрайстві, шахрайстві з фінансовими ресурсами тощо).

Вплив на предмет суспільних відносин, як правило має місце при посяганні на ті суспільні відносини, предметом у яких виступають блага і цінності матеріального характеру. У матеріальних відносинах шкода може бути заподіяна шляхом знищення, пошкодження, видозміни, вилучення або заміни їх предмета. Наприклад, при вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 194 КК, предмет охоронюваних відносин (майно в речовому розумінні) або знищується, або пошкоджується. У той же час при підміні однієї дитини іншою (ст. 148 КК) відбувається заміна предмета відносин, а при вчиненні крадіжки,

грабежу предмет вилучається із суспільних відносин. Шкода об'єкту тут заподіюється шляхом видозміни предмета охоронюваних суспільних відносин [247, с. 86-87].

У науці мають місце позиції про те, що шкода під час учинення грабежу або розбою завдається не праву власності на це майно, а саме майну, оскільки в результаті викрадення майна власник не втрачає права власності на нього й може в будь-який момент витребувати своє майно з будь-якого незаконного володіння, а винна особа ніколи не зможе здобути права власності на майно, яке перебуває в незаконному користуванні, оскільки, відповідно до цивільного законодавства, право власності виникає лише на законних підставах [131, с. 254]. З цього приводу В. Ємельянов зазначає, що «як контраргумент тут можна використовувати тезу про те, що при викраденні майна викраденій речі ніякої шкоди не заподіюється, тому майно не є об'єктом злочину. Проте ця теза є не що інше, як результат змішування понять. Дійсно, конкретній викраденій речі ніякого збитку не заподіюється і заподіяно бути не може, оскільки не для того ця річ викрадалася, щоб заподіяти їй шкоду, а для того, щоб отримати з цього якусь користь. Збиток заподіюється майну власника як сукупності майнових благ, як деякій майновій масі, наявному майновому фонду, що реально зменшується за рахунок викрадення тієї або іншої речі» [67, с. 256].

На наш погляд, не зважаючи на форму прояву посягання, має місце якщо не повне знищення або пошкодження, то щонайменше трансформація суспільних відносин власності, де винний, виявляючи своє негативне ставлення до права іншої особи, протиправно отримує можливість користування майном, а фактичне вилучення майна, навіть без втрати власником права на володіння ним, само по собі вже унеможливлює будь-які законні операції з ним.

Схожий механізм заподіяння шкоди має місце і при злочинному впливі на предмет у нематеріальних відносинах. Тут ті соціальні цінності, які виступають предметами суспільних відносин, також можуть знищуватися (наприклад, коли предметом є певний соціальний зв'язок між суб'єктами відносин), пошкоджуватися або видозмінюватися (наприклад, коли порушується порядок

функціонування будь-якого соціального встановлення, змінюється соціальний зв'язок) чи вилучатися із суспільних відносин. Таким чином, точне визначення предмета відносин і «механізму» злочинного впливу на нього сприяє з'ясуванню характеру і розміру заподіяної шкоди в результаті вчинення злочину, що має істотне значення дія правильного застосування кримінального закону [247, с. 87].

Безумовно, у випадках коли предметом злочинного впливу є соціальний зв'язок, можливі два способи впливу на суспільні відносини: «зсередини» та «ззовні». При розірванні соціального зв'язку «зсередини» фізична особа, будучи одним із суб'єктів суспільних відносин або виступаючи від імені колективного суб'єкта (наприклад, юридичної особи), протиправно не виконує або неналежним чином виконує покладені на неї обов'язки, «виключаючи» себе або суб'єкта, якого вона представляє, із цих відносин. Н. Гуторова вказує, що внаслідок такої поведінки припиняється взаємодія між суб'єктами суспільних відносин, тобто соціальний зв'язок розривається, що призводить до заподіяння суттєвої шкоди об'єкту злочину загалом. Вплив на суспільні відносини «зсередини» шляхом розірвання соціального зв'язку між суб'єктами суспільних відносин притаманний злочинам, які вчиняються шляхом зловживання довірою, у тому числі службовою особою (наприклад, при виданні нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону), ухилення від виконання або неналежного виконання певних обов'язків (наприклад, при неналежному виконанні обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, ухиленні від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), ухиленні від призову на строкову військову службу) тощо [48, с. 132].

Винний у таких випадках або нехтує покладеними на нього обов'язками, не виконує їх або виконує їх неналежним чином.

Так, вироком Апостолівського районного суду Дніпропетровської області було засуджено ОСОБА_2, яка виконуючи свої професійні обов'язки помічника вихователя 5-го розряду дошкільного навчального закладу (ясла-садок) «Малятко» Апостолівської міської ради Дніпропетровської області, знаходячись на робочому місці, привела вихованця дошкільного закладу малолітнього

ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_3 до туалетної кімнати групи «Колосок», для підмивання від забруднення водою. В цей момент, ОСОБА_2, неналежно ставлячись до виконання своїх професійних обов`язків, в порушення посадових інструкцій помічника вихователя, внаслідок недбалого до них ставлення, не впевнившись в тому, що температура води не завдасть шкоди здоров`ю вихованцю ОСОБА_4, гарячою водою підмила нижні кінцівки останнього, внаслідок чого малодітній ОСОБА_4 отримав тілесні ушкодження у вигляді термічних опіків I-II ступеню обох гомілок і стоп 1% поверхні тіла, що за своїм характером відносяться до легких тілесних ушкоджень, які викликали короткочасний розлад здоров'я, що заподіяло істотну шкоду здоров`ю малолітньому ОСОБА_4 [26].

Схожа (за ставленням винного до цінностей, поставлених під охорону закону про кримінальну відповідальність) ситуація спостерігається і у кримінальних правопорушеннях проти власності.

Самбірським міськрайонним судом Львівської області ОСОБА_1 була звинувачена в тому, що він працюючи на посаді лісника Дрогобицького дочірнього лісогосподарського підприємства (далі – ДЛГП) «Гальсільліс», перебуваючи за місцем роботи, за яким було закріплено та передано під охорону лісовий обхід № 2 Самбірської техдільниці, та будучи відповідальним за збереження і охорону ввіреного майна кварталу 6 виділу 3 Самбірської техдільниці Дрогобицького ДЛГП «Галсільліс», маючи достатній досвід роботи для виявлення ознак незаконних рубок дерев, можливості для залучення працівників лісової охорони та правоохоронних органів до припинення самовільних рубок, затримання правопорушників, арешту та затримання в лісі й на шляху з лісу лісопродукції та сировини, тобто маючи можливість для забезпечення охорони ввіреного майна, неналежно виконував покладені на нього обов'язки, а саме: не проводив перевірки стану охорони лісу в усіх кварталах переданого під охорону лісового обходу; лісові масиви регулярно не обходив; лісопорушників, фактів вчинення самовільних рубок в лісі та ознак, що вказують на проведення в лісі незаконних рубок не виявляв, в результаті чого в період

листопада 2018 року по 4 грудня 2018 року невстановлені досудовим слідством особи здійснили самовільну рубку 16 дерев породи дуб, чим спричинено шкоду Дрогобицькому ДЛГП «Галсільліс» на суму 233 326,59 грн., що є тяжкими наслідками для власника ввіреного під охорону майна [32].

Посягання на соціальний зв'язок шляхом впливу на суспільні відносини «ззовні» вчинюється особою, яка не є учасником суспільних відносин. Як зазначає Н. Гуторова, шляхом вчинення певних діянь винна особа хоча і не в змозі повністю зруйнувати взаємодію між суб'єктами суспільних відносин з приводу їх предмета, але суттєво ускладнює таку взаємодію. Використання такого механізму заподіяння шкоди об'єкту злочину спостерігається у випадках створення умов для виникнення або підтримання існування заборонених кримінальним законом суспільних відносин [48, с. 133]. Так, Б. Нікіфоров зазначає, що у випадку вчинення злочинів із формальним складом ідеться про ставлення винуватої особи не до дії, а до її соціального характеру, або до обставин, що визначають цей характер [155, с. 35].

Соціальний зв'язок є предметом злочинного впливу і при вчиненні таких злочинів, як заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК), перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК), перешкоджання здійсненню релігійних обрядів (ст. 180 КК), приховування злочину (ст. 396 КК) та ін. У цих випадках шкода об'єкту може бути заподіяна як шляхом розриву (знищення) соціального зв'язку в конкретних відносинах, так і її зміни [247, с. 111].

Підсумовуючи викладене слід зробити висновок про наявність досить сталого підходу до визначення психічного ставлення винної особи до об'єкта кримінального правопорушення: це або негативне (характерно для умисної форми вини), або зневажливе або недостатньо уважне (характерно для необережної форми вини) ставлення. Конкретний прояв воно знаходить в охопленні свідомістю винного хоча б в загальних рисах того конкретного елемента суспільних відносин, який ним (його посяганням) «пошкоджується».

2.2. Суб'єктивне ставлення особи предмета кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення

Навколо предмета кримінального правопорушення (злочину) в науці немає такої полеміки, яка відзначається у вченні про об'єкт кримінального правопорушення (злочину). Втім, в теорії кримінального права існує щонайменше два альтернативні підходи до визначення місця предмета у складі кримінального правопорушення (злочину). На нашу думку, запропонований М. Бікмурзіним підхід щодо віднесення предмета злочину (кримінального правопорушення) до факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину [12, с. 8] та визнання потерпілого різновидом предмета злочину [12, с. 9] є надто революційним та потребує додаткового обґрунтування. Визнаючи той факт, що предмет кримінального правопорушення в окремих складах дуже тісно пов'язаний із наслідками вчинення кримінального правопорушення, слід погодитися з аргументами, наведеними В. Тацієм: «одні предмети злочину ми розглядали б поруч із об'єктом, інші – як якісь нові ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Однак відносити ту саму ознаку злочину і до об'єкта і до об'єктивної сторони нелогічно, бо одна і та ж ознака не може бути одночасно приналежністю різних елементів складу злочину» [246, с. 55].

Відповідно до першого наукового підходу, предмет кримінального правопорушення (злочину) фактично ототожнюється з об'єктом кримінального правопорушення (злочину). Як зазначає Є. Лащук, таке ототожнення було притаманним періоду становлення вчення про склад злочину в кримінальному праві. Проте здобутки наших попередників слугували підґрунтям для розвитку численних концепцій об'єкта і предмета злочину [147, с. 93]. За словами науковця, згадки про нього можна знайти, зокрема, у працях О. Кістяківського, В. Спасовича, М. Таганцева та інших авторів.

Другий підхід спирається на визнанні предмета факультативною ознакою

складу кримінального правопорушення (злочину), що знаходиться в площині його об'єкта. Предмет стоїть, так би мовити, осторонь від окремих елементів складу, не входячи до будь-якого з них. Така позиція є більш поширеною та науково обґрунтованою. Вона була підтримана П. Матишевським, В. Тацієм, Є. Лащуком та іншими науковцями й широко використовується.

У контексті зазначеного підходу А. Трайнін вказує, що «як широко (суспільні відносини) або як вузько (чуже майно, гідність громадянина тощо) не визначати об'єкт, він завжди зберігає риси мішені, у яку злочин намагається вдарити. Відповідно до цього, об'єктом може бути лише та цінність, якої злочинна дія завдає або намагається завдати шкоди. Це положення безпосередньо веде до висновків, пов'язаних із розмежуванням об'єкта злочину від його предмета. Як не може бути безоб'єктних посягань, так неможливе і існування безпредметних злочинів: кожна злочинна дія вчинюється у світі реальних речей та явищ, на відміну від об'єкта, предмет злочину не зазнає шкоди від злочинного зазіхання. Предметом є цінності, у зв'язку з якими чи з приводу яких відбувається злочин» [259, с. 95].

На думку П. Матишевського предмет злочину є ознакою складу злочину, що містить специфічну інформацію, необхідну для правової оцінки злочину. У ряді випадків він є обов'язковою (конструктивною) ознакою об'єкта злочину певного виду [141, с. 105]. У свою чергу В. Тацій визнає предмет кримінального правопорушення (злочину) не постійною, а факультативною ознакою складу злочину. Такий висновок він робить із певними застереженнями: якщо ми говоримо, що предмет злочину факультативний, мова йде не про конкретне, а про так зване загальне поняття складу, тобто це означає, що він притаманний не всякому складу злочину. У конкретному ж складі, якщо він указаний (передбачений) безпосередньо в законі, ця ознака обов'язкова, і він має бути встановлений для правильної кваліфікації злочину [247, с. 92]. Тому про суб'єктивне ставлення до предмета кримінального правопорушення ми можемо говорити, звичайно ж, лише щодо тих конкретних складів, які є «предметними».

Є. Лащук вважає, що предмет – це факультативна ознака об'єкта злочину, що

знаходить свій прояв у матеріальних цінностях (котрі людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), з приводу яких та шляхом безпосереднього впливу на які (або без такого впливу) вчиняється злочинне діяння [147, с. 110].

На нашу думку, предмет кримінального правопорушення (злочину) є факультативною ознакою об'єкта кримінального правопорушення (злочину) злочину. Предмет кримінального правопорушення (злочину) співвідноситься з об'єктом як частина і ціле, у чому слід погодитися з позицією А. Музики і Є. Лащук [147, с. 95]. Саме такий підхід, на наш погляд, дозволяє визначити субєктивне ставлення винного до вчинюваного ним кримінального правопорушення.

У науці кримінального права превалюючою є позиція, що предметом кримінального правопорушення слід вважати будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину [247, с. 89]. Як правило, предмет характеризується речовою (матеріальною) ознакою. Разом з цим в теорії кримінального права була запропонована позиція, що предметом може бути і «безтілесна» річ. Так, Л. Демидова вказує, що безтілесна річ – це специфічна річ з нематеріальним соціально цінним змістом, який виявляється у об'єктивному світі лише за допомогою матеріального (предметного) його прояву [57, с. 104]. Науковець зазначає, наприклад, що «майно як річ безтілесна: а) має вартість, тобто грошове вираження; б) за походженням є результатом діяльності людини; в) задовольняє її потреби; г) має здатність до перетворення на речі тілесні в результаті людської діяльності; д) може бути предметом правовідносин з уведенням у цивільно-правовий (майновий) оборот. Майнові права на безтілесну річ (як і майнові обов'язки щодо останньої) є складником безтілесного майна, а не безтілесної речі [57, с. 105].

На необхідність розширення кола предметів, що не мають ознаки фізичності вказує і М. Панов: «… до категорії «предмет злочину» слід включати не тільки фізичні предмети (речі, майно), а й інші реально існуючі явища об'єктивного

світу: енергію (електричну, теплову, ін.), а також інформацію, у зв'язку з існуванням чи створенням яких або з їх обігом вчиняється злочин. Саме з приводу цих явищ складаються й існують суспільні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони, і саме у зв'язку із цими явищами (енергії, інформації) вчиняється той чи інший злочин» [168, с. 44].

Такий підхід підтверджує і позиція Є. Лащука, що пов'язує «предметність» речі (інформація, електрична, теплова та інші види енергії, в окремих випадках – органи, тканини, кров людини) з можливістю зареєструвати її органами чуттів людини або спеціальними технічними засобами [127, с. 6].

На думку В. Тація, специфіка безтілесної речі полягає в тому, що її визначальною властивістю є те, що соціальну (соціально-економічну) цінність має її нематеріальний (інформаційний) зміст [57, с. 91]. Щодо «безтілесної речі», то нею можуть бути об'єкти інтелектуальної власності, відомості, що становлять державну таємницю або відомості, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни тощо.

У теорії кримінального права чимало підходів (варіантів) і до визначення ознак предметів кримінального правопорушення (злочину). Як зазначається у монографії А. Музики та Є. Лащука, ознаки, що характеризують предмет злочину (фізичні, соціальні та юридичні), можуть бути поділені на окремі види залежно від таких критеріїв: 1) за значенням предмета для кваліфікації; 2) за способом висвітлення предмета у кримінальному законі; 3) за наявністю ознак (властивостей) предмета злочину; 4) за плинністю (змінами) властивостей предмета; 5) за структурою предмета; 6) за походженням предмета злочину [147, с. 119].

За значенням для кваліфікації ознаки предмета злочину поділяються на обов'язкові та факультативні (основна та додаткові); за способом висвітлення ознак предмета у кримінальному законі на конкретизовані і оціночні; за наявністю ознак (властивостей) на наявні та відсутні; за плинністю (змінами) властивостей ознаки бувають постійні та змінні; за структурою предмета: внутрішні і зовнішні;

за походженням ознаки предметів можуть бути природні та штучні [147, с. 119].

Однак, на наш погляд, зазначені ознаки мають значення для характеристики предмета виключно стосовно визначення його місця в системі ознак складу правопорушення та є корисними лише для теорії кримінального права, при цьому вони не відповідають на основне питання: чи усвідомлює винний, що наявність у предмета певних властивостей впливає на кваліфікацію (підвищує небезпеку вчиненого діяння) і яким чином він до них ставиться. Винним повинні усвідомлюватися ті ознаки предмета, що підтверджують суспільну небезпеку діяння, посилюють її чи дозволяють полегшити вчинення кримінального правопорушення.

Так, наприклад, у ст. 152 КК України (Зґвалтування), кримінально караним визнається вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування). Як зазначає О. Дудоров, крім введення статевого члена чоловіка (у т. ч. неерегованого) у піхву жінки, це можуть бути, зокрема: проникнення у піхву жінки рукою, пальцем, ногою або певним предметом – палицею, пляшкою, телефоном, штучним фалосом тощо; аногенітальний контакт чоловіка з жінкою; мужолозтво (аногенітальний контакт чоловіка з чоловіком), орогенітальний контакт чоловіка з жінкою або чоловіка з чоловіком [61, с. 20]. Винний повинен усвідомлювати, що згадані у нормі «будь-які інші предмети» можуть бути використані для вагінального, анального або орального проникнення.

Відповідно до абз. 2 п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності», «погроза при вимаганні має місце тоді, коли винна особа, висловлюючи її в будь-якій формі (словами, жестами, демонстрацією зброї тощо), бажає, щоб у потерпілого склалося враження, що якщо він протидіятиме винній особі або не виконає її вимог, то ця погроза буде реалізована. Це стосується і випадків, коли винна особа погрожує застосуванням предметів, які завідомо для неї не можуть

бути використані для реалізації погроз (зіпсована зброя, макет зброї тощо), але потерпілий сприймає ці предмети як такі, що являють собою небезпеку для життя чи здоров'я…» [195]. Винний розуміє, що «використання предметів, які потерпілий сприймає як такі, що являють собою небезпеку для життя чи здоров'я» дозволить отримати доступ до майна чи придушити волю потерпілого.

В окремих випадках винним усвідомлюється здатність предметів заподіяти шкоду тілесній недоторканості, що свідчить про підвищення суспільної небезпеки кримінального правопорушення. Так, згідно п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. №10 «Про судову практику у справах про хуліганство», вирішуючи питання щодо наявності в діях винної особи такої кваліфікуючої ознаки хуліганства, як застосування вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень (ч. 4 ст. 296 КК), слід враховувати, що ця ознака має місце лише в тих випадках, коли винний за допомогою названих предметів заподіяв чи намагався заподіяти тілесні ушкодження або коли використання цих предметів під час учинення хуліганських дій створювало реальну загрозу для життя чи здоров'я громадян» [199].

Зважаючи на вказане і враховуючи зміст предмету нашого дослідження, слід зазначити, що винним усвідомлюється і він виражає своє ставлення до цінності речі, її соціальної значимості, а не до форми. При цьому ставлення до такої речі або негативне, або байдуже. Саме спираючись на це, на наш погляд, слід здійснювати класифікацію предметів – в залежності від ставлення до змісту (до характеру криміноутворюючих ознак) предмета кримінального правопорушення (злочину), хоча у теорії кримінального права зазначена класифікація відсутня.

Так, в залежності від характеру криміноутворюючих ознак предмета кримінального правопорушення та ставлення до них суб'єкта кримінального правопорушення слід виділяти:

1. Предмети кримінальних правопорушень, що одночасно виступають предметами суспільних відносин. Ставлення до таких предметів, а через них – фактично до тих суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального

законодавства, – переважно негативне. Винний, розуміючи цінність предметів або їх значимість для потерпілого, суспільства або держави, свідомо вчиняє діяння, що зачіпає предмет, бажаючи задовольнити свої потреби (користь, помста, особиста зацікавленість тощо).

З числа діянь, у яких наявне таке суб'єктивне ставлення до предмета, слід відзначити кримінальні правопорушення проти власності, що в цілому складають статистичну більшість кримінальних правопорушень, вчинених у будь-який період часу. Предметом цих правопорушень можуть виступати майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи: речі (рухомі й нерухомі), грошові кошти, цінні метали, цінні папери тощо, а також право на майно та дії майнового характеру, електрична та теплова енергія (абз. 1 п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» [195]).

До цієї групи доцільно також віднести правопорушення, що посягають на 1) об'єкти авторського права та суміжних прав (ст. 176 КК України); 2) об'єкти промислової власності (ст. ст. 177, 231, 232 КК України); 3) правові засоби індивідуалізації учасників господарського (цивільного) обороту товарів та послуг (ст. 229 КК України) [158, с. 235]. Предметом цієї групи правопорушень, відповідно, є 1) літературні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; 2); наукові відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, раціоналізаторські пропозиції, сорти рослин, породи тварин, □комерційна таємниця; 3) комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення (зазначення походження товарів) [74, с. 34].

Цілком обґрунтовано віднести до таких предметів і предмети кримінальних правопорушень проти довкілля: землі, поверхневий шар земель (статті 239, 239-1, 239-2, 254 КК України); надра, у тому числі корисні копалини загальнодержавного значення (ст. 240 КК України); атмосферне повітря (ст. 241

КК України); водні об’єкти (ст. 242 КК України); окремі об’єкти рослинного світу (ст. 245 КК України); дерева і чагарники (ст. 246 КК України); рослини та плоди рослин (ст. 247 КК України); дикі звірі та птахи (ст. 248 КК України); водні живі ресурси (ст. 249 КК України); риби і дикі водні тварини (ст. 250 КК України); тварини продукти, сировина і корми тваринного походження (ст. 251 КК України).

Визначений нами перелік предметів і відповідних правопорушень не вичерпується зазначеними та може бути розширений за рахунок предметних правопорушень, характерною особливістю яких, як правило, виступає настання суспільно небезпечних наслідків. Як правильно зазначають А. Музика та Є. Лащук, предмет злочину може бути безпосередньо пов’язаний із суспільно небезпечними наслідками. Це є характерним лише для тих випадків, коли істотна шкода у сфері певних суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, завдається саме шляхом безпосереднього злочинного впливу на матеріальні цінності (предмет злочину). Наприклад, матеріальні цінності можуть бути викрадені, знищені або змінені їх певні властивості. При цьому суспільно небезпечні наслідки діяння полягають саме у змінах, що відбуваються в предметі злочину [147].

2. Предмети – джерела підвищеної небезпеки, обіг яких у зв’язку з цим обмежено або заборонено. Ставлення до таких предметів переважно байдуже. Винний розуміє або реальну небезпеку таких предметів для конкретної людини, групи людей тощо, або абстрактну можливість заподіяння шкоди суспільним відносинам через недостатнє усвідомлення потенційної небезпеки предметів.

До таких предметів, перш за все, належать зброя, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої чи радіоактивні матеріали. Як зазначено у п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. №3 «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами», «основною характерною ознакою зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв та радіоактивних матеріалів є

їх призначення – ураження живої цілі, знищення чи пошкодження оточуючого середовища [193].

Окрему групу складають транспорті засоби, під якими розуміють всі види автомобілів, трактори та інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби (примітка до ст. 286 КК України). Зазначені механізми та їх використання визнаються джерелом підвищеної небезпеки, під якою згідно ч. 1 ст. 1187 Цивільного кодексу України, є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб. На підвищену небезпеку, що може виникати внаслідок порушення норм правил, інструкцій, інших нормативних актів вказується і у постанові Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. №14 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» [190].

До групи предметів, що становлять небезпеку слід також віднести предмети кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших кримінальних правопорушень проти здоров'я населення, перш за все, наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги. Небезпека цих предметів визначається здатністю заподіяти шкоду здоров'ю через можливість виникнення психічних розладів, зумовлених залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною.

3. Предмети, обіг яких заборонено відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів. Ставлення до таких предметів байдуже – особа, усвідомлюючи їх негативні властивості, ігнорує заборону їх обігу або ставиться до них позитивно, заохочуючи їх використання (обіг).

По-перше до таких предметів слід відносити твори, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, а так само кіно- та відеопродукцію, що пропагує культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК України), твори, зображення або інші предмети порнографічного характеру, а так само кіно- та відеопродукцію, комп'ютерні програми порнографічного характеру (ст. 301 КК України) тощо.

До цієї групи слід також віднести шкідливі програмні чи технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361-1 КК України), повідомлення електрозв'язку (ст. 363-1 КК України).

Окремий вид предметів складає символіка комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, гімни СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів (ст. 436-1 КК України).

Особливістю цих предметів є те, що для визнання їх предметом конкретного правопорушення необхідним є або проведення відповідних експертиз щодо приналежності зображень/творів до заборонених, або закріплення їх ознак у відповідному законодавчому акті, що вимагає від винного усвідомлення не суспільної небезпеки діяння чи предмета (що характерно для переважної більшості кримінальних правопорушень), а протиправності операцій з ним – виготовлення, поширення, а також публічного використання предметів чи виконання у випадку гімнів.

Так, наприклад, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», символіка націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму – символіка, що включає: а) символіку Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП); б) державний прапор нацистської Німеччини 1939-1945 років; в) державний герб

нацистської Німеччини 1939-1945 років; г) найменування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП); ґ) зображення, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП); д) зображення гасел Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), цитат осіб, які обіймали керівні посади в Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП), вищих органах влади та управління нацистської Німеччини та на окупованих нею територіях у 1935-1945 роках [186].

Безумовно, наведена класифікація предметів досить умовна. Разом з цим, вона дозволила дослідити ставлення винного до предметів кримінального правопорушення виходячи з їх змісту, а не форми їх закріплення у КК України.

2.3. Суб'єктивне ставлення до потерпілого від кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення

Ще однією ознакою складу кримінального правопорушення, що перебуває «в орбіті об'єкта», є потерпілій від кримінального правопорушення. Як і у випадку з предметом, визначення цього терміну відсутнє у КК України. Воно розроблене теорією кримінального права і сьогодні базується на визначенні, що міститься у ст. 55 (Потерпілий) Кримінального процесуального кодексу України: «Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди» [116].

Зазначене визначення є результатом як наукового кримінально-правового осмислення наслідків (фізичної чи майнової шкоди), що заподіюється внаслідок вчинення кримінального правопорушення, так і розвитку науки віктимології як вчення про роль потерпілого у злочинних діяннях, завданням якого є вивчення

особистісних якостей і використання віктимологічних знань у вирішенні питань кваліфікації діяння, індивідуалізації покарання, можливості кримінально-правового переслідування чи відмови від нього, а також кримінально-правового захисту потерпілого від злочину в рамках кримінального закону [117, с. 23].

Як вже було зазначено, свого часу стверджувалося, що потерпілий від кримінального правопорушення (злочину) – власник того правоохоронюваного інтересу, якому безпосередньо зашкодив або який поставив у небезпеку злочинець [242, с. 21]. Схожої думки, але сформульованої крізь призму кримінально-правової охорони певних цінностей, дотримувався Б. Никифоров, визнаючи потерпілого власником відповідних інтересів, забезпечених забороною чи велінням кримінального закону [156, с. 49].

Г. Новосьолов вважає, що поняття потерпілого є тотожним поняттю об’єкта. Науковець вказує, що «будь-яка особа, що є потерпілою, є об’єктом злочину, однак не будь-яка особа, що виступає в якості об’єкта, може бути визнана потерпілим від злочину [159, с. 53].

Є. Фролов через суспільні відносини, як об’єкт кримінального правопорушення, визначає потерпілого як конкретного учасника суспільних відносин, носія різних соціальних можливостей, одна або декілька з яких виявилися порушеними внаслідок вчинення злочину. Ця позиція, як вказує М. Сенаторов, підтримується і В. Батюковою, яка визнає потерпілою особою фізичну або юридичну особу, чиї права й охоронювані законом інтереси порушені або поставлені під загрозу у результаті вчинення злочину [224, с. 42]. Науковець вказує, що потерпілим від злочину в кримінальному праві визнається соціальний суб’єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), благу, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої, і на якого вказано в законі при формулюванні певного виду злочину [224, с. 94].

На наш погляд, слід погодитися з А. Музикою та Є. Лащуком, які потерпілим від злочину в кримінальному праві визнають факультативну ознаку об’єкта

злочину, що характеризує людину, з приводу якої вчиняється злочин та (або) якій, відповідно до кримінально-правової норми, злочином завдається істотна шкода (чи створюється загроза її заподіяння) [148, с. 116].

Досліджуючи питання ставлення винного під час вчинення кримінального правопорушення до потерпілого та ознак, які його характеризують (вік, стать, службова або професійна діяльність тощо) слід виходити з таких загальних міркувань.

Суб'єктивне ставлення до окремих ознак складу кримінального правопорушення, в межах окремої форми вини, може різнитися, а тому цілком можливий різний ступінь усвідомлення і, відповідно, ставлення до ознак. Як вказує В. Кудрявцев, узагальнена характеристика психічного ставлення до свого діяння та його наслідків у формі умислу та необережності по суті складається з сукупності, так би мовити, «психічних відношень» до кожної ознаки об'єктивної сторони (але до них не зводиться) [118, с. 150-151]). Цілком можливим є, наприклад, різне ставлення до діяння, що утворює об'єктивну сторону складу і потерпілого, при цьому якщо ознаки останнього особою не усвідомлюються, їх ставлення у вину не можливе. Як слушно вказав П. Дагель, ознаки, що характеризують потерпілого, повинні відбиватися (або має існувати можливість їх відображення) у суб'єктивній стороні злочину, у свідомості винного, інакше вони не можуть мати кримінально-правового значення та впливати на відповідальність суб'єкта [49, с. 23].

Хоча у законодавчому визначенні вини міститься вказівка на інтелектуальний та вольовий критерії (моменти), у випадку ставлення винного до потерпілого першочергове значення набуває саме інтелектуальний критерій (момент), що охоплює ставлення винного до фактичної сторони діяння (дії або бездіяльності) та розуміння його соціального значення (як відомо, саме наявність у потерпілого додаткових ознак може підвищувати ступінь суспільної небезпеки діяння). Як зазначає О. Рарог, усі об'єктивні ознаки злочину, за виключенням наслідків, усвідомлюються чи не усвідомлюються суб'єктом, тобто становлять предмет інтелектуального, а не вольового відношення (ставлення), саме це

відношення (ставлення) не є ані умислом, ані необережністю [202, с. 87].

У КК України ставлення до потерпілого та його ознак фактично зведено до двох форм (ступенів): усвідомлення та завідомість. Зазначені категорії визначають, наскільки повно винним розумілися, наскільки повно у свідомості винного відбивалися певні ознаки складу кримінального правопорушення. Під терміном «усвідомлювати», відповідно до словників української мови, розуміється можливість «осягати розумом, сприймати свідомо, розуміти значення, сенс чого-небудь; осмислювати // до кінця, повністю розуміти що-небудь, проникати в його суть, правильно оцінювати щось» [230, с. 486]. Значення терміну «завідомо» – «наперед, заздалегідь // явно, свідомо» [229, с. 50].

Усвідомлення охоплює розуміння присутності потерпілого (у тому числі як ознаки складу) та наявності у нього певних ознак, які його характеризують, а завідомість, як більш точне знання – впевненість у існуванні потерпілого, знання про його ознаки. Як зазначає Р. Вереша, «у цей термін вкладається зміст повного усвідомлення факту певного порушення закону (наприклад, завідомо неправдиве показання або завідомо неправдиве повідомлення про злочин)» [19, с. 195-196].

Слід також зазначити, що категорія усвідомлення характеризує ставлення до певного явища або ознаки у цілому, у тому числі без чіткої конкретизації у свідомості винного усіх об’єктивних ознак. У зв’язку з цим не можемо погодитися з виділенням М. Сенаторовим щонайменше двох форм усвідомлення: «усвідомлення ознак; усвідомлення можливості її наявності» [224, с. 200]. Безумовно, якщо взяти до уваги той факт, що у законі використовується термін «припущення», то такий висновок є цілком справедливим. Разом з цим, таке припущення базується не на абстрактному уявленні, наприклад, уявленні, яке існує в суспільстві про малолітніх в цілому, а на життєвому досвіді, зовнішніх даних потерпілого та безлічі інших ознак, що характеризують конкретного такого потерпілого.

Що ж стосується змістовного наповнення зазначених термінів та їх використання при описі ознак потерпілого, що виражають ставлення до них винного, слід згадати такі положення.

У описі кваліфікуючих ознак умисного вбивства, які визначають саме потерпілого: малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України), у п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» роз'яснюється, що «під убивством малолітньої дитини розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав (тут і далі підкреслено нами – Є.Т.), що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати» [194]. Умисне вбивство жінки, яка перебувала у стані вагітності, за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України кваліфікується за умови, що винний завідомо знав про такий стан потерпілої [194].

Згідно абз. 2 п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 №5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» кримінальна відповідальність за вчинення зґвалтування неповнолітньої чи малолітньої особи або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом щодо такої особи настає лише за умови, якщо винна особа усвідомлювала (достовірно знала чи припускала), що вчиняє такі дії щодо неповнолітньої або малолітньої особи, а так само, коли вона повинна була і могла це усвідомлювати. При цьому суд повинен враховувати не тільки показання підсудного, а й потерпілої особи, ретельно перевіряти їх відповідність усім конкретним обставинам справи. При вирішенні цього питання враховується вся сукупність обставин справи, зокрема, зовнішні фізичні дані потерпілої особи, її поведінка, знайомство винної особи з нею, володіння винною особою відповідною інформацією. Неповнолітній або малолітній вік потерпілої особи не може бути підставою для кваліфікації вказаних дій за частиною третьою чи четвертою статті 152 КК або частиною другою чи третьою статті 153 КК, якщо буде доведено, що винна особа сумлінно помилялася щодо фактичного віку потерпілої особи [196]. Безумовно, останні зміни до Розділу IV КК України (Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та

статевої недоторканості особи) внесли суттєві корективи у види та зміст окремих норм, однак положення, що стосуються потерпілих осіб, і, зокрема, особливостей кваліфікації «статевих» кримінальних правопорушень за ознаками потерпілих, залишаються актуальними і зараз.

Як цілком обґрунтовано зазначає у цьому контексті О. Дудоров, «…неповнолітній або 14-річний вік потерпілої особи не може бути підставою для кваліфікації зґвалтування за ч. 3 або ч. 4 ст. 152 КК, якщо встановлено, що ґвалтівник помилково вважав, що потерпіла особа досягла неповнолітнього чи 14-річного віку. Тобто будь-яка негативна помилка щодо віку потерпілої особи (і вибачлива, і невибачлива) як така, що зумовлює неусвідомлення відповідної об'єктивної ознаки, повинна виключати інкримінування ознак складу злочину «зґвалтування», пов'язаних із цим віком. Натомість таке інкримінування є можливим лише за умови, якщо винуватий знав про вік потерпілої особи, припускав, що вона може бути неповнолітньою чи малолітньою, або ця обставина для нього не мала значення» [61, с. 37-38].

Інакше, в частині глибини або повноти розуміння ознак потерпілого, слід підходити до оцінки ставлення винного до таких ознак у випадку позначення законодавцем суб'єктивного ставлення винного до ознак потерпілого як «завідомості». Як вказує Р. Вереша, для встановлення того, який вплив має завідомість на форму вини і якою є роль цієї ознаки у визначенні суб'єктивної сторони складу злочину, потрібно чітко встановити, яких об'єктивних ознак вона стосується, тобто які фактичні обставини мають бути достеменно відомими суб'єкту для наявності певного злочину, передбаченого Особливою частиною КК України [19, с. 196].

За висновками В. Савицької, в більшості випадків в нормах Особливої частини КК України ознака завідомості стосується таких об'єктивних ознак, як фактичний характер дій суб'єкту злочину, ознак характеристики потерпілого від злочину та властивостей предмета злочину. Дещо рідше вона згадується у зв'язку з правовим значенням вчинюваних дій та настанням можливих наслідків [218, с. 197].

На думку Р. Вереші, завідомість може стосуватися фактичного характеру дій винуватої особи (наприклад, неправдивість розповсюджуваних відомостей), правового значення вчинюваних дій (наприклад, неправосудність вироку, неправомірність дій), настання можливих наслідків, ознак характеристики потерпілої від злочину особи (наприклад, неповнолітній вік, вагітність), властивостей предмета злочину (наприклад, розголошення відомостей, які є завідомо заборонені для цього) тощо [19, с. 196]. Так, наприклад, у передбаченому ст. 151 КК України «Незаконне поміщення в психіатричний заклад» складі кримінального правопорушення потерпілим у кримінальному правопорушенні є тільки психічно здорова особа. Винний має знати, що особа, яка поміщується ним у психіатричний заклад, завідомо не потребує лікування. Не є обов'язковим, щоб особа була цілком психічно здоровою, головне, щоб стан особи не вимагав поміщення її в психіатричний заклад.

Узагальнюючи викладене слід зазначити, що винний через «усвідомлення» або «завідомість» проявляє своє негативне ставлення до ознак потерпілого, що виступають як невід'ємний елемент основного складу (наприклад, за віковими ознаками – дитина (ст. 150 КК), малолітня дитина (ст. 150-1 КК), особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку (статті 155, 156 КК), неповнолітній (ст. 304 КК) тощо), а також як елемент кваліфікованого складу (наприклад, за віковими ознаками – особа, яка не досягла чотирнадцяти років, неповнолітня особа (ст. 152, 153 КК), виконання службових обов'язків (статті 345, 347, 348 КК тощо) або законної професійної діяльності (статті 345-1, 347-1, 348-1) тощо)[251; 254].

РОЗДІЛ 3
СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ОСОБИ ДО ОЗНАК, ЯКІ ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ОБ'ЄКТИВНУ СТОРОНУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ТА ЙОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Як і будь-який акт вольової поведінки людини, кримінальне правопорушення являє собою психофізичну єдність зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психічної) сторін діяння. Зовнішня сторона забезпечує прояв людської поведінки в об'єктивній дійсності, що виражається у формі дії або бездіяльності, спрямованої на зміну соціального середовища. Внутрішня – це психічні процеси, які відбуваються у свідомості людини, характеризують її волю і детермінують поведінку. Кримінальне право виходить із того, що такий поділ ознак кримінально протиправної поведінки на об'єктивні та суб'єктивні є умовним. Він провадиться лише з метою більш глибокого вивчення кожної з них, з'ясування їх характерних особливостей та кримінально-правового значення. У дійсності сутність кримінально протиправної поведінки полягає в єдності та взаємній обумовленості її психічних і фізичних властивостей. Як зазначав М. Таганцев, тільки винна діяльність утворює поняття про діяння, яке, будучи заборонено законом під страхом покарання, стає злочинним діянням [244, с. 562].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення являє собою процес суспільно небезпечного та протиправного посягання на охоронювані законом про кримінальну відповідальність інтереси, що розглядається з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються з кримінально протиправної дії (бездіяльності) і закінчуються настанням злочинного результату. Усталено визначається, що ознаками, притаманними об'єктивній стороні кримінального правопорушення, виступають суспільне небезпечне діяння (дія або бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, спосіб, знаряддя та засоби, а також обстановка вчинення суспільно небезпечного посягання. Ці ознаки виділяють як основні та найбільш загальні при

характеристиці зовнішнього прояву суспільно небезпечного посягання. Як зазначається у доктрині кримінального права, конкретний прояв того чи іншого акту кримінально протиправної поведінки неоднозначний та різноманітний, а вичерпний перелік її об'єктивних ознак можна визначити виключно щодо конкретного складу кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України.

Слід звернути увагу на те, що для того, щоб встановити суб'єктивну сторону кримінального правопорушення й, зокрема, оцінити суб'єктивне ставлення винного, в першу чергу оцінюють зовнішні обставини вчиненого. Тобто «дослідникові» (наприклад, слідчому) доводиться рухатися від зворотного – від об'єктивного (зовнішнього) до суб'єктивного (внутрішнього). Так, зокрема, у методиці кваліфікації злочинів проти права особи на життя (які передбачено як у диспозиціях статей (частин статей) Розділу II Особливої частини КК) цей прийом чітко сформульовано в п. 22 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»: питання про умисел необхідно вирішувати виходячи із сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема, враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їх стосунки» [194]. Справді, саме ці обставини в судовій практиці найчастіше служать свідченнями сутності та змісту психічних процесів, які утворюють суб'єктивну сторону вчиненого [251].

Об'єктивна сторона будь-яких кримінальних правопорушень, припускає встановлення обставин, пов'язаних із зовнішнім актом протиправної поведінки особи. У науці кримінального права вони традиційно поділяються на обов'язкові та факультативні (необов'язкові). Причому єдиної точки зору щодо обсягу першої та другої групи не існує. Одні науковці зараховують до обов'язкових ознак діяння, його наслідки та причинний зв'язок між діянням та суспільно небезпечними наслідками [129, с. 85; 261, с. 132–133], інші ж – лише діяння, яке, на їх думку, характерно для всіх без винятку кримінальних правопорушень,

передбачених Особливою частиною КК України [178, с. 54; 245, с. 21–22]. На думку останніх, поряд із місцем, часом, обстановкою та засобами вчинення посягання до факультативних ознак об'єктивної сторони слід віднести суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між кримінально протиправним діянням і суспільно небезпечними наслідками [16, с. 171]. Водночас, слід наголосити, що така дискусія взагалі можлива щодо визначення ознак так званого загального складу кримінального правопорушення. Адже обов'язковими ознаками об'єктивної сторони конкретного одиничного складу кримінального правопорушення, передбаченого окремою статтею або окремою частиною однієї статті Особливої частини КК, є виключно ознаки, на які прямо вказується у відповідній кримінально-правовій норми, або такі, що невід'ємно пов'язані з відповідною кримінально протиправною поведінкою (наприклад, смерть як невід'ємний та неминучий наслідок діяння, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України).

У даній роботі ми виходимо з того, що будь-який протиправний вплив вільного волевиявлення особи на охоронювані законом про кримінальну відповідальність відносини, блага, інтереси, цінності (об'єкт) є дуже складним процесом, що включає не лише суспільно небезпечну дію або бездіяльність, а й їх наслідок. Наявність органічного зв'язку діяння з породженим ним наслідком завжди є необхідною умовою відповідальності, а отже, існує необхідність встановлення причинного зв'язку. Суспільно небезпечні наслідки й причинний зв'язок між ними та діянням тісно пов'язані одне з одним, оскільки становлять єдину систему та завжди є обов'язковими при оцінці зовнішніх ознак кримінально протиправного посягання.

На практиці, диференціюючи норми Особливої частини КК залежно від настання або ненастання суспільно небезпечних наслідків, законодавець не завжди визнає їх та причинний зв'язок обов'язковими ознаками об'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення. Обов'язковими вони визначаються лише у кримінальних правопорушеннях з так званим матеріальним складом, коли останній визнається закінченим тільки після

настання суспільно небезпечного наслідку, передбаченого конкретною нормою. Оскільки традиційний у теорії кримінального права термін «кримінальні правопорушення з матеріальним складом» має дискусійний характер, С. Гавриш вважає більш коректним і науково обґрунтованим використання терміну «злочин із матеріальними ознаками» [38, с. 174]. Водночас, віднесення місця, часу, обстановки, способу, засобів та знарядь вчинення кримінально протиправного діяння до ознак об'єктивної сторони кримінальних правопорушень є обґрунтованим виключно за умов, якщо такі ознаки прямо передбачені конкретною нормою Особливої частини кримінального закону.

Крім того, враховуючи тематику дисертаційного дослідження, яка передбачає дослідження суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення, системоутворюючими для нас є положення ст. 23 КК України, яка формулює вину як психічне ставлення особи не тільки до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, а і до її наслідків, визначаючи таким чином як діяння, так і наслідки як два обов'язкових явища, стосовно яких й здійснюється психічна діяльність винного. Безумовно, і це на нашу думку не потребує обґрунтування, що вказівка при визначенні вини на суспільно небезпечне діяння та суспільно небезпечні наслідки апріорі передбачає і певне психічне ставлення особи до причинного зв'язку, що нерозривно поєднує наведені ознаки між собою. Саме виходячи із наведеного, нами і було структуровано цей розділ дисертаційного дослідження залежно від суб'єктивного ставлення особи до ознак, які характеризують: а) суспільно небезпечне діяння; б) суспільно небезпечні наслідки діяння; в) причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та його наслідками; г) інші ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення (місце, час, обстановка, спосіб, засоби та знаряддя вчинення кримінального правопорушення).

3.1. Суб'єктивне ставлення особи до ознаки, яка характеризує кримінально протиправне діяння, та його значення

Співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін складу кримінального правопорушення вже давно обґрунтовано наукою кримінального права. Ще І. Лекшас звертав увагу, що уявлення злочинця повинні передувати його об'єктивній поведінці або бути наявними під час вчинення злочину. Наведене стосується як кримінальних правопорушень, психічна діяльність щодо яких характеризується тривалим суб'єктивним процесом розвитку, так і таких, де особа достатньо швидко, раптово приймає рішення про вчинення відповідної кримінально протиправної поведінки [128, с. 47]. Таким чином в основі кримінально протиправного діяння завжди лежить суб'єктивний вольовий акт – рішучість вчинити злочин (при умислі) або рішучість вчинити іншу поведінку, яка за відсутності належної передбачливості веде до настання суспільно небезпечних наслідків (при необережності) [119, с. 13].

Закон про кримінальну відповідальність через специфіку системи правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням, на якій вже наголошувалося у роботі, встановлює відповідальність за посягання на зазначені об'єкти у переважній більшості випадків лише за умов активної форми поведінки особи, тобто у випадку вчинення особою кримінально протиправної дії. Але в окремих випадках суспільно-небезпечне діяння може характеризуватися складною за формою поведінкою, яка включає у себе як дію, так і бездіяльність.

У теорії кримінального права, як дореволюційної доби [9, с. 187; 227, с. 317–318], радянських часів [63, с. 53–63; 119, с. 66–84; 176, с. 170–182], так і натепер [103, с. 123–133] не виникало сумнівів щодо складного характеру змісту

кримінально протиправного діяння та утвердилася обґрунтована думка, що таке діяння за соціально-фізичними властивостями є усією сукупністю актів поведінки, спрямованих на об'єкт, не лише рух тіла, а й ті сили (могуття) та об'єктивні закономірності, які використовує особа у певних умовах місця, часу та обстановки для вчинення суспільно небезпечного діяння. Зазначене положення має принципове значення для розгляду суб'єктивного ставлення особи до ознаки, яка характеризує суспільно небезпечне діяння, адже поведінка винного здебільшого є складною, у тому числі й технологічно.

Крім прямої вказівки у ч. 1 ст. 11 КК України, на доказ наводяться різноманітні аргументи, спрямовані на пояснення тотожності дії та бездіяльності [118, с. 160–167]. Г. Матвєєв також запевняє, що «бездіяльність як акт зовнішньої поведінки людини з юридичної точки зору принципово не відрізняється від дії» [140, с. 57–67]. Г. Смолицький взагалі вважав, що «бездіяльність втрачає свій пасивний характер і набуває характеру активного посягання», якщо вона «допущена... умисно» [231, с. 31–32]. А. Тер-Акопов підставою об'єднання дії та бездіяльності в єдине поняття – діяння – вважає їх здатність обумовлювати настання суспільно небезпечних наслідків [249, с. 12]. Певною стратегічною лінією у вирішенні цього питання слід визнати відсутність розмежування законодавцем та доктриною кримінального права здатності заподіювати шкоду дією або бездіяльністю. Аналогічне положення було закріплене ще у Кримінальному уложенні 1903 року, ст. 1 якого визначала, що злочинним визнається діяння, заборонене під час його вчинення законом під острахом покарання [266, с. 6]. Але у своєму коментарі до ст. 1 Уложення М. Таганцев зазначав, що поняття діяння застосовано для визначення як учинення, тобто вчинення проступків, що порушують пряму заборону закону, так і бездіяльності або прогаяння, тобто невиконання вимог закону (II. Значення 1-ї статті, п. 7) [243, с. 2].

Діяння визначається зазвичай як «дія, вчинок» [56, с. 120]. Виходячи із законодавчої формули «Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння», багато хто з науковців вбачає в

останньому тільки активну форму поведінки та зводить його до дії. Так, Н. Лясс вказувала на «соціальне поняття дії» [135, с. 44], М. Дурманов зазначав про «єдність дії», розуміючи під цим злочин [63, с. 62]. Хоча термін «діяння» є спільним поняттям для дії та бездіяльності, Г. Тімейко справедливо вважав, що вони «як форми злочинної поведінки містять і особливі риси у фізичному та соціальному плані» [258, с. 25]. Але аналіз кримінально-правової та спеціальної літератури засвідчує дуже серйозні розбіжності між дією та бездіяльністю не лише у соціально-фізичному, а й у правовому плані. Проте, очевидно, що об'єднання їх поняттям «діяння» не лише не сприяє встановленню таких розходжень, а й здебільшого призводить до підміни одного іншим та необґрунтованого розширення меж кримінальної відповідальності.

Поряд з цим, більшість авторів використовують термін «суспільно небезпечне діяння» як синонім кримінального правопорушення, об'єднуючи ним не тільки власне дію та бездіяльність, а й інші ознаки, що характеризують об'єкт, об'єктивну і суб'єктивну сторони кримінального правопорушення. Саме тому, з метою уникнути ототожнення суспільно небезпечного діяння як синоніму категорії «кримінальне правопорушення» та діяння як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу будь-якого кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України, і у назві цього підрозділу, і у подальшому у тексті ми використовуємо зазначений термін у другому його визначенні саме як «кримінально протиправне діяння».

Водночас, на наш погляд, у теорії кримінального права для характеристики кримінально протиправного посягання більш доцільним є використовування поняття «поведінка». Так, О. Сахаров вказував на «злочинне порушення» як «активну поведінку – дію або... пасивну – бездіяльність» [220, с. 68–69]. Аналогічно зазначене питання розглядав і А. Марцев [139, с. 86]. Г. Тімейко вказував на дію та бездіяльність як на «форми злочинної поведінки» [258, с. 22]. М. Панов говорить про «злочин як конкретний акт вольової суспільне небезпечної поведінки людини» [169, с. 9] тощо. Вважаючи, що дія або бездіяльність (діяння) не повною мірою характеризують процес вчинення

кримінального правопорушення, окремі автори як самостійну форму кримінально протиправної поведінки виокремлювали діяльність винного [51, с. 35; 54, с. 37], розуміючи її як певну систему вчинків, сукупність дій, об'єднаних загальною метою та таких, що спрямовані на досягнення певного єдиного результату. Останнім часом термін «поведінка» все частіше використовується для визначення обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Так, на думку І. Ковальова та І. Козаченка, термін «злочинна поведінка» більш вдалий, ніж термін «діяння», «оскільки в контексті КК він більш повно та глибоко передає не лише характер, а й вольову природу людського вчинку. На їхню думку, термін «діяння» – «глухий» (нейтральний) до цих чинників, внаслідок чого потребує пояснення та тлумачення – (дія або бездіяльність)» [86, с. 132].

Слід визнати цілком обґрунтованою пропозицію С. Гавриша відмовитися від поняття «діяння», використовуючи для позначення посягання термін «злочинна поведінка» як такий, що досить повно характеризує характер та вольову природу людського вчинку і демонструє нерозривний зв'язок об'єктивного та суб'єктивного у скоєнні злочину [38, с. 178]. Зазначене має принципове значення для характеристики суб'єктивного ставлення особи до ознаки, яка визначає кримінально протиправне діяння, яке, у свою чергу, характеризуються складними поведінковими актами психічної діяльності, особливо у ситуаціях протиправного порушення спеціальних вимог і правил, які потребують від особи володіння спеціальними (додатковими) пізнаннями, врегульованими особливими, фаховими, професійними нормативно-правовими актами.

Дія як основна форма кримінально протиправної поведінки у більшості правопорушень характеризується складною природою вольових вчинків, досить часто з використанням технічних пристосувань або технологічних процесів, які формулюються системою дій або мають складний характер поведінки. Водночас кримінально-правове значення мають лише ті з них, що полягають у порушенні правовідносин, правове забезпечення охорони яких є завданням закону про кримінальну відповідальність (ч. 1 ст. 1 КК України). Бездіяльність як небезпечне

невиконання особою покладеного на неї обов'язку, є не що інше, як утримання від активної поведінки, яку особа зобов'язана була та могла вчинити у даних конкретних умовах для запобігання заподіяння шкоди охоронюваному законом об'єкту. Слід зазначити, що у більшості випадків, передбачених Особливою частиною КК України, має місце не «чиста» бездіяльність (коли закон вимагає скоєння певних дій, невчинення яких і утворює склад закінченого кримінального правопорушення), а саме «змішана» бездіяльність, яка характеризується наявністю зобов'язання перешкодити настанню суспільно небезпечного наслідку, на якій безпосередньо вказується у законі [124, с. 152].

Стосовно усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру своєї активної кримінально протиправної поведінки (дії), у доктрині кримінального права та у судовій практиці як правило жодних суперечностей не виникає. Справедливо стверджується, що така дія повинна бути конкретним, суспільно небезпечним, протиправним, вольовим актом поведінки людини. Отже винний, усвідомлюючи такі ознаки своєї активної поведінки, сприймає її саме як суспільно небезпечну, протиправну та таку, що залежить від його волі. Саме на зазначені підходи вказує така ознака кримінально протиправного діяння як свідомість акту поведінки особи, що є невід'ємною складовою категорії «діяння» у кримінальному праві України.

Щодо другої форми кримінально протиправного діяння – бездіяльності, – слід повністю погодитися з усталеним у доктрині кримінального права твердженням, що бездіяльність тотожна дії за своїми соціальними та юридичними властивостями, тобто вона є суспільно небезпечним, протиправним, свідомим і вольовим актом поведінки людини [103, с. 142]. Водночас, обов'язковою умовою кримінальної відповідальності особи за бездіяльність є наявність у неї **обов'язку** діяти певним чином і наявності в особи у даних конкретних умовах **реальної можливості** діяти у відповідний спосіб.

При цьому, ***обов'язок*** вчиняти відповідну поведінку (діяти певним конкретним чином) завжди має нормативний характер та обумовлений положеннями закону, іншого нормативного акту, що зумовлює відповідну

професійну або службову діяльність особи, або обумовлений попередньою поведінкою особи, якщо вона своїми діями створила небезпеку спричинення шкоди об'єкту, правове забезпечення охорони якого здійснюється законом про кримінальну відповідальність. І внаслідок цього вона зобов'язана вчинити певну активну поведінку щодо усунення негативних наслідків своєї бездіяльності. Безумовно, що у ракурсі цього дисертаційного дослідження, наявність обов'язку діяти відповідним чином повинна усвідомлюватися особою у разі вчинення кримінально протиправної бездіяльності для її кваліфікації як умисної поведінки винного. Адже за умов покладення відповідним нормативним актом на особу обов'язку діяти певним чином, який особою фактично не був усвідомлений, або попередньої поведінки особи за відсутністю усвідомлення нею створення небезпеки спричинення шкоди, така бездіяльність апріорі виключає умисну форму вини і може свідчити тільки про наявність кримінально протиправної самовпевненості або кримінально протиправної недбалості, тобто необережної форми вини.

Визначаючи ***реальну можливість*** особи діяти певним чином, у спеціальній літературі наголошується на тому, що особа у даній конкретній ситуації мала реальну можливість діяти, тобто виконати активні дії і запобігти тим самим кримінально протиправним наслідкам [103, с. 143; 104, с. 134]. Також підкреслюється, що при оцінюванні можливості чи неможливості виконати покладені на особу обов'язки, слід ураховувати конкретну обстановку, умови місця і часу, зміст обов'язків, покладених на особу, а також її суб'єктивні (особисті) можливості щодо виконання необхідних дій [103, с. 143]. З наведеним навряд чи можна погодитися, адже з такої точки зору наявність фактичної (реальної) можливості у конкретній ситуації або відсутність такої можливості, тобто ознаки, що є за своєю суттю об'єктивною, й вирішується питання про підстави кримінальної відповідальності за кримінально протиправну бездіяльність (за наявності відповідного обов'язку діяти належним чином). Така кваліфікація є нічим іншим як об'єктивним ставленням у вину (об'єктивним інкримінуванням), про недопустимість якого у кримінальному праві України

наголошувалося у розділі 1 цього дисертаційного дослідження. Наявність реальної можливості особи діяти певним чином також повинна оцінюватися виключно через усвідомлення такою особою реальної можливості виконати активні дії і заподіяти таким чином настанню суспільно небезпечних наслідків.

Прикладом такої ситуації є судова практика застосування ст. 135 КК України «Залишення у небезпеці» щодо осіб, які керуючи транспортним засобом, порушили правила безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту та поставили потерпілого у небезпечний для життя стан. За умов, якщо винний мав достатньо підстав вважати, що внаслідок дорожньо-транспортної пригоди він позбавив іншу людину життя (настала смерть потерпілого) і залишив місце події (через неможливість за цих обставин надати допомогу потерпілому), вказана норма не застосовується. Дії винного кваліфікуються виключно за відповідною частиною ст. 286 КК України.

Отже, *усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння у формі кримінально протиправної бездіяльності має місце не лише за умов, що особа усвідомлює, що вчинене нею діяння є суспільно небезпечним, протиправним, вольовим актом, а й наявність у неї обов'язку діяти відповідним чином та реальної можливості виконати активні дії і запобігти тим самим настанню суспільно небезпечних наслідків, передбачених законом про кримінальну відповідальність.*

У спеціальній літературі можна зустріти твердження, що «осознание общественно опасного характера деяния означает, что субъект осознает его социальное значение, его вредоносность для охраняемых законом прав, свобод, благ и ценностей в целом» [301, с. 45]. Тобто стверджується, що інтелектуальна ознака умислу охоплює усвідомлення особою будь-якої шкідливості кримінально протиправного діяння (дії або бездіяльності), а не саме його суспільної небезпечності, адже права і свободи громадян, власність, конституційний лад України, права та законні інтереси можуть бути порушені вчиненням будь-якого правопорушення як підстави юридичної відповідальності у цілому. Так, ст. 1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [88] (далі – КУпАП),

визначаючи завдання цього Кодексу наголошує на тому, що ним є охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством.

Отже, характер та ступінь суспільної небезпечності (шкідливості) діяння обумовлює не тільки їх поділ на кримінальні проступки, нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі злочини у межах закону про кримінальну відповідальність, а й слугує критерієм встановлення відповідного виду юридичної відповідальності у разі їх вчинення. Виходячи із положень п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України [92], засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, а також відповідальність за них визначаються виключно законами України. Саме на підставі цього положення Основного закону можна стверджувати, що в Україні передбачено лише чотири види юридичної відповідальності: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну.

Конституційний Суд України при тлумаченні цієї норми виходить з того, що її зміст може бути виявлений за допомогою системного аналізу конституційних положень щодо відповідальності держави, її органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб. Преамбула Конституції України передбачає широке розуміння поняття «відповідальність». У ній зазначено, що Верховна Рада України, здійснюючи установчу владу Українського народу і від його імені приймаючи Конституцію України, усвідомлює свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями [92].

У Рішенні Конституційного Суду щодо офіційного тлумачення положень п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, ч. 1, 3 ст. 2, ч. 1 ст. 38 КУпАП (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30.05.2001 № 7-рп/2001 [209]

наголошується, що склад правопорушення як підстава притягнення особи до юридичної відповідальності та заходи державно-примусового впливу за його вчинення визначаються виключно законом, а не будь-яким іншим нормативно-правовим актом, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Особливо Конституційний Суд у своєму рішенні звернув увагу на положення ст. 61 Конституції, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Зазначене положення набуває особливої актуальності саме у зв'язку із визначенням сутності усвідомлення характеру свого діяння (дії або бездіяльності), про яке згадується у частинах 2 та 3 ст. 24 КК України, адже закон про кримінальну відповідальність наголошує на тому, що у разі умисного вчинення кримінального правопорушення особа повинна усвідомлювати саме суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), тобто що таке діяння заподіює істотну шкоду або створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди об'єкту, охорона якого забезпечується саме законом про кримінальну відповідальність. Крім того, обов'язковою ознакою кримінально протиправного діяння є його визначення протиправним актом поведінки людини. Кримінальна протиправність діяння як формально-юридична ознака кримінального правопорушення означає обов'язкову передбаченість його у законі про кримінальну відповідальність та ґрунтується на положеннях п. 22 ст. 92 Конституції України [92], відповідно до яких виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами, і встановлюють підстави відповідальності за них. Таке конституційне положення знайшло своє закріплення та реалізацію у ч. 2 ст. 1 КК України, що саме закон про кримінальну відповідальність визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Крім цього, ч. 3 ст. 3 КК України встановлює, що кримінальна протиправність діяння, а також його

караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються виключно цим Кодексом.

Одночасно, протиправність невід'ємно пов'язана з суспільною небезпечністю діяння. Ці ознаки кримінально протиправного діяння співвідносяться між собою як «форма» і «зміст», адже діяння визнається у законі про кримінальну відповідальність як таке, що характеризує кримінальне правопорушення, лише за умов, що воно є суспільно небезпечним. І навпаки, діяння (дія або бездіяльність), що немає відповідного ступеня суспільної небезпеки без його поєднання з іншими об'єктивними ознаками складу кримінального правопорушення, не можу бути визначено у законі про кримінальну відповідальність як кримінальне правопорушення.

Отже, усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) охоплює розуміння винного, що таке кримінально протиправне діяння або само по собі, або у поєднанні з іншими об'єктивними та/або суб'єктивними ознаками визначено у законі про кримінальну відповідальність як кримінальне правопорушення. У протилежному випадку, якщо особа не усвідомлювала саме суспільну небезпечність характеру свого діяння у формі дії або бездіяльності (наприклад, вважала вчинене діяння таким, що характеризує його як дисциплінарний проступок, цивільно-правове або адміністративне правопорушення) положення ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України застосовані бути не можуть.

Характеризуючи усвідомлення суспільної небезпечності та протиправності кримінально протиправного діяння (дії або бездіяльності) окремо слід звернути увагу і на специфіку техніки побудови та способу опису ознак конкретного виду кримінального правопорушення у законі про кримінальну відповідальність. Достатньо поширеними в Особливій частині КК України є випадки, коли законодавець щодо конкретних кримінальних правопорушень застосовує термін «порушення», яке й характеризує кримінально протиправне діяння як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони відповідного складу кримінального проступку або злочину. У цих випадках мається на увазі вчинення особою будь-яких

кримінально-протиправних діянь (як активної, так і пасивної форми поведінки особи), що порушують відповідні вимоги законів, інших нормативно-правових актів, правил тощо.

Водночас, в одних випадках законодавець у диспозиції відповідної статті вказує на найбільш характерні ознаки такого порушення, формулюючи таку диспозицію як описову. Так, встановлюючи підстави кримінальної відповідальності за порушення прав пацієнта (ст. 141 КК України), законодавець розкриває сутність такого порушення, вказуючи, що ним є проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного. Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму (ст. 159-1 КК України) має місце у випадку подання завідомо недостовірних відомостей у звіті політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру або у фінансовому звіті про надходження та використання коштів виборчого фонду. Порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України) полягає у незаконному збиранні, зберіганні, використанні, знищенні, поширенні конфіденційної інформації про особу або у незаконній зміна такої інформації, а порушення права на отримання освіти (ст. 183 КК України) – незаконній відмові у прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності. Безумовно, що у таких випадках винна особа усвідомлює як суспільну небезпечність вказаних у законі дій, що є змістом відповідного порушення, так й протиправність такої поведінки, що характеризує конкретне кримінальне правопорушення.

В інших випадках, законодавець не вказує на найбільш характерні ознаки діяння, що становить відповідне порушення, а лише зазначає на наявність такого порушення, визначаючи диспозицію таких норм за технікою побудови та способом опису кримінально протиправного діяння як бланкетні. Так, у диспозиціях статей 110 та 110-2 КК України вказується на вчинення кримінально протиправної поведінки «на порушення порядку, встановленого Конституцією України». Для встановлення змісту ознаки кримінально протиправного діяння,

передбаченого ст. 143 КК України (порушення встановленого законом порядку застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини), законодавець відсилає до відповідних нормативно-правових актів у цій сфері (Основ законодавства України про охорону здоров'я [162], Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» [185], наказу Міністерства охорони здоров'я України від 11 червня 2021 року № 1184 [59] тощо). Законом України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» [182] встановлює порядок використання інсайдерської інформації, порушення якого є підставою для кваліфікації діяння за ст. 232-1 КК України. Отже, усвідомлення суспільної небезпечності та протиправності таких діянь обумовлені не тільки усвідомленням особою наявності конкретної кримінально-правової заборони, а й усвідомленням певного порядку або процедури здійснення відповідної специфічної діяльності, що у кінцевому підрахунку й обумовлює наявність у суб'єкта відповідних знань у тій або іншій галузі.

В окремих випадках законодавець за описом ознак конкретного кримінального правопорушення у законі про кримінальну відповідальність формує диспозицію кримінально-правової норми як змішану (комбіновану), вказуючи як на конкретні діяння, що утворюють відповідне порушення, так і на порушення інших законодавчих приписів, що регламентують належну діяльність. Так, у диспозиції ст. 176 КК України «Порушення авторського права і суміжних прав» зазначається не тільки на незаконне відтворення, розповсюдження творів науки, літератури і мистецтва, комп'ютерних програм і баз даних, а так само незаконне відтворення, розповсюдження виконань, фонограм, відеограм і програм мовлення, їх незаконне тиражування та розповсюдження на аудіо- та відеокасетах, дискетах, інших носіях інформації, камкординг, кардшейрінг, а й на інше порушення авторського права і суміжних прав. Порушення недоторканності житла (ст. 162 КК України) має місце як у випадку незаконного проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконного проведення в них огляду чи обшуку, чи незаконного виселення, так і у разі вчинення інших дій, що

порушують недоторканність житла громадян. Грубим порушенням законодавства про працю ст. 172 КК України визнає незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» [184], а також інше грубе порушення законодавства про працю. Вбачається, що подібний змішаний (комбінований) характер диспозиції таких норм у першу чергу слугує засобом спрощеного сприйняття особою суспільно небезпечного характеру відповідної поведінки навіть у випадку відсутності у нього таких спеціальних знань або вмінь і визначений законодавцем саме з цією метою як кримінально протиправна поведінка.

Правоохоронні органи системно стикаються із поведінкою, за якої особа, яка її вчинила, мала неправильне уявлення щодо рівня шкідливості скоєного і діяли тому неадекватно ситуації, помилково. Такі помилки у більшості випадків впливають на кваліфікацію діяння, чим визначається як їх значущість для теорії кримінального права, так і необхідність більш детального аналізу в межах цього дисертаційного дослідження [311].

У разі наявності такої помилки у особи складається викривлене уявлення не тільки про законність або протиправність вчиненої ним поведінки, а й у межах юридичної протиправності про дисциплінарну, цивільну, адміністративну чи кримінальну протиправність. В останньому випадку такими особами неадекватно об'єктивній реальності сприймаються положення, що містяться саме у законі про кримінальну відповідальність.

За визначенням Ю. Вапсви, необхідно виділити декілька підвидів юридичної помилки: 1) суб'єкт вважає своє діяння злочином, хоча воно не закріплене як таке у кримінальному законі (уявний злочин); 2) суб'єкт вважає своє діяння правомірним, тоді як кримінальний закон відносить його до злочину; 3) помилка щодо виду та розміру покарання; 4) помилка у кваліфікації діяння [18, с. 113]. Перші два підвиди юридичної помилки Л. Кривоченко визначає як помилку у злочинності діяння [102, с. 176]. В. Якушин наведені підвиди

юридичної помилки визнавав помилкою у протиправності діяння [309, с. 67]. Дослідники цілком обґрунтовано наголошують на двох існуючих проблемах при вирішенні питання про кваліфікацію за наявністю помилки у злочинності (протиправності) діяння: 1) чи належить ознака усвідомлення протиправності до обов'язкових в інтелектуальному моменті прямого та непрямого умислу? 2) наскільки для кримінальної відповідальності прийнятне посилання на незнання положень кримінального закону?

Відповідь на перше питання про включення ознаки протиправності як обов'язкової у поняття умислу обумовлює дискусію у науці кримінального права впродовж останніх двох століть. Як прихильники, так й противники такого підходу наводять аргументи на свою користь. Проте, все ж таки можна констатувати, що більшість учених схильна вважати обґрунтованим віднесення протиправності до обов'язкової ознаки умислу разом з усвідомленням суспільної небезпеки діяння, передбаченням його наслідків і бажанням або допущенням їх настання. Саме така позиція закріплена у ст. 24 КК України, в якій наводиться визначення прямого та непрямого умислу. На підтвердження такої позиції у питанні про включенні до складу обов'язкових ознак умислу ознаки протиправності, наголошується на рівнозначності, рівноцінності та взаємній обумовленості суспільної небезпеки і протиправності. Також зазначається, що діяння, визнане протиправним шляхом встановлення підстав кримінальної відповідальності у разі його вчинення, апріорі (тобто завжди, за будь-яких умов) є суспільно небезпечним. Водночас, вчинення не будь-якого суспільно небезпечного діяння є підставою кримінальної відповідальності, адже, відповідно до положень ч. 1 ст. 2 КК України, воно повинно бути передбаченим законом про кримінальну відповідальність, тобто протиправним [130, с. 519; 309, с. 95].

Безумовно, можна погодитися з позицією Ю. Вапсви, що більш логічним і прийнятним виглядає рішення, при якому виключно суспільне небезпечне діяння (що заподіює шкоду суспільним відносинам) може бути криміналізоване, тобто закріплена його протиправність. На його переконання, потрібно враховувати і положення закону про кримінальну відповідальність, що кримінальним

правопорушенням є винне діяння (згідно ст. 3 КК України 1960 року – кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину). При цьому, вина – це психічне ставлення особи до вчинюваного діяння і його наслідків у формі умислу або необережності, що обумовлює суб'єктивний характер цієї категорії при аналізі якої досліджується внутрішній світ людини, що стала на шлях вчинення злочину, його свідомість і воля. Саме тут, стверджує дослідник, стає можливим встановити, яке уявлення про свою діяльність мав суб'єкт, тобто відносив її до суспільно корисною або ж знав, що вона заподіє або може заподіяти шкоду суспільним відносинам. Таким чином, виходячи саме з ознаки суспільної небезпеки, діяння закріплюється законодавцем як злочин, тобто воно набуває ознаки протиправності. А отже протиправність обумовлена суспільною небезпечністю, а не навпаки [18, с. 114].

Водночас, оцінюючи кількісні та якісні показники законодавчої діяльності останніх років як у цілому, так і щодо криміналізації діянь зокрема, можна констатувати, що системно до Особливої частини КК включаються (криміналізуються) діяння, які за своїм рівнем шкідливості навряд чи можна визнати суспільно небезпечними. З тим погоджується і сам автор, зазначаючи, що суспільне небезпечне діяння стає протиправним завдяки суб'єктивній думці законодавця, яка базується на корисності та доцільності такого акту [18, с. 115]. Разом з тим, навіть припущення, що діяння набуває ознак протиправності не маючи відповідного рівня суспільної небезпечності, з точки зору доктрини кримінального права руйнує базові (системоутворюючі) підходи до визначення підстав кримінальної відповідальності, а на правозастосовному рівні призведе до повного колапсу правоохоронної та судової систем нашої держави. Тому цілком припустимо, обґрунтовано і доречно констатувати, що протиправність діяння і є свідченням визнання відповідної поведінки суспільно небезпечної і саме через усвідомлення протиправності діяння особа усвідомлює його суспільну небезпечність, а психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої кримінальним законом, у виді прямого та непрямого умислу полягає

в усвідомленні як протиправності, так і суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності).

Наведене дає підстави погодитися з визначенням О. Миневича, що суб'єкт, який припустився помилки, керувався припущенням правильності (адекватності) своїх дій [143, с. 25]. Така особа вважає, що свідомо діє сумлінно, тобто помилка виникла у результаті добросовісного (на її думку) поводження, що виключає умисну форму вини через відсутність усвідомлення особою суспільної небезпечності свого діяння. За умов встановлення підстав кримінальної відповідальності за таку поведінку, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення, або якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити, психічне ставлення особи слід характеризувати як необережну форму вини.

Водночас, потрібно відзначити, що кримінально-правова кваліфікації діянь за наявності юридичної помилки за таких умов здійснюється на загальних підставах за виключенням юридичної помилки у кримінальній непротиправності (незлочинності) діяння. За наявністю такої помилки та об'єктивних обставин, що виключають будь-яку можливість особи ознайомитися з кримінальним законом або дізнатися будь-яким іншим чином про криміналізацію діяння, похибка набуває виняткового характеру і є свідченням природної добросовісності, що обумовлює поведінку особи.

Тому вважаємо цілком слушною пропозицію щодо доповнення Розділу V Загальної частини КК України «Вина та її форми» окремою нормою щодо кримінально-правової кваліфікації за наявності юридичної помилки особи такого змісту:

«Стаття 25-1. Юридична помилка

1. Наявність у особи юридичної помилки не виключає вини та не впливає на загальні підстави кримінальної відповідальності.

2. Юридична помилка особи щодо відсутності кримінальної протиправності діяння, за умов якщо така особа була позбавлена жодної можливості ознайомитися із законом про кримінальну відповідальність, є добросовісною та виключає підставу кримінальної відповідальності.»

Не може залишитися поза увагою й неправильне уявлення особи стосовно характеру і ступеня суспільної небезпечності кримінально протиправного діяння, що полягає у помилці особи у характері діяння та кваліфікації суспільно небезпечних посягань при «відхиленні дії». На відміну від юридичної помилки, при фактичній помилці особа не помиляється у юридичній природі та оцінки власної поведінки як кримінально протиправній, а помилково її оцінює. Слід зауважити, що під фактичною помилкою О. Рарог розуміє (мовою оригіналу) «…заблуждение лишь относительно фактических обстоятельств, определяющих характер и степень общественной опасности совершенного деяния…» [207, с. 64]. Ю. Александров, В. Антипов і М. Володько вважають, що помилка у кримінальному праві – це неправильне уявлення особи про дійсний юридичний чи фактичний характер вчиненого діяння і його наслідки. Характер помилки може значно вплинути на правильне встановлення дійсного змісту суб'єктивної сторони складу злочину, а також на вирішення питання про правову оцінку вчиненого [107, с. 256].

Ю. Вапсва наголошував: не викликає сумнівів, що у групу фактичних помилок об'єднуються помилки, які пов'язані з конкретною поведінкою людини з виконання фактичної сторони злочину й складається з окремих вчинків індивіда та фактів, що на них впливають, тобто мають кримінально-правове значення. Тому і помилки щодо основного складу злочину, і помилки щодо конкретного складу злочину, а також щодо інших обставин, які відносяться до злочину і впливають на притягання особи до кримінальної відповідальності або на звільнення від неї, найприйнятніше, було б назвати фактичними помилками або помилками у факті [18, с. 103–104]. Нам видається, що такий підхід є цілком прийнятним.

Помилка у характері (суспільній небезпечності) діяння полягає у неправильному уявленні особи щодо фактичних ознак, які характеризують вчинене нею діяння як суспільно небезпечне. На думку О. Д. Комарова, така помилка може бути негативною (за відсутності в діянні фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення) або позитивною (за наявності таких ознак) [103, с. 209]. У першому випадку така помилка має місце за умови, що особа помилково вважає відсутніми ті фактичні ознаки, які визначають вчинене нею діяння як суспільно небезпечне. Хрестоматійним прикладом такої негативної помилки у характері діяння є поховання матір'ю новонародженої дитини, яку вона вважала мертвонародженою. За умов фактичного настання смерті дитини від удушення внаслідок поховання, як і у інших випадках негативної помилки у характері (суспільній небезпечності) діяння, вчинене виключає умисел. Кримінальна відповідальність за цих умов можлива лише у випадку, коли вчинення такого діяння з необережності також є підставою кримінальної відповідальності і лише у випадку, коли психічна діяльність винного характеризується кримінально протиправною самовпевненістю або кримінально протиправною недбалістю.

Позитивна помилка у характері діяння має місце за умов, що особа помилково вважає своє діяння суспільно небезпечним, тоді як фактично воно не заподіяло шкоди охоронюваному законом про кримінальну відповідальність об'єкту. За такої помилки умисел (прямий або непрямий) на вчинення кримінального правопорушення не виключається. Водночас, враховуючи відсутність фактичної шкоди від такого посягання, яка не заподіюється з причин, що не залежать від волі винного, таке кримінальне правопорушення не є закінченим, а особа підлягає кримінальній відповідальності за замах на кримінальне правопорушення, тобто вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Виходячи із того, що інтелектуальна ознака кримінально протиправної самовпевненості та кримінально протиправної недбалості (частини 2 та 3 ст. 25 КК України) не має вказівки на будь-яке психічне ставлення особи до кримінально протиправного діяння, а лише вказує на ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків, багато хто із дослідників зазначає, вона (інтелектуальна ознака самовпевненості і недбалості) не охоплює психічного ставлення до кримінально протиправного діяння [101, с. 104]. На нашу думку з тим твердженням неможна погодитися. Вчиняючи певну поведінку, діючи певним чином особа не може не усвідомлювати фактичну сторону свого діяння як необхідної передумови передбачення можливості настання від такого діяння суспільно небезпечних наслідків. Водночас, особа не оцінює свою поведінку як протиправну та суспільно небезпечну, адже при кримінально протиправній самовпевненості мінімізує у своїй свідомості небезпеку настання відповідних наслідків обставинами, що на її думку здатні запобігти у цьому випадку настання суспільно небезпечних наслідків. При кримінально протиправній недбалості її інтелектуальна ознака свідчить про відсутність у особи усвідомлення суспільної небезпечності і протиправності вчиненого нею кримінально протиправного діяння (дії або бездіяльності), що і обумовлює відсутність передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків такої поведінки.

Така ситуація виникає у тих випадках, коли при вчиненні якої-небудь дії винна особа не усвідомлює, що вчиняє заборонене діяння або утримується від вчинення потрібного діяння, хоча у даній обстановці повинна була і могла це усвідомити. Такого роду порушення є результатом недотримання правил безпеки внаслідок неуважності, неакуратності, неохайності, простої забудькуватості [76, с. 69]. У разі, коли психічне ставлення виражається у виді злочинної недбалості, суб'єкт не усвідомлює, що його поведінка становить собою порушення певних правил безпеки, хоча повинен і міг це усвідомлювати [170, с. 75].

Отже, як кримінально протиправна самовпевненість, так і кримінально протиправна недбалість характеризуються інтелектуальним моментом, що являє собою відсутність усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого

діяння (дії або бездіяльності), а раз так, то і його протиправності. Саме зазначене психічне ставлення і слугує основним критерієм відмежування умисної та необережної форми вини у доктрині кримінального права.

О. Комаров також справедливо зазначає, що єдиним різновидом фактичної омани, який одержав своє закріплення у КК України, є помилка щодо наявності суспільно небезпечного посягання, наголошуючи що термін «помилково» використовується у чинному законі про кримінальну відповідальність лише у одному випадку – у ст. 37 КК України при визначенні категорії «уявна оборона» [89, с. 1]. Дослідником обґрунтовується, що фактична помилка при здійсненні особою свого права на необхідну оборону може стосуватись не лише наявності суспільно небезпечного посягання як правової підстави оборони, а й інших обставин, зокрема характеру такого посягання, його своєчасності, відповідності заподіяної шкоди обстановці захисту, характеру та небезпечності посягання та особи, яка посягає, тощо. Питання про заподіяння шкоди за наявності такого виду помилки має вирішуватись залежно від того, наскільки вибачальною була омана [89, с. 11]. Вважаємо, що наведені правила оцінки помилок при необхідній обороні можуть бути застосовані повною мірою й щодо випадків помилки в інших обставинах, що виключають кримінальну протиправність діяння (затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, та крайній необхідності).

3.2. Суб’єктивне ставлення особи до ознаки, яка характеризує суспільно небезпечні наслідки діяння, та його кримінально-правове значення

Найважливіша соціальна властивість будь-якого правопорушення полягає у тому, що воно завжди є суспільно небезпечним. Кримінально протиправне діяння (дія або бездіяльність) завжди посягає на охоронюваний кримінальним законом об’єкт, спричиняючи у ньому певні негативні зміни, які можуть полягати у

заподіянні шкоди або збитку (злочинного результату). На загальну думку, будь-який наслідок є ніщо інше, як «настання шкідливих змін в об'єкті злочинного посягання» [145, с. 10, 18; 258, с. 79; 295, с. 67]. Наведене положення у науці кримінального права є загальновідомим і не піддається серйозній критиці. Дійсно, наслідки кримінальних правопорушень як результат кримінально протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи визначаються насамперед як руйнування соціального в об'єкті, забезпечення охорони якого є завданням закону про кримінальну відповідальність держави. На наше переконання, через свою очевидність така аксіома будь-яких інших доказів або підтверджень не потребує.

Водночас, не можна погодитися з ототожненням наслідків та об'єкта кримінального правопорушення [145, с. 11] на тій підставі, що у разі вчинення суспільно небезпечного діяння шкода спричиняється не лише об'єкту, який поставлений під охорону кримінального закону, а й певному предмету або особі, її правам, інтересам або іншим благам [13, с. 63; 308, с. 109]. Під наслідками кримінальне законодавство радянського періоду розуміло не тільки зміни у предметах, а й зміни у суспільних відносин та зміни, що відбуваються у психіці іншої особи чи багатьох людей, тобто зміни будь-якого об'єкта, що перебуває поза свідомістю діючого суб'єкта, як на цьому наголошував М. Дурманов [63, с. 59]. На думку В. Прохорова, необхідно розрізняти злочинні наслідки як шкоду, що спричиняється учасникам суспільних відносин і самим соціальним цінностям, з приводу яких існують ці «відносини», тобто шкоду предмету посягання [200, с. 28].

Суспільно небезпечні наслідки кримінальних правопорушень є результатом впливу на об'єкт посягання, але, на відміну від нього, являють собою антицінність – шкоду певного виду та розміру. Така шкода і є тими змінами в об'єкті, що відбуваються внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Сутність іншої відомої концепції заподіяння шкоди об'єкту полягає у науковій позиції, що збиток, що заподіюється об'єкту кримінального правопорушення, завжди реальний, тобто існує в об'єктивній дійсності, але не матеріальний. А оскільки суспільні відносини не мають предметної матеріальності, безпосереднє

визначення характеру заподіяного ним збитку виключається. При визначенні суспільно небезпечних наслідків кримінальних правопорушень законодавець виходить з того, що вони можуть виявлятися як фактична (реальна) шкода чи збитки або у вигляді створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди. Тому суспільно небезпечні наслідки одночасно вказують на об'єкт, але не належать йому, а утворюють самостійну соціально-нормативну категорію «шкода».

Соціальний аспект суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення завжди обумовлений об'єктом як соціально значущою цінністю, а відповідно, наслідки являють собою шкідливі зміни, небажані для суб'єктів правовідносин. Саме така шкода і визначає найбільшу небезпеку кримінальних правопорушень та її ступінь, що дозволяє законодавцю криміналізувати (декриміналізувати) певні діяння та встановити за їх вчинення відповідні санкції. Це також впливає на конструкцію самих норм та вибір виду диспозицій, а також встановлення переліку об'єктивних ознак, на які зазначено у законі (їх законодавчу конструкцію). Тому потрібно погодитися з позицією П. Фефелова, що сутність злочину, його небезпеку для суспільства треба шукати не лише у матеріальному збитку (об'єктивній шкоді), а й у соціальних витратах, що охороняються кримінальним правом [293, с. 26–27].

Водночас, звертає на себе увагу, що, по-перше, така шкода повинна мати певні якісно-кількісні показники. Визначаючи малозначне діяння, ч. 2 ст. 11 КК України наголошує на тому, що не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти *істотної шкоди* (виділено мною – *Є. Т.*) фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Адже вчинення будь-якого правопорушення, що є підставою юридичної відповідальності, завжди пов'язано із спричиненням шкоди певного виду та розміру. Так ч. 1 ст. 9 КУпАП [88] визначає адміністративне правопорушення як протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений

порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Водночас, наголошується на тому, що адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 9 КУпАП).

По-друге, категорія «шкода» (з урахуванням положень ч. 2 ст. 11 КК України – істотна шкода) характеризує будь-які кримінальні правопорушення, передбачені Особливою частиною КК України незалежно від їх законодавчою конструкції як кримінальних правопорушень з матеріальним, формальним або усіченим складами, моменту визнання їх закінченими та ознак, які є необхідними та достатніми для об’єктивної сторони складу конкретного кримінального правопорушення. Саме наведений аналіз дає підстави стверджувати, що категорії «істотна шкода», «злочинний результат» і «суспільно небезпечні наслідки» не тільки не є тотожними за своїм змістом, а й характеризують протиправну поведінку з різних за своїм вектором підходів.

Прикладом наведеного може слугувати й визначення сутності категорії «істотна шкода» щодо низки кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг. Згідно п. 3 примітки до ст. 364 КК України, істотною шкодою у статтях 364, 364-1, 365, 365-2, 367 КК України вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Ототожнення істотної шкоди у розумінні ч. 2 ст. 11 КК України як визначення рівня суспільної небезпеки протиправної поведінки, що характеризує будь-яке кримінальне правопорушення, та істотної шкоди як суспільно небезпечного наслідку кримінальних правопорушень, передбачених статтями 364, 364-1, 365, 365-2, 367 КК України, неминуче обумовлює висновок про необхідність виключення із закону про кримінальну відповідальність (декриміналізації) як більшості кримінальних правопорушень з матеріальним складом, так і усіх без винятку кримінальних правопорушень з формальним й усіченим складами.

Як вже зазначалося, переважна більшість складів кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною КК України, мають законодавчу конструкції як кримінальні проступки або злочини з матеріальним складом. Об’єктивна сторона таких кримінальних правопорушень як обов’язкові ознаки включає не тільки кримінально протиправне діяння, а й суспільно небезпечний наслідок й одержує свій повний розвиток за умов настання таких наслідків і тільки з цього моменту кримінальне правопорушення може визнаватися закінченим. До кримінальних правопорушень з матеріальним складом можна віднести дві групи суспільно небезпечних діянь. Першу становлять кримінальні правопорушення у яких сам характер вчиненого кримінально протиправного діяння неминуче, у будь-якому випадку обумовлює настання даних конкретних суспільно небезпечних наслідків. Як правило, диспозиція норм, які містять таку законодавчу конструкцію кримінальних правопорушень, вказує виключно на характер вчинюваного кримінально протиправного діяння, адже зазначення у кримінально-правовій нормі ще й на неминучій наслідок вчинення такого діяння не тільки є зайвим, а й призведе до невиправданої тавтології. Наприклад, навіть важко уявити норму, в якій не тільки було б передбачено заподіяння смерті іншій людині, а й настання суспільно небезпечного наслідку у виді її смерті. Теж саме мало би місце у випадку законодавчого закріплення у диспозиції відповідних норм щодо кримінальних правопорушень проти здоров’я, у разі прямої вказівки у нормі ще й переліку наслідків, що характеризують відповідний вид або підвид тілесних ушкоджень.

Безумовно, що у наведених складах кримінальних правопорушень кримінально протиправне діяння та суспільно небезпечні наслідки настільки тісно пов’язані між собою та обумовлюють один одне, що суб’єктивне ставлення винного щодо них характеризуються єдністю інтелектуальної та вольової ознак. За умов усвідомлення особою суспільної небезпечності заподіяння смерті іншій людині та передбачення саме таких суспільно небезпечних наслідків (смерть потерпілого), можна сміливо стверджувати, що така особа бажала або свідомо припускала їх настання.

Другу групу кримінальних правопорушень з матеріальним складом становлять суспільно небезпечні діяння, в об’єктивній стороні яких суспільно небезпечні наслідки відіграють роль критерію, що відокремлює кримінально карану поведінку від інших видів правопорушень, вказуючи таким чином на відповідний рівень їх суспільної небезпечності, або у межах закону про кримінальну відповідальність зазначає на рівень їх суспільної небезпечності порівняно із вчиненням таких самих кримінально протиправних діянь, але з меншими за тяжкістю наслідками. Порівняно з першою групою кримінальних правопорушень такі суспільно небезпечні діяння становлять переважну більшість кримінальних проступків та злочинів з матеріальним складом. Саме тому ми вважає, що зазначення у законі про кримінальну відповідальність певного розміру або обсягу спричиненої шкоди у переважній більшості випадків слід розглядати як єдиний можливий механізм виокремлення зі всієї сукупності посягань на права та свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадську безпеку, довкілля, конституційний устрій України та інші поставлені під охорону кримінальним законом об’єкти, саме таких, що за своїм рівнем та характером відповідають суспільній небезпечності такого соціального явища, як кримінальне правопорушення.

Кримінально протиправна поведінка у таких складах кримінальних правопорушень завжди, за будь-яких умов призводить до настання суспільно небезпечних наслідків, що обумовлені самих характером кримінально протиправного діяння. Так, відповідно до ч. 1 ст. 316 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [304], порушення права власності на речі (речового права власності) шляхом вчинення крадіжки (ст. 185 КК України) неминуче, за будь-яких умов призводить до порушення права особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, тобто права власника щодо володіння, користування та розпоряджання своїм майном. За таких умов, можна переконливо стверджувати, що вчиняючи таємне викрадення чужого майна (крадіжку), особа не тільки усвідомлює суспільно небезпечний характер такого діяння, а й передбачає, що таким чином вона

позбавляє власника правомочності щодо володіння, користування та розпоряджання своїм майном відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, а також бажає настання саме такого обмеження прав власника речі. Саме таку позицію у визначенні суспільно небезпечних наслідків кримінальних правопорушень проти власності поділяє й судова практика. Так, п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 року № 10 наголошує: «Крадіжку і грабіж потрібно вважати закінченими з моменту, коли винна особа вилучила майно і мала реальну можливість розпоряджатися чи користуватися ним. Якщо особа, котра протиправно заволоділа майном, такої реальної можливості не мала, її дії слід розглядати залежно від обставин справи як закінчений чи незакінчений замах на вчинення відповідного злочину» [195]. Водночас, у спеціальній літературі усталеним є визначення в якості суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ст. 185 КК України, спричинення таким діянням матеріальної шкоди власнику [108, с. 202; 109, с. 189].

Водночас, згідно ч. 3 ст. 51 КУпАП у редакції Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за викрадення чужого майна» [181], склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 185 КК України, має місце лише за умов, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення перевищує 0,2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян (далі – НМДГ). Такий мінімальний розмір матеріальної шкоди, що спричиняється власнику внаслідок вчинення крадіжки становить нормативний момент (нормативну ознаку) суспільно небезпечних наслідків наведеної протиправної поведінки і, відповідно до принципу суб’єктивного поставлення у вину (суб’єктивного інкримінування), й психологічна діяльність щодо певного уявлення винного про можливі або неминучі наслідки таємного викрадення чужого майна, й волова ознака, що полягає у бажанні настання передбачуваних наслідків своєї поведінки, повинні охоплювати не тільки неминучі наслідки у виді

позбавлення власника правомочності щодо володіння, користування та розпоряджання своїм майном відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, а й нормативну ознаку таких наслідків, які у наведеному прикладі використовуються для розмежування дрібного викрадення чужого майна як адміністративного правопорушення та крадіжки як правопорушення кримінального.

На підставі наведеного, можна обґрунтовано стверджувати, що спричинення власнику матеріальної шкоди у розмірі, що перевищує 0,2 НМДГ, є не суспільно небезпечним наслідком кримінального правопорушення, передбаченого ст. 185 КК України, а нормативною ознакою, з якою закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність або відсутність складу цього кримінального правопорушення, а відповідно, й підставу кримінальної відповідальності.

Вважаємо за доцільне навести ще один приклад. Нормативна ознака суспільно небезпечних наслідків порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176 КК України) визначає їх конкретний розмір («значний розмір» – ч. 1, «великий розмір» – ч. 2, «особливо великий розмір» – ч. 3) та видову характеристику («матеріальна шкода»). Матеріальна шкода описана законодавцем у чітких і конкретних кримінально-правових категоріях і має визначену нормативну базу встановлення конкретного розміру у примітці до ст. 176 КК України. Водночас, пункти а) – з) ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [180] містять вичерпний перелік порушень авторського права і суміжних прав, які жодним чином не пов'язані ані з конкретним розміром, ані з будь-якими видовими характеристиками (матеріальною шкодою). Наведене також дає підстави стверджувати, що спричинення матеріальної шкоди у значному, великому або особливо великому розмірі не є наслідком кримінально протиправного діяння у виді порушення авторського права і суміжних прав, а являє нормативну ознаку, встановлену законодавцем для визначення суспільної небезпеки відповідного діяння (істотної шкоди за визначенням ч. 2 ст. 11 КК України) та його відмежування від інших видів правопорушень, що можуть бути

підставами дисциплінарної, цивільно-правової або адміністративної відповідальності.

У наведених прикладах нормативна ознака, що визначає конкретний розмір або видові характеристики, чітко встановлені у законі про кримінальну відповідальність і визначені у примітках до статей 185 та 176 КК України. Водночас, аналіз норм, передбачених особливою частиною КК України, дає підстави стверджувати, що у переважній більшості випадків кримінальний закон не містить легального тлумачення нормативної ознаки, що визначає суспільну небезпечність кримінально протиправної поведінки. Наприклад, ч. 3 ст. 282 КК України «Невиконання судового рішення» встановлює підстави кримінальної відповідальності за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню, якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам і свободам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб. Водночас, ані офіційного, ані легального тлумачення визначення спричиненої шкоди істотною наведена норма немає. Зазначене обумовлює характеристику такої категорії (істотної шкоди) як оціночного поняття, що означає необхідність у кожному окремому випадку вчинення такого кримінального правопорушення і з урахуванням конкретних обставин справи встановлювати істотність заподіяної шкоди органами, які здійснюють досудове розслідування або судовий розгляд.

Разом з тим, за умов інкримінування особі виключно тих ознак, що охоплювалися її свідомістю та становили зміст психічної діяльності винного, включення у кваліфікацію тих чи інших ознак за жодних умов не може залежати від їх оцінки особами, які уповноважені на здійснення кримінального провадження або судовий розгляд. Саме тому, за умов, коли винний не передбачав настання визначених у кримінальному законі ознак нормативного характеру, не бажав або свідомо не припускав їх настання (у наведеному прикладі – заподіяння істотної шкоди) психічна діяльність винного щодо таких ознак може характеризуватися або кримінально протиправною самовпевненістю, або кримінально протиправною недбалістю. Наведене і дає підстави для

характеристики психічної діяльності як різного психічного ставлення винного у формі умислу або необережності до вчинюваного нею кримінально протиправного діяння та інших нормативних ознак, що передбачені одним й тим самим кримінальним правопорушенням [253, с. 285, 286].

Отже, соціальний аспект наслідків цілком ґрунтується на суб'єктивних критеріях оцінки. Нормативна природа наслідків повинна забезпечувати точність у тлумаченні кримінального закону при його застосуванні. Вона визначає межі між суспільно небезпечними наслідками як ознаками кримінального правопорушення й усіма іншими змінами в об'єктивній дійсності, що настали у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння. Завдяки нормативній визначеності об'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння у законі про кримінальну відповідальність, усі інші шкідливі зміни, що відбуваються внаслідок конкретної протиправної поведінки особи, не впливають на кваліфікацію вчиненого і не визначають характер кримінального правопорушення.

Саме тому вважаємо за можливе погодитися з О. Мілиним, що злочинний наслідок – це не лише фізичне, а й правове поняття. Ігнорування правової ознаки неминуче веде до ототожнення злочинного наслідку з будь-якими шкідливими змінами зовнішнього світу [145, с. 16]. Я. Брайнін з цього приводу зазначав, що все, що настало за вчиненим, і є наслідком злочину, тобто будь-які зміни, які спричиняє злочинна дія у навколишньому світі. Наслідки ж, описані у нормі кримінального закону, є «злочинним результатом», що «прямо та безпосередньо випливає з даного злочину» [15, с. 195–196]. Водночас, слід повністю погодитися з позицією О. Міхліна, що терміни «наслідок» і «результат» щільно увійшли у теорію і практику як синоніми і спробу їх розмежування не можна визнати обґрунтованою [145, с. 16]. Разом з тим, Г. Тімейко наголошує, що злочинними наслідками є негативний результат злочинної діяльності особи, як зазначений законодавцем у диспозицію конкретної статті закону про кримінальну відповідальність, так і такий, що перебуває за межами складу кримінального правопорушення. В той час, як суспільно небезпечним наслідком

є виключно і тільки зафіксований у диспозиції статті результат суспільно небезпечної поведінки особи (матеріальна шкода у певному розмірі, істотна шкода тощо) [258, с. 78–83].

Водночас, слід погодитися і з позицію М. Башкатова та А. Горбуза, що нешкідливих злочинів не буває, така шкода завжди має майновий, фізичний, моральний або організаційний характер, а злочинні наслідки необхідно розглядати як синонім шкоди [7, с. 22]. К. Михайлов також зазначав, що шкода характеризує наслідки як кількісно, так і якісно [144, с. 29]. Т. Церетелі з цього приводу наголошувала, що нанесення шкоди соціалістичним суспільним відносинам є наслідком у широкому розумінні слова, а у вузькому розумінні слова – це конкретний збиток, передбачений складом злочину [303, с. 82]. Разом з тим В. Дубровін розрізняє поняття «шкода», «збиток», «втрати», виходить з того, що всі вони співвідносяться з поняттям «наслідки» як видові поняття з родовим [60, с. 18].

Таким чином, із визначенням сутності інтелектуального моменту прямого та непрямого умислу щодо наявності передбачення про можливі або неминучі (при прямому умислі) або тільки можливості, вірогідності чи імовірності (при умислі непрямому) суспільно небезпечних наслідків, а також змістом волової ознаки щодо бажання настання суспільно небезпечних наслідків (при прямому умислі) чи небажанні але свідомому припущенні настання таких наслідків (при непрямому умислі), можна погодитися лише за умов, що мається на увазі не наслідок вчиненого кримінально протиправного діяння, а той злочинний результат з наявністю якого закон про кримінальну відповідальність пов’язує підстави кримінальної відповідальності за відповідне суспільно небезпечне діяння. Безумовно, за своїм змістом і сутністю така ознака є об’єктивною та обов’язковою для складу кримінального правопорушення, що її встановлює, та повинна охоплюватися інтелектуальною та вольовою ознаками психічної діяльності винного.

Слід також наголосити, що при буквальному (адекватному) тлумаченні частин 2 та 3 статей 24 та 25 КК України щодо передбачення настання та бажання

або небажання настання суспільно небезпечних наслідків *саме свого діяння* (виділено мною – *Є. Т.*), за межами психічної діяльності винного заливаються об'єктивні ознаки нормативного характеру, які є обов'язковими для об'єктивної сторони того або іншого складу кримінального правопорушення. Не охоплення психічною діяльністю винного таких ознак позбавляє можливості їх інкримінування особі, а раз так, засвідчують відсутність підстави кримінальної відповідальності за відповідну протиправну поведінку, передбачену конкретною нормою Особливої частини КК України, яка її декретує.

Водночас, поряд із законодавчою конструкцією суспільно небезпечних діянь як кримінальних правопорушень з матеріальним складом, значна частина норм, передбачених Особливою частиною КК України, не включають у себе суспільно небезпечні наслідки як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони, а тому такі кримінальні правопорушення вважаються закінченими або з моменту вчинення зазначеного у законі кримінально протиправного діяння (кримінальні правопорушення з формальним складом), або з моменту, на який безпосередньо вказується у відповідній кримінально-правовій нормі (кримінальні правопорушення з усіченим складом).

Аналізуючи суб'єктивне ставлення особи до ознак, які характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення, щодо кримінально-правових норм з наведеною законодавчою конструкцією було б обґрунтовано та достатньо зазначити, що у таких суспільно небезпечних діяннях інтелектуальна та вольова ознака психічної діяльності винного корегуються виключно з наявною ознакою об'єктивної сторони складу цих посягань – кримінально протиправним діянням. У юридичній літературі наголошується на тому, що вольова ознака умислу у кримінальних правопорушеннях з формальним та усіченим складом переноситься на саме діяння і повинна визнаватися виключно психічним ставленням суб'єкта до кримінально протиправної дії чи бездіяльності [103, с. 185].

На думку І. Філановського, «при вчиненні формальних злочинів усвідомлення вчинюваної дії чи бездіяльності означає також бажання здійснення цих дій. За таких обставин особа повинна бути визнана такою, що діяла з прямим

умислом» [294, с. 148]. Схожу позицію висловлює й П. Дагель [50, с. 74]. В. Меньшагін наголошує, що непрямий умисел неможливий «при таких злочинах, де саме суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) утворює закінчений склад злочину і де до складу злочину не включається настання певних суспільно небезпечних наслідків» [232, с. 157]. Поділяючи таку позицію, О. Рарог переконливо стверджує, що при вчиненні злочину з формальним складом зміст умислу завжди полягає в усвідомленні суспільно небезпечного характеру вчинюваної дії й у бажанні вчинити цю дію. Такий умисел є прямим і тільки він притаманний умисним злочинам, що мають формальний склад. Дані злочини не можуть вчинятися з непрямим умислом, вольовий зміст якого у вигляді свідомого припущення законом пов'язаний винятково із суспільно небезпечними наслідками, що входять в об'єктивну сторону тільки матеріальних складів [205, с. 39].

Необережна форма вини або непрямий умисел у таких кримінальних правопорушеннях виключається, оскільки свідоме припущення стосується виключно наслідків кримінально протиправного діяння, які у кримінальних правопорушеннях з формальним та усіченим складами знаходяться за межами їх об'єктивної сторони [298, с. 172–173]. Таким чином, з огляду на законодавчу конструкцію формулювання кримінальних правопорушень з формальним складом, такі посягання можуть бути вчинені лише з прямим умислом, тобто належать до коло суспільно небезпечних діянь, «прямоумисний» характер яких випливає з їх опису у законі [77, с. 47].

Ситуація невизначеності психічного ставлення особи до ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення з формальним або усіченим складами ускладнюється також й тим, що і визначення вини у ст. 23 КК України містить конструкцію виключно щодо діянь, які мають матеріальний склад: «Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, *та її наслідків* (виділено мною – *Є. Т.*), виражене у формі умислу або необережності».

Водночас, навіть у навчальній спеціальній літературі наголошується, що «Ця особливість дає підстави при подальшому вдосконаленні законодавства внести

уточнення в ч. 2 ст. 24 КК зазначивши, що у кримінальних правопорушеннях із формальним складом умисел є прямим, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння і бажала його вчинення» [103, с. 186]. Дійсно, кримінальне законодавство пострадянських країн, як зокрема й України, не містить законодавчого визначення психічної діяльності, яка характеризує умисел щодо суспільно небезпечних діянь з формальним та усіченим складами. Таке визначення дається виключно у доктрині кримінального права. Водночас, ч. 2 ст. 19 Конституції України [92] проголошує, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти *лише на підставі*, в межах повноважень та у спосіб, *що передбачені Конституцією та законами України* (виділено мною – *Є. Т.*). Крім того, ст. 62 Основного закону встановлює: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено *в законному порядку* і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних *незаконним шляхом* (виділено мною – *Є. Т.*), а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь». Частина 1 ст. 129 Конституції декретує: «Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються *лише закону*» (виділено мною – *Є. Т.*).

Надаючи, відповідно до ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» [187], офіційне тлумачення вказаних положень, Конституційний Суд України у своїх рішеннях від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009 [210], від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 [211] та від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 [212] неодноразово наголошував на тому, що законним є порядок або процедура, встановлена Конституцією України, законами або іншими нормативно-правовими актами органів державної влади та місцевого самоврядування. Водночас, ч. 3 ст. 3 КК України закріплює, що кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Отже, виключно положення Конституції України та закону України про кримінальну відповідальність можуть визначати як підстави кримінальної

відповідальності у цілому, так й зміст і сутність будь-якої домінанти, що має кримінально-правові наслідки.

Виходячи із положень п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, а також відповідальність за них визначаються виключно законами України. Конституційний Суд України при тлумаченні цієї норми виходить з того, що склад правопорушення як підстава притягнення особи до юридичної відповідальності та заходи державно-примусового впливу за його вчинення визначаються виключно законом, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення [209].

Рішенням Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 14 жовтня 2010 року у справі «Щокін проти України» визначено концепцію якості закону, зокрема з вимогою, щоб він був доступним для заінтересованих осіб, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні. Відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості і точності порушує вимогу «якості закону» [236]. В абз. 3 підпункту 3.1 п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 також наголошується, що обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» [213]. У разі коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов’язків осіб, національні органи зобов’язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Тобто вирішення колізій у законодавстві завжди тлумачиться на користь особи. Наведеним вище Рішенням ЄСПЛ у справі «Щокін проти України» визначено, що у разі коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов’язків осіб, національні органи зобов’язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід [236]. Тобто вирішення колізій у

законодавстві завжди тлумачиться на користь особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

На підставі цього можна стверджувати, що за будь-яких умов доктринальні положення не можуть бути покладені в основу обвинувачення та визнаватися підставами кримінальної відповідальності, якщо вони не набули свого закріплення у законі про кримінальну відповідальність або у положеннях Конституції України. Наразі обов'язкове психічне ставлення особи як до вчинюваної дії чи бездіяльності, так і до її наслідків у визначенні вини (ст. 23 КК України), а також видів умислу (частини 2 та 3 ст. 24 КК України), за відсутності такої складової психічної діяльності особи, й обумовлюють визначення його поведінки як винної у цілому, так й умисної зокрема. При цьому, передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків у разі вчинення суспільно небезпечного діяння із кримінально протиправною самовпевненістю або кримінально протиправною недбалістю (частини 2 та 3 ст. 25 КК України) нами взагалі не розглядається, адже кримінальні правопорушення з формальним та усіченим складами апріорі не можуть характеризуватися психічною діяльністю у формі необережності.

Отже, де-юре відсутність у чинному законі про кримінальну відповідальність вказівки на особливості характеристики психічної діяльності особи у разі вчинення кримінальних правопорушень з формальним та усіченим складами, обумовлює неможливість відповідно до закону визнати їх поведінку як вчинену з прямим або непрямим умислом, так і визнати таку поведінку винною на підставі положень ст. 23 КК України. А де-факто, можна констатувати, що впродовж вже більш ніж двадцяти років притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень з формальним та усіченим складами здійснюється у нашій державі не на підставі закону (положень, які містяться у законі про кримінальну відповідальність), а на підставі доктринальних (наукових) положень, які превалюють у науці кримінального права України. Зазначене є неприпустимим як за рішеннями ЄСПЛ, так і за рішеннями Конституційного Суду України.

3.3. Суб'єктивне ставлення особи до ознаки, що характеризує причинний зв'язок між кримінально протиправним діянням та суспільно небезпечними наслідками; його кримінально-правове значення

Розгляд проблеми визначення суб'єктивного ставлення особи до такої об'єктивної ознаки складу кримінального правопорушення як причинний зв'язок між кримінально протиправним діянням та суспільно небезпечними наслідками, слід почати з відомої тези Ернста Гафтера, що жодному філософському вченню ще не вдалося дати таке визначення сутності вини людини, щоб юриспруденція могла працювати з цим поняттям як із точно встановленим загальним світорозумінням, так само, як самій юриспруденції не вдалося створити такого поняття вини, яке б отримало загальне визнання [310, p.105]. Існуючі підходи до визначення змісту як суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення у цілому, так і характеристик окремих її особливостей у сучасній науці кримінального права України вже тривалий час ґрунтуються на досягненнях психологічної науки навіть не минулого, а позаминулого століття і потребують свого вирішення. Водночас беручи до уваги тематику цього підрозділу дисертаційного дослідження, ми зосередимося на висвітленні тільки тих питань, які неминуче пов'язані з суб'єктивним ставленням особи до розвитку причинного зв'язку між вчиненим кримінально протиправним діянням та суспільно небезпечними наслідками, що настали, адже як теорія, так і практика кримінального права базуються на основоположному принципі, відповідно до якого суспільно небезпечні наслідки можуть бути інкриміновані у вину особи лише за тієї умови, що вони перебувають у причинному зв'язку з вчиненою суб'єктом активною або пасивною поведінкою.

Питання суб'єктивного ставлення суб'єкта до розвитку причинного зв'язку займає особливе місце і належить до такої, що не знайшла свого достатнього теоретичного висвітлення та осмислення у науці кримінального права. Зазначене робить вказане питання дуже тривким і актуальним у світлі конституційного положення про підстави кримінальної відповідальності виключно за наявністю

вини особи (ст. 62 Конституції) та одного з найважливіших принципів кримінального права – суб'єктивного ставлення у вину (суб'єктивного інкримінування). Необхідно констатувати, що не лише в об'єктивній дійсності суспільно небезпечні наслідки та ознаки нормативного характеру щодо них настали саме внаслідок вчинення особою кримінально протиправної поведінки, а не обумовлені діями третіх осіб або яких-небудь інших зовнішніх сил, а й те, що розвиток причинного зв'язку між ними охоплювався психічною діяльністю винного.

Особливо загострює вказане питання й ігнорування судовою практикою встановлення змісту суб'єктивного ставлення винного до цієї обов'язкової ознаки об'єктивної сторони кримінальних правопорушень з матеріальним складом. Типовими є ситуації, коли на стадії досудового слідства та під час розгляду у суді суб'єктивному ставленню особи до розвитку причинного зв'язку жодної уваги не приділяється, а діяльність відповідних органів спрямована виключно на встановлення інших об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, як правило, суспільно небезпечних наслідків та кримінально протиправного діяння, що їх обумовлює.

У кримінальному праві радянського періоду склалася концепція психологічного розуміння вини, так зване формально-психологічне трактування вини, яку Б. Утевський пов'язував із механічним відтворенням у радянській науці кримінального права положень дореволюційного російського права [285, с. 8–9]. В. Макашвілі також вказував на суто психологічне розуміння вини як психологічного ставлення злочинця до вчиненого діяння і спричиненого наслідку [137, с. 69]. Така психологічна концепція поділялася більшістю криміналістів ще з кінця XIX – початку XX століття. Так, ґрунтуючись на «вольовій теорії» К. Біндінга, М. Таганцев зазначав, що особа підлягає відповідальності лише за умов, коли вчинене посягання стоїть у певному співвідношенні зі свідомістю такої особи, із його «психічною роботою», що передує такій діяльності, та виявляє його бажання чи волю [245, с. 452]. М. Сергєєвський також відзначав, що воля і є сутністю вини, оскільки будь-яка

вина містить порочність або недолік, дефект нашої волі, нашої спрямованості до діяльності [226, с. 394]. Таке саме розуміння вини було відтворено у ст. 48 Кримінального уложення 1903 року [266], а у подальшому практично перенесено до ст. 11 КК РРФСР 1922 року [275]. В п. в ст. 12 розділу III Керівних начал [217] також передбачалося, що суд при визначенні ступеня покарання повинен відрізняти вчинення діяння в усвідомленні спричиненої шкоди або з неосвіченості та несвідомості. З метою наділення вини соціально-політичним змістом, А. Піонтковський визначав, що вина є умислом і необережністю особи, які виражені у діянні, небезпечному для основ радянського ладу або соціалістичного правопорядку, і такому, що засуджується соціалістичним законодавством і комуністичною мораллю [124, с. 266].

Представники класичної теорії психологічної школи трактували вину як суто психологічну категорію, вільну від соціально-нормативних елементів, для наявності якої достатньо, щоб особа мала певне психічне ставлення до вчиненого нею поведінки та її наслідків. Так, Г. Фельдштейн вважав взаємодію фізичного та психічного як єдину підставу, що виправдовує доцільність «кримінальної реакції» [290, с. 426]. Разом з тим Е. Немировський зазначав, що вина не вичерпується окремим вольовим актом, окремими умисним або необережним діянням, а полягає у наявності у суб’єкта незадовільних з точки зору правопорядку властивостей, яким це діяння у більшій або меншій мірі зобов’язано своїм виникненням, тобто у злочинному настрої [153, с. 74–75].

Але найбільші суперечності виникли у представників цієї теорії у зв’язку зі співвідношенням психічного ставлення суб’єкта до вчиненого діяння та протиправного результату у разі вчинення необережного злочину при наявності певних об’єктивних зобов’язань особи. М. Неклюдов з цього приводу зазначав, що у необережних злочинах умисності бути не може, тобто, з якої б точки зору «…ми не розглядали цей предмет, необережність не більше ніж випадок і у вину поставлена бути не може» [152, с. 57–58]. Підтримував таку позицію й А. Бернер [11, с. 462].

Але неспроможність жорсткого законодавчого закріплення у рамках психологічної концепції всіх можливих видів та форм психічного ставлення особи до вчиненого діяння та його наслідків призвела до появи оціночної (нормативної) теорії вини. На думку прихильників цієї теорії, вина є складним поняттям і містить умисел та необережність, осудність та інші обставини, якими характеризується злочини. Такий об'єднаний термін представники цієї теорії трактували як *vorwerfbarkeit* – непорядність, недозволенність, ганебність. Оціночна теорія вини і зараз має місце у кримінальному праві країн, що розвивалися під впливом німецької доктрини кримінального права [135, с. 76–78; 157, с. 569–571]. У радянському кримінальному праві оціночну концепцію вини намагався застосувати М. Дурманов, який визначав вину як цінову категорію, що не має нічого спільного зі встановленням цілком об'єктивного факту, чи є особа «автором злочинного результату» [62, с. 52]. До схожого розуміння вини дійшов і Б. Утевський, який також наголошував на більш широкому розумінні вини у кримінальному праві як підстави кримінальної відповідальності [285, с. 5–6]. Однак теорії оціночного розуміння вини були піддані жорсткій критиці через її чужість радянському кримінальному праву, що базується не на суб'єктивному ставленні судді, а на концепції «соціалістичної законності» [136, с. 281]. Незважаючи на це, певною мірою або частково оціночну концепцію свого часу підтримали також А. Трайнін, який розглядав винний зв'язок поряд із причинним зв'язком як елемент складу злочину та підстави кримінальної відповідальності [262, с. 125–126], Т. Л. Сергєєва, розкриваючи співвідношення винності з кваліфікацією злочину [225, с. 112–113], та А. Вишинський, характеризуючи окремі питання науки радянського права [36, с. 21].

Водночас С. Дагель та Р. Міхеєв зазначали, що кримінальне право розглядає вину особи не як оціночне судження суду, а як факт об'єктивної дійсності, реальний умисел або реальну необережність, що існують незалежно від суддівської оцінки та характеризують вчинене [55, с. 14]. В. Макашвілі пов'язував ставлення особи до вчиненого нею діяння та його наслідків з «негативною морально-політичною оцінкою дій суб'єкта», на тій підставі, що в основу вини

покладені такі ознаки, як суспільна небезпека та протиправність, тобто певна соціальна значущість вчиненого [136, с. 92].

На сьогодні, відповідно до ч. 2 ст. 25 КК України, необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення [113, с. 85]. У словнику з юридичної психології самовпевненість охарактеризовано як рису особистості й водночас особливість поводження, означену набуттям власним «Я» особистості надмірної значущості у системі міжособистісних відносин або у конкретній діяльності [307, с. 121]. Аналізуючи самовпевненість, слід зазначити, що передбачення (інтелектуальний момент) має ґрунтуватися на попередньому досвіді особи, тобто на певних її якостях (спеціальних навичках), що надають можливість свідомо передбачити суспільну небезпечність відповідних наслідків.

У тлумачному словнику термін «свідомість» визначено як здатність особи до відтворення дійсності у мисленні (психічна діяльність як відображення дійсності) [160, с. 685]. Категорію «передбачати» розкрито як «…заздалегідь знати, робити припущення щодо появи, настання чого-небудь» [100, с. 532]. Однак під час вчинення умисного кримінального правопорушення особа усвідомлює, що їй для досягнення цілі необхідно вжити певних заходів, а під час вчинення кримінального правопорушення через необережність особа діє (чи не діє) з метою усунення перешкод, які постали на її шляху. У доктрині кримінального права існує позиція, що необережні кримінальні правопорушення, вчинені із кримінально протиправною самовпевненістю характеризуються ознаками детермінації, порідненими з умисним вчиненням протиправної поведінки. Більш за все вони пов’язані з легковажним і безвідповідальним ставленням винного до дотримання або вивчення спеціальних правил поведінки та наявністю спеціальних навичок у тій або іншій сфері, низьким рівнем професійної підготовки, викривленою системою пріоритетів, коли суб’єкт, прагнучи кар’єрного росту, визнання, заохочення тощо, вважає дотримання спеціальних правил поведінки вторинним. Іноді вони пов’язані із перебуванням

особи в умовах, що ускладнюють дотримання правил поведінки (суперечливі вимоги середовища, втома, понаднормовий робочий час тощо) [216, с. 386].

Аналізуючи поняття злочинної самовпевненості, Р. Вереша конкретизує його таким чином: «Винуватий, з одного боку, недостатньо оцінив значення обставин, які могли викликати суспільно небезпечні наслідки, а з іншого – переоцінив власні можливості або інші обставини, які могли б відвернути такі наслідки. В обох випадках особа діє необачно та легковажно» [21, с. 91–92]. Водночас, на думку С. Рубінштейна, саме усвідомлення мети й передбачення результату дає змогу відмежувати вольову дію від інстинктивної та виявляється безпосередньо у її перебігу [216, с. 153]. На початковому етапі поведінки виникає ситуація, за якої актуалізується установка, що визначає характер психічних операцій, які надалі будуть реалізовані. Однак внутрішньо модельований вольовий акт, який від початку є упорядкованим вчинком, поступово під впливом установки втрачає контроль за розвитком подій. Тобто вольові процеси фактично заміщуються установкою з визначеним змістом, яка і стає активною спонукальною силою. Лише врахування детермінованості контролю поведінки низкою психічних диспозицій особистості на рівні свідомої регуляції дасть змогу встановити легковажність.

Саме на підставі цього, Т. Пакліна ставить низку питань: Чи може слідчий без проведення судово-психологічної експертизи з’ясувати, передбачала чи могла передбачати особа суспільно небезпечні наслідки свого діяння під час вчинення необережного кримінального правопорушення, що характеризується кримінально протиправною самовпевненістю? Які навички потрібні особі, щоб запобігти кримінальному правопорушенню, що вчиняється на побутовому підґрунті (внаслідок вживання спиртних напоїв, неналежного догляду за немовлям, неналежним поводженням зі зброєю)? [164, с. 64]. Також постає питання: Чи здатен навіть компетентний слідчий без проведення судово-психологічної експертизи вирішити питання, що стосується ймовірнісного передбачення особою суспільно небезпечних наслідків учиненого діяння без урахування низки вроджених характеристик (темпу психічної активності, сили й рухливості

нервових процесів, стійких емоційних властивостей та інших параметрів, які стосуються темпераменту особи); вивчення типових реакцій і поведінки особи в екстремальних ситуаціях; виявлення її установок та соціальної спрямованості? [164, с. 66].

Водночас, у всіх вищенаведених випадках та усіма науковцями, чия позиція щодо вирішення тих або інших питань була проаналізована, акцентується увага виключно щодо психологічного ставлення суб'єкта до двох ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, на які безпосередньо і вказується у статтях 23–25 КК України – кримінально протиправному діянню та суспільно небезпечних наслідках. Психічна діяльність щодо розвитку причинного зв'язку між наведеними ознаками об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення у доктрині кримінального права навіть не розглядалася. Вважаємо це цілком виправданим, адже і при умисному вчиненні протиправної поведінки, і при вчиненні кримінального правопорушення з кримінально протиправною самовпевненістю або кримінально протиправною недбалістю, ставлення суб'єкта до розвитку причинного зв'язку цілком охоплюється вольовою ознакою його протиправної поведінки.

І натепер у доктрині кримінального права привалюють підходи щодо визнання умислу та необережності насамперед психологічними явищами, які, набуваючи юридичного значення ознак складу кримінального правопорушення, отримують значення вини та визначають її сутність. Суд, визначаючи винність особи, лише встановлює відповідність ознак суб'єктивної сторони вчиненого суспільно небезпечного діяння тим ознакам, якими характеризують умисел чи необережність конкретного складу кримінального правопорушення, що інкримінується винному, та дає їм оцінку [87, с. 52; 203, с. 196–197]. Поза умислу та необережності «вина не існує» [137, с. 70].

У разі вчинення кримінального правопорушення, за якого особа бажає настання наслідків своєї протиправної поведінки (прямий умисел), винний не тільки усвідомлює розвиток причинного зв'язку між кримінально протиправним діянням і бажаними для нього наслідками, а й чітко передбачає неминучий або

можливий розвиток такого причинного зв'язку. При вчиненні кримінального правопорушення з непрямим умислом, особа не лише свідомо припускає настання суспільно небезпечного наслідку, а й усвідомлює можливий розвиток причинного зв'язку, за якого такий наслідок викликаний саме його діями. Для наявності легковажного розрахунку на відвернення або ненастання суспільно небезпечних наслідків (кримінально протиправна самовпевненість), особа повинна не тільки передбачати можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), а й відповідний розвиток причинного зв'язку, за якого такі наслідки все ж можливі. Якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (кримінально протиправна недбалість), така характеристика психічної діяльності винного також не охоплює передбачення розвитку причинного зв'язку.

Водночас слід погодитися з позицією С. Гавриша, що дійсний та реальний плин психологічних процесів, які відбуваються у особи під час вчинення суспільно небезпечного посягання, далеко не завжди вписується в законодавчу конструкцію умислу та необережності (наприклад, так звана складна (змішана) форма вини, вольова недбалість, правова необережність тощо) [38, с. 326]. Саме тому, на наше переконання, слід підтримати думку більшості вчених про необхідність більш широкого розуміння винності, ніж це передбачено чинним законом про кримінальну відповідальність [54, с. 189; 55, с. 96; 204, с. 154]. Особливо це стосується суб'єктивного ставлення особи до причинного зв'язку між кримінально протиправним діянням та суспільно небезпечними наслідками об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення з матеріальним складом.

Як вже зазначалося, за загальним правилом таке суб'єктивне ставлення до ознаки, що становить зміст об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, особливих складностей не обумовлює. Але, на нашу думку, трьом епізодам такого суб'єктивного ставлення необхідно приділити особливу увагу. Це стосується 1) впливу усвідомлення розвитку причинного зв'язку для

визначення такого самостійного виду психічної діяльності як «випадок» (казус); 2) особливостей усвідомлення причинного зв'язку у кримінальних правопорушеннях, що характеризуються подвійною (ускладненою, змішаною) формою вини; 3) фактичної помилки у розвитку причинного зв'язку.

У словнику іноземних слів «казус» (лат., casus) тлумачиться як подія, настання якої не викликане виною особи і яка, як правило, виключає відповідальність за правопорушення [228, с. 353]. Не зважаючи на не зовсім коректне тлумачення цього терміну, адже при «казусі» особа не може бути винною, випадок достатньо часто зустрічається у судовій практиці та має важливе значення, оскільки його наявність або відсутність свідчить й про наявність або відсутність вини у такій події. Водночас, «випадок» має місце виключно за умов, коли вчинене даяння передбачене в Особливій частині КК України як кримінальне правопорушення, що спричиняє визначені у законі суспільно небезпечні наслідки.

Як вже зазначалося, «випадок» розглядається як самостійний відособлений вид психічного ставлення особи до вчинюваного кримінального правопорушення. У спеціальній літературі наголошується, що «випадок» має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причинному зв'язку з діянням (дією або бездіяльністю) особи, яка не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити [103, с. 196]. Також зазначається, що «випадок» – це невинне спричинення шкоди (казус), який має місце у разі, коли особа не усвідомлює суспільно небезпечного (шкідливого) характеру власної поведінки, не передбачає можливості настання суспільно небезпечних її наслідків і при цьому не повинна була і не могла це ані усвідомлювати, ані передбачати [298, с. 179]. Наведена різниця у визначеннях такого особливого психічного ставлення особи може бути пояснена тим, що легального визначення «випадку» або «казусу» чинний закон про кримінальну відповідальність не містить, а зазначена категорія розглядається та тлумачиться виключно у межах науки кримінального права на підставі відмінності «казусу» від кримінально протиправної недбалості.

Водночас, усі науковці єдині у тому, що «випадок» має місце за умов, коли особа була позбавлена можливості передбачити настання суспільно небезпечних наслідків. Наведене актуалізує сутність «випадку», адже навіть за умов, що особа повинна була, але не могла ані усвідомлювати, ані передбачати настання суспільно небезпечних наслідків, винність такої поведінки виключається, що у свою чергу виключає й кримінальну протиправність вчиненого. Разом з тим, у спеціальній літературі підстави, за яких особа була позбавлена можливості передбачити настання суспільно небезпечних наслідків, не деталізуються, а лише зазначається, що неможливість передбачити такі наслідки може бути зумовлена як суб'єктивними особливостями особи (брак необхідних знань, навичок, досвіду, слабкі розумові здібності, хвороба тощо), так і тією конкретною обстановкою, в якій було вчинене діяння, що спричинило наслідки [103, с. 196].

Приклад «випадку» який вже набув класичного характеру та наводиться у навчальній літературі полягає у тому, що особа, закурюючи, кинула у зарослий травою кювет палаючий сірник, який потрапив у бочку з-під бензину, внаслідок чого стався вибух, яким заподіяло тяжкі тілесні ушкодження іншій особі. Вважаємо такий приклад не зовсім коректним, адже він є ілюстрацією не особливого психологічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків, а може слугувати ілюстрацією причинного зв'язку при наявності особливих умов, які можуть бути як на боці потерпілого, так й існувати в об'єктивній дійсності незалежно від волі винного. Саме ці умови виступають каталізаторами (прискорювачами) настання суспільно небезпечних наслідків або взагалі обумовлюють їх настання.

Саме тому вважаю за необхідне навести інший приклад «випадку», що як раз й обумовлює відсутність можливості передбачення настання суспільно небезпечних наслідків. З самого дитинства кожний засвоїв правило, що вогонь гаситься водою. Саме тому, при пожежі перша думка, що приходить на розум, – залити полум'я водою, набравши її у ємкість або приєднавши пожарний гідрант. Але в окремих випадках спроби гасіння водою пожежі є вкрай небезпечні. Так

гасіння потоком води ємностей з маслом або плавких твердих об’єктів (пластиків) неминуче викличе спінювання і розбризкування рідкого матеріалу, що горить. У результаті площа пожежі тільки збільшиться, а краплі речовини, що горять, при контакті з водою розбризкуються і можуть нанести тяжкі опіки шкіри, потрапивши на неї. Наведений приклад, на нашу думку, є не тільки більш доречний для ілюстрації «випадку», а може слугувати свідченням, коли дії особи виключають кримінальну відповідальність за відсутності вини, а отже, і складу кримінального правопорушення не через неможливість особи передбачити відповідні наслідки, а через її ставлення саме до розвитку причинного зв’язку між вчиненим діянням (гасіння пожежі водою) та наслідками такої поведінки у виді спричинення шкоди здоров’ю іншій людині або знищення чи пошкодження майна.

Певну особливість має й усвідомлення причинного зв’язку у кримінальних правопорушеннях, суб’єктивна сторона яких характеризуються змішаною (ускладненою, подвійною) формою вини. У юридичній літературі зазначається, що змішана форма вини являє собою різне психічне ставлення особи у формі умислу або необережності до вчинюваного нею діяння та його наслідків, що відповідають ознакам одного й того самого кримінального правопорушення.

Проблема змішаної (складної) форми вини у теоретичному плані являє собою одну з найбільш дискусійних у доктрині кримінального права [52, с. 33–44; 98, с. 5–7; 154, с. 78–85; 175, с. 3–5]. Вона виникла ще під час розробки Кримінального Уложення 1903 року. Однак у цей нормативний акт не були «внесені особливі щодо цього предмета вказівки, оскільки такі форми, на думку авторів пояснювальної записки, або утворюють самостійні види злочинних діянь, зазначені в Особливій частині, або ж дозволяються застосуванням загальних постанов про умисел і необережність і правил про караність реальної чи ідеальної сукупності злочинних діянь» [243, с. 12]. З цього питання М. Таганцев зазначав, що до «змішаної вини» зараховували випадки, коли «злочинна подія є втіленням двох або більше умислів, двох або більше необережностей ... або ж умислу та необережності» [245, с. 490–494].

Б. Утевський одним з перших у науці кримінального права радянського періоду розглянув проблему змішаної форми вини, допустивши різні варіанти поєднання умислу та необережності в одному злочині. Він звернув увагу на можливість окремого оцінювання щодо службових злочинів вини стосовно дії чи бездіяльності та вину стосовно наслідків такої дії чи бездіяльності [286, с. 394–404]. На думку багатьох науковців, для такої форми вини характерно поєднання умислу та необережності (змішана вина) з визначенням у цілому злочину як скоєного умисно [235, с. 22; 267, с. 90]. Так, А. Корчагін стверджував, що у злочинах із бланкетною диспозицією, які полягають у порушенні правил безпеки та характеризуються різним психічним ставленням особи до такого діяння і передбачених у законі наслідків, можлива тільки вина у формі умислу, оскільки «суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер діяння, хоча і не передбачає настання шкідливих наслідків» [96, с. 58–62]. Такої ж самої позиції дотримуються А. Куликов та Є. Сухарев [122, с. 21–22]. Разом з тим більшість вчених визнають злочини зі змішаною формою вини як необережні, виходячи зі ставлення особи до наслідків, які «як правило, заподіюються необережно» [120, с. 136] або «завжди заподіюються необережно» [283, с. 120]. Б. Куринов та П. Дагель вказують, що злочини зі змішаною формою вини залежно від ставлення до наслідку, у цілому, в одних випадках можуть бути умисними, а в інших визначені необережними [53, с. 34–35; 123, с. 141–142].

В. Меньшагін доводив, що позначення злочинів зі змішаною формою вини тільки як умисних або тільки як необережних «є неточним і невідповідним характеру їх суспільної небезпеки» [233, с. 157]. Це, у свою чергу, дало підставу деяким авторам зробити висновок, що змішана форма вини, як похідна від умислу та необережності, займає проміжне місце між ними [54, с. 176]. Окремі криміналісти стверджували, що змішана форма вини є «проявом процесу деформації форм вини» і повинна бути визнана (поряд з умислом і необережністю) як окремий самостійний різновид вини [44, с. 7]. Разом з тим інші вчені доводили, що будь-яких форм вини, крім умислу та необережності, існувати

не може, хоча в окремих злочинах умисел при посяганні на основний об'єкт може поєднуватися з необережним ставленням винного до кваліфікуючих ознак такого посягання [82, с. 80]. Більше того, О. Сахаров доводив, що умисел та необережність не можуть визначатися окремо і по-різному щодо злочинного діяння та його наслідків, бо, на його думку, це означало би штучний розрив між дією особи і заподіюваним нею шкідливим результатом, що утворюють у своїй єдності суспільне небезпечне посягання [220, с. 138]. Таку точку зору підтримував і М. Угрехелідзе, який зазначав, що будь-який матеріальний злочин являє собою єдиний, нерозривний процес реальності, що характеризується як генетичне переростання діяння (причини) у суспільно небезпечний результат (наслідок). Тому визначення форми вини щодо нього слід встановити залежно від того, чи усвідомлював і бажав (допускав) суб'єкт розвиток причинного зв'язку у цілому або ні [283, с. 88].

Щодо вищенаведених підходів С. Гавриш зазначав, що незважаючи на свою структурну й операційну складність, поведінка людини залишається у певному розумінні цілісним актом, який не можна штучно розчленувати на окремі, не пов'язані між собою частини [38, с. 421]. Такого ж ставлення до проблеми дотримується і В. Квашис: «Сьогодення суб'єкта поєднане з майбутнім і минулим, актуальне сприйняття – з випереджальним відображенням і з досвідом, незалежно від того, усвідомлюються отримані у результаті психічного відображення інформації чи ні» [81, с. 61].

На сьогодні концепція змішаної форми вини взагалі відносить у ранг принципових положень розподілу психічної діяльності особи на ставлення окремо до суспільно небезпечного діяння та окремо щодо його наслідків, особливо враховуючи визначення кримінального правопорушення у цілому як умисного або необережного, залежно від ставлення винного до посягання на об'єкт кримінально-правової охорони.

Концепція змішаної форми вини зазнає критики з боку більшості авторів через характерний для неї розрив єдиного процесу психічної діяльності особи, що відображає єдине ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння,

яке вона вчиняє. Зазначалося, що штучний розподіл органічно пов'язаних між собою складових такого єдиного цілого явища, як злочин, є некоректним та недопустимим, оскільки категорії умислу та необережності характеризують злочин у цілому [81, с. 63; 99, с. 9–10; 221, с. 62].

Прихильники змішаної форми стверджують, що єдине психічне ставлення особи до вчинюваного нею злочину в окремих випадках може бути неоднорідним щодо діяння та щодо наслідків [39, с. 163–166; 151, с. 388–389; 305, с. 40–43]. У реальному житті свідоме та несвідоме перебувають у складному динамічному взаємозв'язку [75, с. 72–74; 173, с. 72–75]. Однак, як зазначається у теорії, з визнання, наприклад, необережності психічного ставлення при недбалості, у якому свідоме та несвідоме дійсно в деяких випадках виявляються переплетеними, зовсім не випливає, що ставлення до діяння стає умисним у кримінально-правовому розумінні цього терміна [172, с. 389–390]. Ф. Бурчак з цього приводу зазначив: «Свідомий і вольовий характер дії особи, яка вчинила необережний злочин, не дає підстав говорити про навмисність її діянь у кримінально-правовому розумінні... У побутовому розумінні про свідому і вольову дію, ймовірно, можна сказати, що вона вчинена умисно, але в кримінально-правовому розумінні цього сказати не можна» [264, с. 261].

Незважаючи на вищенаведену поставу до проблеми змішаної форми вини у теорії науки кримінального права, натепер це питання вже вийшло за межі теоретичної дискусії, а існування такого неоднорідного ставлення до різних ознак об'єктивної сторони складу злочину знайшло своє визначення і підтримку в законодавчій площині. Так, п. 22 постанови ПВС України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» чітко вказує: «Для відмежування умисного вбивства від умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК)… Визначальним при цьому є суб'єктивне ставлення винного до наслідків своїх дій: при умисному вбивстві настання смерті охоплюється умислом винного, а в разі заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, ставлення винного до її настання характеризується необережністю» [194]. Також

слід звернути увагу, що натепер ст. 27 КК РФ, який у цілому за змістом, підходами та побудовою відповідає положенням кримінального права України, регламентує відповідальність за злочини, вчинені з двома формами вини [278].

Методологічною підставою концепції змішаної форми вини, що набула законодавчої характеристики суб'єктивної сторони деяких складів злочинів, є психологічна доктрина вини, що панує у кримінальному праві України. Законодавець у ст. 24 КК, визначаючи прямий та непрямий умисел, одночасно вказує на психічне ставлення особи до своєї поведінки (дії чи бездіяльності) та наслідків такої поведінки, а у ст. 25 – лише щодо наслідків. Зазначене й обумовлює певне уявлення про різний психічний процес при вчиненні деяких складних кримінальних правопорушень.

На наше переконання, дискусія щодо змішаної (подвійної) форми вини має свої витоки у ототожненні суспільно небезпечних наслідків кримінально протиправного діяння з тим злочинним результатом, на який вказує законодавець у нормі Особливої частини КК України. У підрозділі 3.1 цього розділу дисертаційного дослідження ми наголошували на матеріальних складах кримінальних правопорушень, де злочинний результат (ознака нормативного характеру) не обумовлений характером кримінально протиправного діяння та слугує виключно критерієм виокремлення із всієї сукупності вчинюваної поведінки такої, що є підставою кримінальної відповідальності. Така саме ситуація склалася і щодо законодавчої конструкції кримінальних правопорушень, суб'єктивна сторона яких характеризується змішаною (складною) формою вини. Суспільно небезпечні наслідки у таких кримінальних правопорушеннях не є власно наслідками кримінально протиправної поведінки, яка у них передбачена, а становлять нормативну ознаку з наявністю якої кримінальний закон пов'язує виникнення підстав кримінальної відповідальності.

Тому необхідно повністю погодитися з позицією тих науковців, які стверджують про наявність єдиного процесу психічної діяльності особи, що відображає єдине ставлення її свідомості і волі до кримінально протиправного діяння, яке вона вчиняє, та наслідків такого діяння, не залежать від того, чи

визнав законодавець саме їх суспільно небезпечним наслідком, який характеризує об'єктивну сторону кримінального правопорушення (наприклад, при вбивстві), або визначив у законі про кримінальну відповідальність іншу шкоду нормативного характеру, за наявності якої можна стверджувати про закінчене кримінальне правопорушення (наприклад, як матеріальна шкода певного розміру, що характеризує порушення авторського права і суміжних прав – ст. 176 КК України – аналіз щодо якої був проведений у попередньому підрозділі).

Якщо розглядати співвідношення «діяння–наслідок», то цілком можна підтримати й позицію О. Б. Сахарова, що дія особи і заподіюваним нею шкідливим результатом утворюють у своїй єдності суспільне небезпечне посягання [220, с. 138], й М. Угрехелідзе, що матеріальний злочин являє собою єдиний, нерозривний процес реальності, що характеризується як генетичне переростання діяння (причини) у суспільно небезпечний результат (наслідок) [283, с. 88], й позицією С. Гавриша, що поведінка людини залишається у певному розумінні цілісним актом, який не можна штучно розчленувати на окремі, не пов'язані між собою частини [38, с. 421].

Наприклад, діяння у виді порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, що вчиняється особою, яка керує транспортним засобом (у диспозиції ст. 286 КК України), нерозривно пов'язане та обумовлює наслідок у виді порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту. З цієї точки зору, дія особи і заподіюваним нею шкідливим результатом утворюють у своїй єдності суспільне небезпечне посягання, що характеризується єдністю психічної діяльності у разі його вчинення (або умислом, або необережністю). Використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби (зловживання владою або службовим становищем – у диспозиції ст. 364 КК України) обумовлює порушення такою особою передбачених законодавством вимог, заборон та обмежень і також характеризується єдністю психічної діяльності, але виключно у разі якщо воно виражене у формі умислу.

Наслідки нормативного характеру, з наявністю яких закон про кримінальну відповідальність й пов'язує наявність відповідних складів кримінальних правопорушень (спричинення потерпілому середньої тяжкості або тяжкого тілесне ушкодження, смерті або загибелі кількох осіб – у першому випадку, або істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб чи тяжких наслідків – у другому) не є наслідками таких діянь, хоча причино й пов'язані з ними. Саме цим й обумовлена не тільки психічна діяльність (психічне ставлення) особи до таких наслідків діяння та наслідків нормативного характеру (суспільно небезпечних наслідків у їх розумінні доктриною кримінального права та визначені законом про кримінальну відповідальність).

Наведена теза дає підстави стверджувати, що, по-перше, саме в залежності від змісту психічної діяльності (змісту інтелектуального й вольового моментів) та її поєднання з відповідною протиправною поведінкою особи та наслідками такої поведінки або поєднання такої поведінки з суспільно небезпечними наслідками, визначеними у законі, таке психічне ставлення характеризується різними формами вини та різними видами умислу та необережності. По-друге, визначення, що застосовується у кримінальному праві на шталт «різне психічне ставлення до діяння та його наслідків» не відповідає ані положенням психологічної науки, ані положенням доктрини кримінального права, ані положенням закону про кримінальну відповідальність, адже психічне ставлення можливе виключно щодо діяння та його наслідків у їх сукупності.

Саме наведене обґрунтування дає нам підстави стверджувати, що у разі вчинення кримінальних правопорушень із змішаною (подвійною) формою вини суб'єктивне ставлення особи до розвитку причинного зв'язку окремо залежить від його психічного ставлення до кримінально протиправного діяння й наслідків такого діяння та його психічного ставлення до кримінально протиправного діяння й наслідків кримінального правопорушення, визначених у законі про кримінальну відповідальність. Виходячи із усталених у доктрині кримінального права можливих варіантів поєднання психологічної діяльності у разі вчинення

кримінальних правопорушень із змішаною (подвійною) формою вини, таке поєднання характеризується умислом (як прямим, так і непрямим) у взаємозв'язку кримінально протиправне діяння та його наслідок, й необережністю (як кримінально протиправна самовпевненість, так і кримінально протиправна недбалість) у взаємозв'язку кримінально протиправне діяння та суспільно небезпечний наслідок, передбачений відповідною статтею Особливої частини КК України. Залежно від можливості необережного або умисного психічного ставлення особи і до наслідку кримінально протиправної поведінки, і до суспільно небезпечних наслідків, такі кримінальні правопорушення й визнаються у цілому як умисні або необережні.

Аналіз суб'єктивного ставлення особи до ознаки, що характеризує причинний зв'язок між кримінально протиправним діянням та суспільно небезпечними наслідками, був би неповний без розгляду питання про фактичну помилку у розвитку причинного зв'язку. Питання про виокремлення і значення помилки у розвитку причинного зв'язку є чи не найбільш дискусійним аспектом у межах вчення про фактичну помилку у кримінальному праві. Наукові підходи до необхідності виокремлення такого різновиду фактичної помилки та її впливу на кваліфікацію вчиненого, суттєво різняться, а іноді й діаметрально протилежні.

Так, В. Кириченко розглядає три різновиди такого виду помилки: 1) неправильне уявлення особи про механізм спричинення шкоди за умов, що і діяння, і наслідок оцінюються винним правильно; 2) помилкове усвідомлення винним розвитку причинного зв'язку, за якого діяння обумовлює настання іншого наслідку, що не охоплювався свідомістю винного; 3) помилка, коли винна особа вважає злочинний результат вже досягнутим та вчиняє ще й інше діяння з іншою метою, від якого злочинний результат й настає насправді [85, с. 64–71]. З ним не погоджується В. Якушин наголошуючи, якщо особа, усвідомлюючи суспільну небезпечність бажаного результату, помиляється не в його якостях, а лише у розвитку причинного зв'язку, то така помилка не змінює форми вини і не виключає кримінальної відповідальності [309, с. 90]. О. Рарог визначає помилку у розвитку причинного зв'язку як неправильне розуміння особою причинно-

наслідкової залежності між його діянням та суспільно небезпечними наслідками, поділяючи її на два підвиди: 1) коли наслідок настає від дій винної особи, спрямованих на досягнення такого результату; 2) коли наслідок настає від інших дій винного, спрямованих на досягнення іншої мети [206, с. 181–182]. З. Г. Алієв не розділяє помилку у наслідках вчиненого діяння та у розвитку причинного зв'язку та виокремлює сім різновидів такої помилки [1, с. 126–129].

О. Комаров цілком обґрунтовано наголошує, що недостатньо лише того, щоб шкода була спричинена. Необхідно, щоб шкода була спричинена саме діянням винного, тобто щоб був встановлений необхідний причинний зв'язок між діянням і заподіяною шкодою. Якщо ж через допущену помилку настає інший наслідок, ніж уявляв винний, то має місце не помилка в розвитку причинного зв'язку, а помилка у злочинних наслідках. Встановлення ж значення такої помилки буде залежати від відповіді на питання, в яких саме межах, в якому обсязі особа має усвідомлювати розвиток причинного зв'язку при вчиненні умисного злочину [90, с. 75–76].

Ще на початку минулого століття російський вчений П. Пусторослєв наголошував, що не всі можливі комбінації сил, що обумовлюють настання наслідку, мають бути передбачені суб'єктом і що особа може розраховувати на сприяння певних сил у настанні наслідку, не усвідомлюючи точно ані того, яким чином вони діють, ані за якими законами природи відбувається такий вплив [201, с. 324–325]. І. Геллєр справедливо зазначав, що людина часто може ні передбачати точно настання наслідків, ні зазначити, які саме умови викликали настання такого результату [41, с. 71]. С. Мокринський стверджував, що для інкримінування особі діяння в якості умисного та закінченого злочину немає необхідності у передбаченні конкретного причинного зв'язку. Достатньо передбачення імовірності на підставі всіх відомостей, що охоплювалися свідомістю винного і були йому доступні [146, с. 370].

У сучасному кримінальному праві застосовуються подібні підходи до визначення фактичної помилки у розвитку причинного зв'язку. Так, П. Матишевський акцентував, що для притягнення до кримінальної

відповідальності за умисні злочини достатньо того, щоб винний передбачав розвиток причинного зв'язку хоча б у загальних, родових рисах і усвідомлював, що наслідки настануть саме від вчиненого ним діяння [141, с. 152]. О. Рарог також припускав наявність умислу за умов, що особа усвідомлює не всі деталі, а лише загальні закономірності розвитку причинного зв'язку [206, с. 181]. Л. Кривоченко стверджувала, що саме помилка особи у загальних рисах розвитку причинного зв'язку впливає на форму вини та відповідальність, тоді як помилка у деталях не має такого значення [102, с. 179–180]. Т. Безрукова, зазначає, що можливий лише один різновид значущої помилки у розвитку причинного зв'язку – коли особа вважає, що злочинний наслідок вже настав і вчиняє подальші дії з іншою метою і саме такі дії обумовлюють настання злочинного наслідку [8, с. 18]. Така ситуація у доктрині кримінального права одержала назву dolus generalis, коли наявні два діяння: перше (умисне), що спрямовано на спричинення таких наслідків, але фактично не обумовило їх настання; і друге (необережне), що не охоплює настання таких наслідків, але фактично їх обумовило.

Тому, на нашу думку, варто погодитися з позицією О. Комарова, що помилка у причинному зв'язку завжди має місце лише і тільки у випадках, коли особа неправильно усвідомлює його розвиток між своїм конкретним умисним діянням та його наслідками. За випадків *dolus generalis* наявна не помилка у причинному зв'язку, а різне психічне ставлення винного до декількох різних за формою вини суспільно небезпечних діянь. Відсутність усвідомлення суспільної небезпечності другого з таких діянь, виключає умисну форму вини стосовно нього. У таких випадків, вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень: 1) як замах на спричинення певних наслідків (безумовно умисний); 2) як необережне спричинення тих наслідків, що фактично настали [90, с. 79].

3.4 Суб'єктивне ставлення особи до інших ознак, які характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення, та його кримінально-правове значення

Для характеристики складу окремих кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною КК України, мають значення не тільки такі об'єктивні ознаки як місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення кримінального правопорушення, а й суб'єктивне ставлення особи до цих ознак. У зазначених складах кримінальних правопорушень наведені ознаки є обов'язковими не тільки для об'єктивної сторони таких посягань, а й у будь-якому випадку повинні охоплюватися психічною діяльністю винного. З точки зору характеристики цих ознак у межах об'єктивної сторони складу кримінальних правопорушень, для яких вони є обов'язковими, слід зазначити, що їх відсутність свідчить про відсутність об'єктивної сторони кримінального правопорушення і, отже, складу цього кримінального правопорушення як єдиної законодавчо визнаної підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України).

Теж саме має місце у випадку відсутності усвідомлення особою таких ознак під час вчинення зазначених кримінальних правопорушень. Адже внутрішня характеристика наведених ознак та особливості психічної діяльності особи щодо них також визначають й сутність суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень, які містять вказівку на певну територію або місце, де вчиняється кримінально протиправне діяння та/або настають суспільно небезпечні наслідки, відрізок чи проміжок часу, впродовж якого вони мають місце, конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється суспільно небезпечне посягання, відповідні прийоми або методи, що були обрані винним для своєї протиправної поведінки, а також предмети матеріального світу, які застосовуються особою при вчиненні суспільно небезпечного діяння. За умов, що такі ознаки не охоплюються усвідомленням винного, вони за будь-яких умов не можуть бути інкриміновані особі, як і вчинення таких посягань не може бути поставлено їй у вину.

Безумовно, розгляд психічного ставлення особи до наведених ознак передбачає визначення сутності місця, часу, обстановки, способу та засобів вчинення кримінального правопорушення у доктрині кримінального права України та їх значення для кримінально-правової кваліфікації.

Місце вчинення кримінального правопорушення – це певна територія або інше місце, в якому вчиняється кримінально протиправне діяння та/або настають суспільно небезпечні наслідки, передбачені конкретною нормою Особливої частини КК України. В одних кримінально-правових нормах місце вчинення кримінального правопорушення визначається як територія України у цілому. Так, ст. 268 КК України «Незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини» встановлює підстави кримінальної відповідальності за ввезення чи транзит відходів або вторинної сировини без належного дозволу (ч. 1), а також такі саме дії щодо речовин або матеріалів, які належать до категорії небезпечних відходів, що забороняються до ввезення (ч. 2), пов’язуючи вчинення такого діяння саме з територією України. Бланкетна побудова диспозиції цієї норми обумовлює необхідність звернення до інших нормативно-правових актів, які не є законом про кримінальну відповідальність, не тільки для визначення предмету цього кримінального правопорушення, а й для визначення місця вчинення такого посягання. Це поняття визначається відповідно до міжнародно-правових актів та у межах державного кордону (ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» [183]). Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 282 КК України «Порушення правил використання повітряного простору», також пов’язує можливість його вчинення виключно у повітряному просторі.

В інших випадках ознака місця вчинення кримінального правопорушення використовується як географічне поняття. Так ст. 240 КК України «Порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин» визначає таке місце його вчинення як надра, тобто частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (ст. 1 Кодексу України «Про надра» [189]), а ст. 243 КК України встановлює підстави кримінальної

відповідальності за забруднення моря у межах внутрішніх морських чи територіальних вод України або у межах вод виключної (морської) економічної зони України.

Місце вчинення кримінального правопорушення також може бути пов'язане з певною територією, призначеною для забезпечення побутових або виробничих потреб чи здійснення передбачених у законі виробничих процесів. Порушення недоторканності житла (ст. 162 КК України) встановлює підстави відповідальності за незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, а згідно диспозиції ст. 273 КК, порушення правил безпеки становить суспільно небезпечне діяння виключно у тому випадку, коли воно вчинено на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах.

У складі кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби місцем вчинення окремих посягань визначена територія, де відбуваються певні події чи певні дії виняткового характеру, наприклад поле бою у статтях 429 КК України «Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю» та 432 КК України «Мародерство» або район бойових дій у ст. 433 КК України «Насильство над населенням у районі воєнних дій». У деяких складах місце вчинення кримінального правопорушення позначається як територія, на яку поширюється чітко визначений правовий режим, наприклад митний кордон України (ст. 201 КК України), державний кордон України (ст. 331 КК України), заповідники, території та об'єкти природно-заповідного фонду (ст. 248 КК України), місця обмеження волі (ст. 390 КК України), установи виконання покарань (статті 391 і 392 КК України), місця позбавлення волі (ст. 393 КК України), спеціалізовані лікувальні заклади (ст. 394 КК України) тощо.

В окремих випадках, на відміну від вищенаведеного, ознака місця вчинення кримінального правопорушення використовується не як обов'язкова, а як кваліфікуюча (обтяжуюча) ознака відповідного суспільно небезпечного посягання. Так, частини 3 статей 185, 186 та 187 визначають вчинення відповідних кримінальних правопорушень проти власності за умов, що вони поєднані з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище. Так само

вчинення розбою щодо населення у районі воєнних дій є кваліфікуючою ознакою кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 433 КК України «Насильство над населенням у районі воєнних дій».

Безумовно, у разі визначення конкретною нормою Особливої частини закону про кримінальну відповідальність певної території або іншого місця, в якому вчиняється кримінально протиправне діяння та/або настають суспільно небезпечні наслідки, особа за будь-яких умов повинна усвідомлювати факт вчинення відповідного суспільно небезпечного діяння саме на цій місцевості та/або передбачати імовірність чи неминучість настання суспільно небезпечних наслідків у цьому місці. За умов вчинення такого кримінального правопорушення з прямим умислом, винний також повинен бажати настання відповідних суспільно небезпечних наслідків саме там, де на це зазначено у нормі закону про кримінальну відповідальність.

Час вчинення кримінального правопорушення – це певний відрізок (проміжок) часу, впродовж якого чиниться кримінально протиправне діяння незалежно від того коли настають суспільно небезпечні наслідки. Таке визначення часу вчинення кримінального правопорушення прямо вказане у ч. 3 ст. 4 КК України. Відповідно до цього, для визначення часу вчинення суспільно небезпечного посягання не має значення наскільки віддалені від нього суспільно небезпечні наслідки. У разі вчинення кримінально протиправного діяння, що характеризує кримінальне правопорушення з матеріальним складом, за відсутності суспільно небезпечних наслідків, які не настали з причин, що не залежали від волі особи, такий проміжок часу вказує на час вчинення замаху на кримінальне правопорушення (ст. 15 КК України).

Більш того, встановлення часу вчинення кримінального правопорушення у кожному випадку має важливе значення для вирішення питання про чинність закону про кримінальну відповідальність у часі, адже ч. 2 ст. 4 КК України декларує, що кримінальна протиправність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння. Визначаючи положення про зворотну дія

закону про кримінальну відповідальність у часі, ст. 5 КК України також пов'язує цей принцип з відрізок часу, впродовж якого вчиняється кримінально протиправне діяння та поширює зворотну дію у часі на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності.

Водночас, у статтях Особливої частини КК час вчинення кримінального правопорушення як обов'язкова ознака об'єктивної сторони конкретного складу, у жодному випадку прямо не вказаний. Разом з тим, окремі норми-заборони закону про кримінальну відповідальність опосередковано пов'язують протиправність відповідної поведінки саме з часом вчинення кримінально-протиправного діяння. Так, диспозиція ст. 249 КК України, визначаючи кримінально протиправне діяння, що характеризує таку суспільно небезпечну поведінку, вказує на незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, не називаючи таким чином конкретних ознак цього кримінального правопорушення, а відсилаючи для встановлення змісту незаконного характеру такої поведінки до інших нормативно-правових актів, що не є законами про кримінальну відповідальність.

Так, п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» [197] наголошує, що під незаконним заняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом треба розуміти таке вилучення водних живих ресурсів із природного середовища, яке здійснюється з порушенням чинного законодавства, що регулює порядок і умови промислового, любительського, спортивного рибальства, іншого використання водних живих ресурсів. Зокрема, незаконним є промисел, який здійснюється у заборонений час.

Диспозиція ст. 248 КК України «Незаконне полювання» вказує на порушення правил полювання, також не конкретизуючи за яких умов полювання є незаконним і які саме правила полювання порушуються у разі вчинення кримінально протиправного діяння, передбаченого цією нормою. Водночас, п. 3 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» [188] визначає заборону щодо здійснення полювання у заборонений час, а саме: 1) у не

дозволені для полювання строки на відповідні види тварин; 2) у темний період доби (пізніше години після заходу сонця і раніше години до його сходу).

У наведених випадках, як й у інших випадках, передбачених конкретною нормою Особливої частини КК, де певний відрізок (проміжок) часу, впродовж якого чиниться кримінально протиправне діяння, або прямо вказаний у законі, або обумовлений характером вчинюваного діяння, така ознака повинна усвідомлюватися винним. За умов, коли особа не усвідомлювала і з об'єктивних підстав не могла усвідомлювати вчинення конкретної суспільно небезпечної поведінки впродовж відповідного часу, зміст його психічної діяльності не відповідає встановленим у конкретному складі кримінального правопорушення вимогам. Зазначене виключає винність такої особи та у підсумку, відсутність підстав для кримінальної відповідальності.

Так, визначаючи період року, протягом якого дозволяється полювання на певний вид мисливських тварин, ст. 19 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» [188] не вказує на конкретну дата його початку та закінчення. Зазначаються виключно часові відрізки у місяцях. Наприклад, полювання на гусок: сіру, білолобу велику, гуменника може здійснюватися у серпні – січні (абз. 2 ч. 1 ст. 19 Закону). Разом з тим наголошується, що конкретна дата відкриття та закриття полювання на певний вид мисливських тварин і дні полювання протягом тижня та порядок його здійснення, а також норма добування мисливських тварин визначаються користувачем мисливських угідь у межах строків, визначених цим Законом (ч. 2 ст. 19 Закону). За умов, якщо користувачем мисливських угідь такої конкретної дати або днів полювання впродовж тижня не було встановлено, дозволеним для полювання часом є проміжок між першим днем серпня та останнім днем січня. Усвідомлення особою саме наведених постанов при здійсненні полювання, виключає підстави його відповідальності за ст. 248 КК України [257].

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється кримінально протиправне діяння. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, в яких відбувається вчинення

діяння (дії або бездіяльності). Наприклад, ст. 431 КК України встановлює підстави кримінальної відповідальності за злочинні дії для військовослужбовця, який перебуває у полоні. Зіткнення на морі або з іншим судном є тими обстановками, що є обов'язковими ознаками складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 284 та 285 КК України, у разі ненадання допомоги капітаном судна екіпажу та пасажирам або неповідомлення капітаном судна назви і порту приписки свого судна, а також місця свого відправлення та призначення.

В інших випадках обстановка свідчить про умови, в яких перебуває потерпілий. Так, у диспозиціях статей 135 та 136 КК України наголошується, що потерпілий повинен перебувати у небезпечному для життя стані і позбавлений можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану. Згідно п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті», наголошує на тому, що порушення особою правил безпеки дорожнього руху чи експлуатації транспорту, правил водіння або експлуатації машини і наступне залишення потерпілого від такого злочину без допомоги слід кваліфікувати за наявності до того підстав за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами статей 286 чи 415 КК та відповідною частиною ст. 135 цього Кодексу [190]. Судова практика виходить з того, що такі підстави мають місце за умов усвідомлення винним, що потерпілий від дорожньо-транспортної пригоди перебуває саме у такому стані. За відсутності такого усвідомлення, кваліфікація за сукупністю наведених норм виключається.

Погроза вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням чи пошкодженням майна загальнонебезпечним способом щодо службової особи чи її близьких або щодо громадянина становить підставу кримінальної відповідальності за ст. 350 КК України виключно у тому випадку,

якщо таке кримінально протиправне діяння вчиняється щодо особи, яка виконує громадський обов’язок і винний усвідомлює таку обставину.

Усвідомлення винним конкретної обстановки вчинення кримінального правопорушення не тільки обумовлює підстави кримінальної відповідальності за відповідну суспільно небезпечну поведінку у випадку, якщо конкретна норма Особливої частини КК України передбачає таку ознаку як обов’язкову для об’єктивної сторони складу цього кримінального проступку або злочину, а й слугувати критерієм, що пом’якшує або обтяжує кримінальну відповідальність винного. У наведених випадках, усвідомлення конкретної обстановки вчинення кримінально протиправного діяння використовується законодавцем для конструювання привілейованих, кваліфікованих або особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень.

Наприклад, вчинення умисного вбивства або умисного спричинення тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (статті 118 та 124 КК України), є підставою кримінальної відповідальності за відповідну поведінку лише за умов, що особа, яка захищається або затримує особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, повинна суб’єктивно усвідомлювати явну невідповідність тяжкої шкоди, яку вона заподіює тому, хто посягає або тому, хто вчинив кримінальне правопорушення.

На цьому наголошується й у п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи»: «Відповідальність за ст. 118 або ст. 124 КК за вбивство чи заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, настає лише за умови, що здійснений винним захист явно не відповідав небезпечності посягання чи обстановці, яка склалася» [194]. Пункт 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» також визначає, що згідно з ч. 3 ст. 36 перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності

посягання або обстановці захисту, а згідно з ч. 2 ст. 38 КК перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, – умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця [198].

У протилежних випадках певна обстановка вчинення суспільно небезпечної поведінки утворює кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади кримінальних правопорушень і слугує критерієм, що обтяжує кримінальну відповідальність. Так, частини 3 статей 402 та 404 і ч. 2 ст. 403 КК України встановлює більш сувору відповідальність за кримінально протиправні діяння, передбачені простими складами цих кримінальних правопорушень, за умов вчинення непокори, невиконання наказу чи опір начальникові або примушування його до порушення службових обов’язків, вчинене в умовах особливого періоду, крім воєнного стану. Частини 4 статей 402 та 404 і ч. 3 ст. 403 КК України в якості обстановки вчинення такої протиправної поведінки зазначають на умови воєнного стану чи бойову обстановку. Згідно примітки до ст. 402 КК України, під бойовою обстановкою слід розуміти обстановку наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником. Обстановка бою, в якому бере участь військове з’єднання, частина (корабель) або підрозділ, розпочинається і закінчується з наказу про вступ у бій (припинення бою) або з фактичного початку (завершення) бою. Таким чином, відсутність усвідомлення особою наказу про вступ у бій або про фактичний початок бою виключає підстави кримінальної відповідальності за частинами 4 статей 402 та 404 і ч. 3 ст. 403 КК України, але одночасно не усуває підстав кримінальної відповідальності у цілому. І навпаки, відсутність усвідомлення суб’єктом цих кримінальних правопорушень наказу про припинення бою або фактичне завершення бою, обумовлює саме таку кваліфікацію як незавершеного кримінального правопорушення.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це сукупність прийомів і методів, що використовуються суб’єктом при вчиненні кримінально

протиправного діяння Спосіб як обов'язкова ознака об'єктивної сторони суспільно небезпечних діянь, передбачених Особливою частиною КК України, є найбільш поширеним та використовується законодавцем для характеристики об'єктивних ознак як кримінальних проступків і злочинів з матеріальним складом, так і кримінальних правопорушень з формальним та усіченим складом. У разі, якщо на спосіб вчинення відповідної кримінально протиправної поведінки прямо зазначається у диспозиції тієї або іншої статті, усвідомлення, що діяння (дія або бездіяльність) вчиняється саме за допомогою таких методів або прийомів, становить невід'ємну складову психічної діяльності винного.

Так, абз. 3 п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» встановлює, що розрізняючи крадіжку і грабіж, слід виходити зі спрямованості умислу винної особи та даних про те, чи усвідомлював потерпілий характер вчинюваних винною особою дій. У зв'язку з цим викрадення належить кваліфікувати як крадіжку не лише тоді, коли воно здійснюється за відсутності потерпілого, але й у присутності сторонніх осіб, які не усвідомлюють факту викрадення майна і не можуть дати йому належної оцінки (психічно хворі, малолітні). Викрадення є таємним і у тому разі, коли воно відбувається у присутності потерпілої особи за умови, що винна особа не знає про це чи вважає, що робить це непомітно для неї, а також тоді, коли викрадення вчиняється у присутності особи, якій доручено майно, але вона перебуває в такому стані, що виключає можливість усвідомлювати значення того, що відбувається (сон, непритомність, стан сп'яніння) [195].

У випадку, коли спосіб, який використовується винним при вчиненні кримінального правопорушення, не передбачений як обов'язкова ознака об'єктивної сторони цього посягання (наприклад, умисне спричинення середньої тяжкості тілесних ушкоджень – ст. 122 КК України – з особливою жорстокістю), але усвідомлюється суб'єктом, таке усвідомлення жодним чином на кваліфікацію не впливає, але може враховуватися судом як обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання (у наведеному прикладі – п. 10 ч. 1 ст. 67 КК України). Водночас, ч. 4 ст. 67 КК України містить правило, якщо будь-яка з обставин, що

обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує. Спосіб також має важливе кримінально-правове значення для диференціації відповідальності (наприклад, щодо корисливих кримінальних правопорушень проти власності, передбачених статтями 185–191 КК України). Усвідомлення відповідного способу викрадення чужого майна є необхідною передумовою кваліфікації дій винного за тією або іншою із наведених кримінально-правових норм.

Як і попередні із розглянутих ознак, відповідний спосіб вчинення кримінального правопорушення може використовуватися законодавцем як кваліфікуюча або особливо кваліфікуюча ознака відповідного суспільно небезпечного посягання. Наприклад, усвідомлення винним вчинення умисного вбивства саме з особливою жорстокістю обумовлює кваліфікації поведінки суб’єкта за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України. Водночас, не усвідомлення винним, що під час вчинення ним умисного вбивства фактично має місце особлива жорстокість (наприклад, що його дії із позбавлення життя сприймаються дітьми потерпілого або його батьками, про що винна особа не здогадувалася), обумовлює відсутність підстав кваліфікації поведінки суб’єкта саме за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, але не виключає підстав його відповідальності за ч. 1 ст. 115 КК України.

Засоби вчинення кримінального правопорушення – це предмети матеріального світу, що застосовуються винним при вчиненні суспільно небезпечного діяння. У доктрині кримінального права засоби вчинення кримінального правопорушення поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Під *знаряддями* розуміються предмети, використовуючи які особа справляє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об’єкти (вогнепальна і холодна зброя, інструменти, транспортні засоби, пристрої, технічне устаткування тощо). *Іншими засобами* вчинення кримінального правопорушення (засоби у вузькому значенні слова) визнаються підроблені документи, формений

одяг (наприклад, одяг працівника Національної поліції або комунальної служби тощо). Такі предмети перебувають у динамічному стані та забезпечують вчинення посягання на об’єкт, поставлений під охорону кримінального закону, у тому числі й для здійснення впливу на предмет кримінального правопорушення.

В одних випадках вони істотно полегшують вчинення кримінально протиправного діяння, а в інших – взагалі обумовлюють таке посягання, яке без їх використання взагалі неможливо. Як і у попередніх випадках, засоби вчинення кримінального правопорушення є обов’язковою ознакою об’єктивної сторони складу посягання за умов, коли вони безпосередньо вказані у диспозиції конкретної статті Особливої частини КК. Так, озброєність є обов’язковою ознакою банди (ст. 257 КК), а п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об’єднаннями» наголошує, що озброєність її учасників або хоча б одного з них означає, що інші учасники мають знати про це й усвідомлювати можливість застосування зброї під час нападів [191]. Тобто бандитизм має місце не лише за умов усвідомлення учасниками банди наявності зброї хоча б у одного з них, а й усвідомлення можливості її застосування під час нападів. Відсутність такого усвідомлення виключає характеристику такого злочинного об’єднання як банди та кваліфікацію за ст. 257 КК України.

Пункт 19 наведеної постанови також установлює, що організацією озброєної банди належить визнавати створення як організованої групи чи злочинної організації, що вже озброєні, але ще не вчинили нападів, так і таких стійких об’єднань, які, щоб дістати зброю, вчиняють напади на військовослужбовців, працівників правоохоронних органів тощо. Уже в момент нападу з метою заволодіння зброєю ці об’єднання стають бандою, оскільки у такий спосіб її члени озброюються [191]. Водночас, слід конкретизувати наведене положення та зазначити, що за цих умов учасники такої організованої групи повинні усвідомлювати характер нападу саме з метою у такий спосіб одержання зброї.

Як і у вищезазначених випадках щодо інших ознак об’єктивної сторони, засоби вчинення кримінального правопорушення використовуються законодавцем і для виокремлення кваліфікованих й особливо кваліфікованих складів кримінального правопорушення. Так, ч. 4 ст. 296 КК України «Хуліганство» встановлює підстави кримінальної відповідальності за грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, вчинені із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень. Разом з тим, п. 11 постанови ПВС України «Про судову практику у справах про хуліганство» визначає спеціально пристосованими для нанесення тілесних ушкоджень такі предмети, що пристосовані винною особою для цієї мети наперед або під час учинення хуліганських дій, а заздалегідь заготовленими – предмети, які хоч і не зазнали якоїсь попередньої обробки, але ще до початку хуліганства були приготовлені винним для зазначеної мети [199]. Тобто головним критерієм віднесення певних предметів матеріального світу до групи знарядь вчинення цього кримінального правопорушення є не їх цільове призначення, попередня обробка або будь-які інші характеристики, а та обставина, що винний пристосовує або готує такі предмети для здійснення хуліганства, тобто усвідомлює їх призначення та бажає використати їх саме з цією метою.

Таким чином можна стверджувати, що місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення кримінального правопорушення не тільки є обов’язковими ознаками суспільно небезпечного діяння у разі, коли диспозиції, що передбачають простий, привілейований, кваліфікований або особливо кваліфікований склади кримінальних правопорушень вказують на них як обов’язкову чи одну з альтернативних обов’язкових ознак конкретного кримінального правопорушення, а і можуть бути поставлені у вину особи виключно за умов їх усвідомлення винним під час вчинення суспільно небезпечного діяння.

Водночас, ані ст. 23 КК України при визначенні вини, ані ст. 24 КК України при визначенні умислу та його видів, ані ст. 25 при визначенні необережності та її видів, не містять навіть жодного згадування про психічне ставлення особи до

місця, часу, обстановки, способу або засобів вчинення кримінального правопорушення. Не містять наведені норми також жодного згадування про психічне ставлення особи до розвитку причинного зв'язку між кримінально протиправним діянням та його суспільно небезпечними наслідками, який є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони будь-якого суспільно небезпечного діяння, що має законодавчу конструкція як кримінальне правопорушення з матеріальним складом.

Більш того, положення статей 23 та 24 КК України[1] не передбачають можливості їх застосування щодо норм Особливої частини КК України, які мають законодавчу конструкцію як кримінальні правопорушення з формальним або усіченим складом, адже містять вказівку на психічне ставлення особи не тільки щодо вчинюваної дії чи бездіяльності, а й щодо її наслідків, які у наведених складах відсутні. Визначення психічного ставлення до такої ознаки об'єктивної сторони як наслідки у кримінальних правопорушеннях з формальним та усіченим складами апріорі неможливе.

Свого часу, за наявності сумніву в оцінці доказів у кримінальному процесуальному праві існувало визнане теорією та закріплене в одній з постанов ПВС ще СРСР [192, с. 385–389] положення, що сумніви трактуються на користь обвинуваченого. Міжнародно-правові пакти про права людини також виходять з позиції, згідно з якою недоліки у законодавстві, сумнівні положення не можуть погіршувати положення людини. Конституція України у ч. 3 ст. 62 прямо вказує, що усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Тому, наведене правило слід поширювати й на матеріальне кримінальне право. Більш того, В. О. Навроцький вважає за потрібне закріпити у КК України правило про кваліфікацію вчиненого у подібних ситуаціях [150, с. 429]. Відповідні положення були відомі ще римському праву. В найвідомішій його пам'ятці – Дигестах Юстиніана – закріплені положення: in poenalibus causis benignius interpretandum est;

[1] Ми повністю поділяємо позицію переважної більшості криміналістів, які стверджують, що кримінальні правопорушення з формальним та усіченим складом саме через специфіку їх законодавчої конструкції можуть бути вчинені виключно умисно (з прямим, а в окремих випадках – з непрямим умислом) і положення ст. 25 КК України щодо необережного вчинення з кримінально протиправною самовпевненістю або з кримінально протиправною недбалістю на такі кримінальні правопорушення не поширюються.

in dubiis – mitium (в кримінальних справах закон тлумачиться поблажливо для підсудного; у сумнівних випадках – тим більше); interpreattione legum poena mollindae sunt quam asperandea (тлумачення закону про покарання має бути швидше м'яким, ніж суворим) [149, с. 127].

Разом з тим, наявність сумнівних з позиції кваліфікації зазначених положень свідчить про недоліки кримінального закону та необхідність його вдосконалення. З метою усунення наведеного недоліку, доктрина кримінального права намагається вирішити проблему, що постала, шляхом розширеного тлумачення норм кримінального закону і зазначає: «Усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння містить у собі не тільки розуміння фактичної сторони того, що вчиняється, всіх обставин, що характеризують об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення, втому числі, значущості об'єкта і предмета посягання, характеру діяння, місця, часу, способу його вчинення та інших обставин, а й розуміння соціального значення діяння, його соціальну шкідливість» [103, с. 182]. Таке розширене тлумачення навряд чи можна визнати обґрунтованим, адже і ч. 1, і ч. 2 ст. 24 КК України, і ст. 23 КК України у цілому, визначає зміст такого інтелектуального моменту виключно щодо однієї ознаки – кримінально протиправного діяння (дії або бездіяльності).

Тому вважаємо цілком виправданим і доцільним запропонувати у статтях 23, 24 та 25 КК України визначити психічне ставлення особи не до окремих об'єктивних ознак вчинюваного посягання (діяння та наслідків), а щодо всіх ознак, які характеризують склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України (Особливою частиною КК України). Наведені норми закону про кримінальну відповідальність пропонуємо викласти у такій редакції:

«Стаття 23. Вина

Виною є психічне ставлення особи до ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, виражене у формі умислу або необережності.

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї поведінки, передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, і бажала наявності таких ознак.

3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї поведінки, передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, і хоча не бажала, але свідомо припускала їх наявність.

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість.

2. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, але легковажно розраховувала на фактичну відсутність хоча б однієї з них.

3. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, хоча повинна була і могла передбачити їх наявність.»

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження кримінально-правових аспектів суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак кримінального правопорушення дозволило сформулювати ряд висновків та рекомендацій, найсуттєвішими з яких є такі:

1. Вимога наявності певного передбаченого кримінальним законом (відображеного в ньому) суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак вчинюваного нею кримінального правопорушення в системі кримінального права України обіймає місце складової принципу винної відповідальності у кримінальному праві України, а також похідною від визнання вини обов’язковою ознакою суб’єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Її розвиток і дослідження забезпечує впорядкування ідеологічної складової кримінально-правової політики України, а також додержання прав особи при застосуванні до неї кримінальної відповідальності.

2. Хоч законодавче відображення і практичне врахування суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак злочину або кримінального проступку розвивалося нерівномірно, але згадування про нього містяться в більшості значущих правових актів, які діяли на території України впродовж X-XXI століття (Руська Правда, Литовські Статути, Судебники, Права, за якими судиться малоросійський народ, імперське законодавство, радянське кримінальне законодавство, законодавство незалежної Української держави. Пряма вказівка на усвідомлення як обов'язковий елемент вини у кримінальному законодавстві з’являється лише в другій половині в XX ст. Саме з цього часу врахування суб’єктивного ставлення винного до об’єктивних ознак вчинюваного та, відповідно, його оцінка цих ознак під час вчинення посягання, офіційно включене до формули вини.

3. Огляд кримінально-правових актів зарубіжних держав дозволяє побачити, що іноземні законодавці дуже по-різному врегульовують й ураховують питання впливу суб’єктивної сторони в цілому й суб’єктивного ставлення особи до об’єктивних ознак кримінального правопорушення зокрема. При цьому в одних

кримінально-правових актах сформульовано відповідні приписи лише в Загальній частині (і вони мають належну універсальність), в інших їх розміщено лише в частині Особливій (і, відповідно, вони вимагають встановлювати суб'єктивне ставлення винного щодо певних об'єктивних ознак лише у окремих складах кримінальних правопорушень), а в деяких їх можна побачити і в Загальній частині, й в Особливій (при цьому другі уточнюють, конкретизують перших).

4. Огляд норм та доктрин міжнародного кримінального права дозволяє зрозуміти, що в цій галузі існує вимога, згідно якої для застосування кримінальної відповідальності, її реалізації чи диференціації серед елементів вчиненого діяння (його «контекстуальних елементів») має бути присутній елемент ментальний (суб'єктивний), який охоплює собою знання, або усвідомлення чи розуміння (по суті – усвідомлення) винним деяких значимих об'єктивних ознак вчинюваного (наприклад, обстановки вчинення діяння чи віку потерпілого у складах міжнародних воєнних злочинів).

5. З урахуванням вчення про безпосередній об'єкт кримінального правопорушення як про суспільні відносин, структуру яких утворюють носії (суб'єкти) відносин, предмет (те, з приводу чого існують відносини) та соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як внутрішній зміст суспільних відносин, для кримінально значимого суб'єктивного ставлення винного до такого об'єкта не вимагає усвідомлення ним всіх його компонентів: особа має розуміти цінність об'єкта для окремого громадянина, суспільства чи держави, та виражати своє ставлення до предмета кримінально протиправного впливу (носіїв суспільних відносин, їх предмета чи соціального зв'язку між носіями).

Виділення таких структурних елементів суспільних відносин, як суб'єкти відносин, предмет відносин та соціальний зв'язок дозволяє не лише охарактеризувати можливі форми впливу на них та механізм заподіяння їм шкоди, а й визначити особливості психічного ставлення винного: це або негативне (характерно для умисної форми вини), або зневажливе або недостатньо уважне (характерно для необережної форми вини) ставлення.

6. Для поставлення особі у вину складу предметного кримінального

правопорушення нею повинні усвідомлюватися криміноутворюючі ознаки предмета кримінального правопорушення. Субєктивне ставлення до них може варіюватися від вкрай негативного чи байдужого до позитивного.

У залежності від характеру криміноутворюючих ознак предмета кримінального правопорушення та ставлення до них суб'єкта кримінального правопорушення доцільно виділяти: предмети кримінальних правопорушень, що одночасно виступають предметами суспільних відносин; предмети – джерела підвищеної небезпеки, обіг яких у зв'язку з цим обмежено або заборонено; предмети, обіг яких заборонено відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів.

7. Проведеним дослідженням встановлено, що у контексті ставлення до ознак потерпілого від кримінального правопорушення, усвідомлення охоплює розуміння присутності потерпілого (у тому числі як ознаки складу) та наявності у нього певних ознак, які його характеризують, а завідомість, як більш точне знання – впевненість у існуванні потерпілого, знання про його ознаки.

Аргументовано наявність негативного ставлення винного до ознак потерпілого, що виступають як невід'ємний елемент основного складу (наприклад, за віковими ознаками – дитина (ст. 150 КК), малолітня дитина (ст. 150-1 КК), особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку (статті 155, 156 КК), неповнолітній (ст. 304 КК) тощо), а також як елемент кваліфікованого складу (наприклад, за віковими ознаками – особа, яка не досягла чотирнадцяти років, неповнолітня особа (ст. 152, 153 КК), виконання службових обов'язків (статті 345, 347, 348 КК тощо) або законної професійної діяльності (статті 345-1, 347-1, 348-1) тощо).

8. Визначення прямого та непрямого умислу за змістом частин 2 та 3 ст. 24 КК України передбачає усвідомлення особою виключно суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності). Водночас, вчиняючи активну кримінально протиправну поведінку (дію), особа також повинна усвідомлювати вчинення нею конкретного, протиправного, вольового акту. А усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння у формі кримінально

протиправної бездіяльності має місце не лише за умов, що особа усвідомлює, що вчинювана нею пасивна поведінка (бездіяльність) є суспільно небезпечним, протиправним, вольовим актом, за наявності у особи обов'язку діяти відповідним чином та реальної можливості виконати активні дії й запобігти тим самим настанню суспільно небезпечних наслідків, передбачених кримінальним законом. Отже, усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) охоплює розуміння винного, що таке кримінально протиправне діяння або само по собі, або у поєднанні з іншими об'єктивними та/або суб'єктивними ознаками визначено у законі про кримінальну відповідальність як кримінальне правопорушення.

9. Оскільки кримінально-правова кваліфікації діянь за наявності юридичної помилки за загальним правилом на підстави кримінальної відповідальності не впливає, слід зазначити, що юридична помилка у кримінальній непротиправності (незлочинності) діяння є певним виключенням з цього загального правила. Водночас, чинний закон про кримінальну відповідальність не містить жодних положень щодо такого хибного психічного ставлення особи до протиправності (злочинності) його поведінки. Тому вважаємо цілком обґрунтованою пропозицію щодо доповнення Розділу V Загальної частини КК України «Вина та її форми» окремою нормою щодо кримінально-правової кваліфікації за наявності юридичної помилки особи такого змісту:

«Стаття 25-1. Юридична помилка

1. Наявність у особи юридичної помилки не виключає вини та не впливає на загальні підстави кримінальної відповідальності.

2. Юридична помилка особи щодо відсутності кримінальної протиправності діяння, за умов якщо така особа була позбавлена жодної можливості ознайомитися із законом про кримінальну відповідальність, є добросовісною та виключає підставу кримінальної відповідальності.»

10. Негативна помилка особи у характері (суспільній небезпечності) діяння (за відсутності у діянні фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення) та кваліфікації суспільно небезпечних посягань

при «відхиленні дії» обумовлює підстави кримінальної відповідальності лише за умов, коли вчинення такого діяння з необережності також є кримінально караним.

11. Переважна більшість кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною КК України мають законодавчу конструкцію як кримінальні проступки і злочини з матеріальним складом. Водночас, у більшості таких кримінальних правопорушень визначені кримінальним законом суспільно небезпечні наслідки за своїм змістом і сутністю не є наслідками кримінально протиправного діяння, а становлять ознаку нормативного характеру, яка вказує на певний вид, розмір або обсяг спричиненої шкоди, що і є єдиним можливим механізмом виокремлення із всієї сукупності посягань саме таких, що за своїм рівнем та характером відповідають суспільній небезпечності такого соціального явища, як кримінальне правопорушення. Усталено у доктрині кримінального права саме такі ознаки нормативного характеру й визначаються як «суспільно небезпечні наслідки», хоча із вчиненим діянням пов’язані опосередковано. Наведене обумовлює необхідність встановлення відповідного психічного ставлення особи не лише щодо кримінально протиправного діяння та його вроджених наслідків, а і до ознак нормативного характеру – суспільно небезпечних наслідків в усталеному їх розумінні доктриною кримінального права.

12. Оскільки ані ст. 23 КК України при визначенні вини, ані ст. 24 КК України при визначенні умислу та його видів, ані ст. 25 при визначенні необережності та її видів, не містять вказівки на психічне ставлення особи до об’єктивно існуючого зв’язку між діянням – дією чи бездіяльністю (причиною) – і суспільно небезпечним результатом такої поведінки (наслідком), а також щодо місця, часу, обстановки, способу або засобів вчинення кримінального правопорушення, встановлення такого психічного ставлення наведені норми Загальної частини КК України не вимагають та не обумовлюють наявності вини, у цілому, та умислу чи необережності, зокрема. Положення статей 24 та 25 КК України також не передбачають можливості їх застосування щодо норм Особливої частини закону про кримінальну відповідальність, які мають законодавчу конструкцію як кримінальні правопорушення з формальним або

усіченим складом. Водночас, і доктрина кримінального права України, і судова практика вимагає як необхідність встановлення відповідного психічного ставлення особи до усіх передбачених законом об'єктивних ознак, так і коректування особливостей психічного ставлення особи до об'єктивних ознак тих суспільно небезпечних посягань, у яких суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок знаходяться за межами складу відповідного кримінального правопорушення.

13. Розширене застосування положень статтях 23, 24 та 25 КК України щодо наявності відповідного психічного ставлення особи до об'єктивних ознак, які прямо не зазначені у вказаних нормах, так само як і кореляція таких положень до кримінально протиправної поведінки, передбаченої Особливою частиною КК України, де суспільно небезпечні наслідки знаходяться поза межами складу кримінального правопорушення і не впливають на підстави кримінальної відповідальності, суперечить домінантам цілої низки міжнародно-правових актів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, положенням ч. 3 ст. 62 Конституції України, рішенням Конституційного Суду України та практиці ЄСПЛ. З метою усунення такої невідповідності, пропонується у нормах закону про кримінальну відповідальність визначити психічне ставлення особи не до окремих об'єктивних ознак вчинюваного посягання (суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків), а щодо всіх ознак, які характеризують склад кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України.

14. За результатами дослідження запропоновано нижченаведену авторську редакцію статей 23, 24 та 25 КК України:

«Стаття 23. Вина

Виною є психічне ставлення особи до ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, виражене у формі умислу або необережності.

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї поведінки, передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, і бажала наявності таких ознак.

3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї поведінки, передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, і хоча не бажала, але свідомо припускала їх наявність.

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість.

2. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, але легковажно розраховувала на фактичну відсутність хоча б однієї з них.

3. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала наявності у вчинюваному ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом, хоча повинна була і могла передбачити їх наявність.»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиев З. Г. Ошибка как особое обстоятельство оценки поведения субъекта преступления и ее уголовно-правовое значение: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Сургут, 2007. 213 с.

2. Андрушко П. П. Об’єкт кримінально-правової охорони, об’єкт злочину, об’єкт злочинного посягання та об’єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат.* 2011. № 12. С. 3–10.

3. Артикул воинский 26 апреля 1715 г. // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма/отв. ред. А. Г. Маньков. Москва: Юридическая литература, 1986. С. 327–365.

4. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву : монографія. Киев: Вища школа, 1980. 216 с.

5. Бажанов М. И. Уголовное право. Общая часть. Днепропетровск: Пороги, 1992. 168 с.

6. Батиргареєва В. С. Право людини розпоряджатися власним життям – актуальне питання кримінального права та кримінології. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 2. С. 5–13.

7. Башкатов Н., Горбуза А. Методика квалификации преступлений. *Советская юстиция*. 1989. № 2. С. 22–24.

8. Безрукова Т. И. Фактическая ошибка: вопросы классификации и квалификации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2008. 26 с.

9. Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права: Общая и особенная части. Киев: Южно-Рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. 618 с.

10. Беляев Н. А. Принципы уголовного законодательства // Беляев Н. А. Избранные труды. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. С. 209–237.

11. Бернер А.Ф. Учебник уголовного права: Части общая и особенная: С примечаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному. Часть общая. Т. 1/прим.: Н. Неклюдов, магистр уголов. права. Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и комп., 1865. 941 с.

12. Бикмурзин М. П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2005. 30 с.

13. Благов Е. В. Механизм причинения вреда объекту преступления // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения: межвузовский сборник. Красноярск: Краснояр. ун-т, 1989. С. 63–69.

14. Борисов В. І., Комаров О. Д. Вина у кримінальному праві // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. 1064 с. Т. 17: Кримінальне право/редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 77–78.

15. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Москва: Госюриздат, 1963. 275 с.

16. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. Москва : Юрид. лит., 1967. 240 с.

17. В’юник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали)/упоряд. Ю. В. Баулін; Коміс. з питань прав. реформи, Робоча група з розвитку кримін. права. Харків: Право, 2020. 212 с.

18. Вапсва Ю. А. Ошибка в содержании субъективной стороны состава преступления: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 2000. 184 с.

19. Вереша Р. В. Проблеми суб’єктивної сторони складу злочину: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 583 с.

20. Вереша Р. В. Суб’єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник. Київ: Атика, 2006. 740 с.

21. Вереша Р. В. Необережність та її види (коментар до ст. 25 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (21). С. 91–95.

22. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник/пер. с англ. С. В. Саяпина. Одесса: Фенікс. Москва: ТрансЛит, 2011. 910 с.

23. Винокуров В. Н. Интересы как способ конкретизации непосредственного объекта преступления. *Журнал российского права*. 2009. № 5. С. 85–93.

24. Винокуров В. Н. Объект преступления: способы конкретизации, установления и закрепления в законе: монография. Красноярск: СибЮИ МВД России, 2010. 280 с.

25. Вирок апеляційного суду Чернігівської області від 14.04.2017 р. Справа № 751/5063/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/65985768 (дата звернення: 20.08.2021).

26. Вирок Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 22.09.2021 р. Справа № 171/869/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99841576 (дата звернення: 20.08.2021).

27. Вирок В. Писарівського районного суду Сумської області від 20.03.2019 р. Справа № 578/114/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80558659 (дата звернення: 20.08.2021).

28. Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 20.12.2010 р. Справа № 1-163/10. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/62469830 (дата звернення: 20.08.2021).

29. Вирок Іллінецького районного суду Вінницької області від 30.07.2010 р. Справа № 1-80/10. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/48044995 (дата звернення: 20.08.2021).

30. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 08.05.2019 р. Справа № 509/4916/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81600300 (дата звернення: 20.08.2021).

31. Вирок Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 07.06.2011 р. Справа № 1-256/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/22270621 (дата звернення: 20.08.2021).

32. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 25.04.2019 р. Справа № 452/1045/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81450477 (дата звернення: 20.08.2021).

33. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 22.05.2020 р. Провадження № 1-кп/307/123/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89384100 (дата звернення: 20.08.2021).

34. Власьев Н. С. О вменении по началам теории и древнего русского права. Москва: В Университетской типографии, 1860. 238 с.

35. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: монографія. Київ: Видавництво Національної академії внутрішніх справ України, 1997. 184 с.

36. Вышинский А. Я. Некоторые вопросы науки советского права. *Советское государство и право*. 1953. № 4. С. 10–26.

37. Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений. *Право и политика.* 2000. № 11. С. 4–15.

38. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства/Верховна Рада України, Ін-т законодавства. Київ, 2002. 634 с.

39. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва: ЮрИнфоР, 2001. 316 с.

40. Гацелюк В. А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы: препринт. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. 152 с.

41. Геллер И. З. Ошибка человека и ее значение, при вменении деяния этого лица ему в вину/предисл.: П. П. Пусторослева. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1910. 146 с.

42. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. 128 с.

43. Глушков В. О. Эвтаназия: социологические и правовые аспекты // Біоетичні аспекти правового регулювання ейтаназії та суміжних з нею явищ в

Україні: матеріали круглого столу з міжнародною участю (м. Київ, 18 грудня 2018 року). Київ, 2018. С. 40–53.

44. Горбуза А. Д. Смешанная форма вины по советскому уголовному праву: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1972. 15 с.

45. Грищук В. К. Еутаназія: кримінально-правова оцінка // Біоетичні аспекти правового регулювання ейтаназії та суміжних з нею явищ в Україні: матеріали круглого столу з міжнародною участю (м. Київ, 18 грудня 2018 р.). Київ, 2018. С. 54–70.

46. Гроций Гуго. О праве войны и мира: репринт, с изд. 1956 г. Москва: Ладомир, 1994. 868 с.

47. Гуляев П. Российское уголовное право, составленное из российских государственных узаконений. Москва: В типографии П. Кунецова, 1926. 193 с.

48. Гуторова Н. О. Механізм заподіяння шкоди об’єкту злочину: поняття, види, кримінально-правове значення. *Право України*. 2015. № 9. С. 128–134.

49. Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве // Потерпевший от преступления: тематический сборник. Владивосток, 1974. Т. 85. С. 18–25.

50. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве // Ученые записки Дальневосточ. гос. ун-та./отв. ред. Л. Б. Зусь. Владивосток, 1968. Вып. 21. Ч. 1: Проблемы вины в советском уголовном праве. 187 с.

51. Дагель П. С. Неосторожность : уголовно-правовые и криминологические проблемы. Москва: Юрид. лит., 1977. 144 с.

52. Дагель П. С. О характере субъективной стороны автотранспортных преступлений: (к дискуссии о смешанной форме вины) // Проблемы борьбы с преступностью: сб. науч. тр. Омск: Ом. ВШМ МВД России, 1977. С. 33–44.

53. Дагель П. С. Причинная связь в преступлениях, совершаемых по неосторожности. *Вопросы борьбы с преступностью.* 1981. № 34. С. 28–38.

54. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление; науч. ред. Г. Ф. Горский. Воронеж: Воронеж. ун-т, 1974. 243 с.

55. Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины: учеб. пособие/науч. ред. И. М. Резниченко. Владивосток: Дальневосточ. ун-т, 1975. 168 с.

56. Даль В. И. Толковый словарь русского языка: современ. версия. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000. 736 с.

57. Демидова Л. М. Безтілесна річ як предмет злочину. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2015. № 2 (8). С. 101–107.

58. Денисов С. Ф., Пузиревський М.В. Словник Загальної частини кримінального права України. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. 536 с.

59. Деякі питання організації посмертного донорства: наказ МОЗ України від 11.06.2021 р. № 1184. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z0967-21#Text (дата звернення: 04.09.2021).

60. Дубровин В. В. Гражданский иск и другие институты возмещения вреда от преступлений в уголовном судопроизводстве (международный, зарубежный, отечественный опыт правового регулирования): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Москва, 2010. 30 с.

61. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. порадник/МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.

62. Дурманов Н. Д. Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве. *Вопросы уголовного права*. 1944. Сб. 1. С. 34–55.

63. Дурманов Н. Д. Понятие преступления/отв. ред.: М. Д. Шаргородский. Москва; Ленинград: АН СССР, 1948. 315 с.

64. Емельянов В. П. Концептуальные аспекты исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2002. № 10. С. 61–72.

65. Емельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке. *Право і безпека*. 2002. № 4. С. 7–11.

66. Ємельянов В. П. Кримінальне право України: Загальна частина. Основні питання вчення про злочин: наук.-практ. посіб. Харків: Право, 2018. 142 с.

67. Ємельянов В. П., Коростиленко А. В. Дискусійні питання щодо загального поняття об'єкта злочинів. *Часопис Київського університету права.* 2016. №1. С. 255–259.

68. Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. 560 с

69. Житний О. О. Кримінальне право України та міжнародне кримінальне право: співвідношення, взаємодія, розмежування. *Право і безпека.* 2012. № 3 (45). С. 17–21.

70. Житний О. О. Міжнародний кримінальний суд // Велика українська кримінологічна енциклопедія: у 2 т. Т. 2: М–Я/редкол.: В. В. Сокуренко, О. М. Бандурка та ін.; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 91–93.

71. Житний О. О. Міжнародні злочини // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право/редкол.: В. Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац юрид. Ун-т ім.. Ярослава Мудрого. 2017. С. 519–522.

72. Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз): монографія. Харків: Одіссей, 2013. 376 с.

73. Житний О.О. Проблеми реалізації принципу гуманізму в деяких інститутах кримінального права України. *Вісник Нац. ун-ту внутр. справ.* 2005. № 29. С. 19–24.

74. Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування: практичний посібник/ Доріс Лонг, Патриція Рей, Жаров В. О., Шевелева Т. М., Василенко І. Е., Дроб'язко В. С. Київ: К.І.С., 2007. 448 с.

75. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков: Вища шк., 1986. 167 с.

76. Зинченко Э. Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. Киев–Донецк: Вища школа. Головное изд-во, 1979. 148 с.

77. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва: Юрид. лит., 1972. 264 с.

78. Зубкова В. И. Уголовное законодательство европейских стран: сравнительно-правовое исследование: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 328 с.

79. Иногамова-Хегай Л. В. Международное уголовное право. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 495 с.

80. Карне законодавство ФРН: переклад. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.

81. Квашис В. Е. Преступная неосторожность : Социально-правовые и криминологические проблемы. Владивосток: Дальневосточ. ун-та, 1986. 192 с.

82. Квашис В. Е. Рец. на книгу: Вина в советском уголовном праве / А. И. Рарог. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. 187 с. *Социалистическая законность.* 1988. № 5. С. 80.

83. Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. Москва: Наука, 1988. 76 с.

84. Кибальник А. Г. Современное международное уголовное право: понятие, задачи и принципы/под науч. ред. докг. юрид. наук А. В. Наумова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 252 с.

85. Кириченко В. Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву; Ин-т права АН СССР. Москва: АН СССР, 1952. 96 с.

86. Ковалев М. И., Козаченко И. Я. О реформе уголовного законодательства Канады. *Советское государство и право.* 1990. № 5. С. 131–135.

87. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия/отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1983. 183 с.

88. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. URL : (статті 1–212-24)

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text; (статті 213–330) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text (дата звернення: 04.09.2021).

89. Комаров О. Д. Фактична помилка при необхідній обороні. *Теорія і практика правознавства.* 2014. Вип. 1 (5). С. 1–13. URL : https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6365 (дата звернення: 14.09.2021)

90. Комаров О. Д. Фактична помилка у розвитку причинного зв'язку. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 74–80.

91. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Збірка договорів Ради Європи. Київ: Парламентське видавництво, 2000. С. 27–45.

92. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 04.09.2021).

93. Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация преступлений: учеб. пособие. Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1976. 120 с.

94. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини. Київ: Атіка. 2004. 216 с.

95. Коржанський М. Й. Про принципи уголовного права України. *Право України.* 1995. № 11. С. 69–72.

96. Корчагин А. Г. Особенности субъективной стороны неосторожных преступлений, связанных с использованием техники // Актуальные проблемы борьбы с преступностью: межвуз. темат. сб. Владивосток: Дальневосточ. ун-т, 1983. С. 58–62.

97. Костенко Н. И. Международное уголовное право: современные теоретические проблемы. Москва: Юрлитинформ, 2004. 448 с.

98. Кригер Г. Еще раз о смешанной форме вины. *Советская юстиция*. 1967. № 2. С. 5–7.

99. Кригер Г. А. Понятие и содержание вины в советском уголовном праве. *Вестник Московск. ун-та.* 1983. № 5. С. 3–11.

100. Криминология: учебник/под ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2005. 912 с.

101. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник/В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 444 с.

102. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко [та ін.]; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. 4-те вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2010. 456 с.

103. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч./В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 584 с.

104. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/[А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.]; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 428 с.

105. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за заг. ред. П. С. Матишевського та ін. Київ: Юринком Интер, 1997. 512 с.

106. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Вид. 3-тє, переробл. та допов. Київ: Юридична думка, 2004. 352 с.

107. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник/Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 5-те вид., переробл. та допов. Київ: Атіка, 2009. 744 с.

108. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посіб./А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Право, 2020. 656 с.

109. Кримінальне право України. Особлива частина: підруч./В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 768 с.

110. Кримінальний кодекс Республіки Польща. Київ: ОВК, 2017. 138 с.

111. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 15.09.2020).

112. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05 (дата звернення: 25.09.2020).

113. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т./за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальна частина/Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 376 с.

114. Кримінальний кодекс України: проєкт; контрольний текст (станом на 15.09.2020 р.). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/ media/2020/09/16/1-kontrolnyj-proekt-kk-15-09-2020.pdf (дата звернення: 20.09.2021).

115. Кримінальний кодекс України: проєкт; контрольний текст (станом на 25.07.2021 р.). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/08/12/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-25-07-2021-1.pdf (дата звернення: 20.09.2021).

116. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 20.08.2021).

117. Кримінологічна віктимологія: посібник/Моісеєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.; за заг. ред. професора О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.

118. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2004. 304 с.

119. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва: Госюриздат, 1960. 244 с.

120. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва: Госюриздат, 1958. 219 с.

121. Кузнєцов В. В. Співвідношення понять «об’єкт злочину» та «об’єкт кримінально-правової охорони» в теорії кримінального права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 11/2. С. 77–79.

122. Куликов А., Сухарев Е. О двойной форме вины. *Советская юстиция.* 1990. № 18. С. 21–22.

123. Куринов Б. А. Квалификация транспортных преступлений: ст. 85, 86 УК РСФСР. Москва: Моск. гос. ун-т, 1965. 234 с.

124. Курс советского уголовного права: в 6 т. Часть общая. Т. 2. Преступление/редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. 516 с.

125. Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. Харків: Ксилон, 1999. 204 с.

126. Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2009. 331 с.

127. Лащук Є. В. Предмет злочину в кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 20 с.

128. Лекшас И. Вина как субъективная сторона преступного деяния: перевод с немецкого/под ред.: А. А. Пионтковского (предисл.); пер.: С. Л. Либерман. Москва: Госюриздат, 1958. 85 с.

129. Лист Ф. Задачи уголовной политики: Преступление как социально-патологическое явление/сост. и предисл. В. С. Овчинский. Москва: Инфра-М, 2004. 110 с.

130. Лівшиць Г. Свідомість протиправності і правна помилка в радянському кримінальному праві. *Вісник радянської юстиції.* 1930. № 18. С. 517–521.

131. Лісниченко Л. В. Кримінально-правова характеристика грабежів і розбійних нападів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 253–257.

132. Лоба В. Е., Малахов С. Н. Уголовное право Древней Руси XI-XII вв. (по данным Русской правды): монография/М-во образования и науки РФ, Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высш. проф. образования Армавирская гос. пед. акад. Армавир: АГПА, 2011. 175 с.

133. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес: навч. посіб. Київ: Ваіте, 2014. 280 с.

134. Лупу А. А., Оськина И. Ю. Международное уголовное право: учебное пособие. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. 312 с.

135. Лясс Н. В. Проблемы вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях. Ленинград: Ленингр. ун-т, 1977. 126 с.

136. Макашвили В. Г. Вина и сознание противоправности. *Методические материалы ВЮЗИ*. 1948. Вып. 2. С. 90–100.

137. Макашвили В. Г. Принцип вины в советском уголовном законодательстве // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса : Второй сов.-западногерман. коллоквиум. Тбилиси: Мецниереба, 1986. С. 67–78.

138. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва: Юрид. лит., 1985. 192 с.

139. Марцев А. И. Вопросы совершенствования норм о преступлении. *Советское государство и право.* 1988. № 11. С. 85–88.

140. Матвеев Г. К. Теоретические вопросы причинности бездействия. *Советское государство и право*. 1962. № 10. С. 57–67.

141. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вузів і фак. Київ: А.С.К., 2001. 352 с.

142. Международное уголовное право: учебн. пособие/под общей ред. В. Н. Кудрявцева. 2-е изд. перераб. и доп. Москва: Наука, 1999. 264 с.

143. Миневич О. І. Юридичні помилки: теоретико-правове дослідження. *Правова держава.* 2018. № 30. С. 23–27.

144. Михайлов К. В. Обязанность загладить причиненный преступлением вред должна быть приоритетной при условном осуждении. *Российская юстиция.* 2010. № 1. С. 29–31.

145. Михлин А. С. Последствия преступлени. Москва: Юрид. лит., 1969. 104 с.

146. Мокринский С. П. Наказание, его цели и предположения: Ч. 1: Общее и специальное предупреждение преступлений; Ч. 2: Значение результата; Ч. 3: Казуальный и потенциальный моменты действия. Москва, Томск: Т-во Печатня С. П. Яковлева, Унив. тип., Паровая типо-лит. П. И. Макушина, 1902. 567 с.

147. Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. 192 с.

148. Музика А. А., Лащук Є. В. Про загальне поняття предмета злочину. *Вісн. Асоц. крим. права*. 2014. № 1 (2). С. 103–118.

149. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.

150. Навроцький В. О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. 464 с.

151. Наумов А. В. Российское уголовное право: в 3 т. Т. 1. Общая часть: курс лекцій/А. В. Наумов. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 736 с.

152. Неклюдов Н. А. Общая часть уголовного права: конспект. Санкт-Петербург: Рус. кн. торговля, 1875. 200 с.

153. Немировский Э. Я. Учебник уголовного права: Общая часть. Одесса: Акционер. Юж.-Рус. о-во Печат. дела, 1919. 372 с.

154. Нерсесян В. А. Ответственность за преступления, совершенные с двумя формами вины: проблемы и решения. *Право и политика*. 2001. № 8. С. 78–85.

155. Никифоров Б. С. Об умысле по действующему уголовному законодательству. *Советское государство и право.* 1965. № 6. С. 26–36.

156. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва: Юрид. лит., 1960. 232 с.

157. Новаковский Ф. Австрийское уголовное право // Современное зарубежное уголовное право. Т. 3. Чили. Англия. Греция. Австрия: пер. с нем./под ред. А. А. Пионтковского (предисл.); пер. С. Л. Либерман. Москва: Иностр. лит., 1961. С. 569–747.

158. Новіков О. В. Злочини проти інтелектуальної власності: поняття, види, сучасний стан та тенденції розвитку. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 3. С. 234–239.

159. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. Москва: НОРМА, 2001. 208 с.

160. Ожегов С. И. Толковый словарь русского язика; под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: Сов. энцикл., 1973. 846 с.

161. Олійник О. С. Деякі питання кваліфікації умисного вбивства з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2018. № 1 (10). С. 94–106.

162. Основи законодавства України про охорону здоров’я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 04.09.2021).

163. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. Москва: Юрид. лит., 1987. 512 с.

164. Пакліна Т. О. Юридико-психологічні складові необережності під час учинення вбивств. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 1 (106). С. 61–74.

165. Панов В. П. Международное уголовное право: учеб. пособие. Москва: ИНФРА-М, 1997. 320 с.

166. Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України»: лекція. Київ: Ін Юре, 2015. 104 с.

167. Панов М. І. Принципи кримінального права // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне

право/редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 823–827.

168. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків. Харків: Право, 2009. 184 с.

169. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Вища шк., 1982. 161 с.

170. Пащенко О. О. Особливості психічного ставлення суб’єкта до суспільно небезпечного діяння у злочинах, пов’язаних з порушенням правил безпеки. *Вісник прокуратури.* 2007. № 6 (72). С. 71–76.

171. Пенитенциарный кодекс Эстонии. *Правовые акты Эстонии.* 2005. № 17. С. 1107–1220.

172. Петелин Б. Я. Установление субъективной стороны преступления в процессе расследования (теоретические и тактико-методические аспекты): дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1992. 436 с.

173. Петин И. А. Осознанное и неосознанное в учении о преступлении. Москва: Юрлитинформ, 2010. 336 с.

174. Пинаев А. А. Уголовное право Украины. Общая часть. Харьков: Харьков юридический, 2005. 664 с.

175. Пинаев А. А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формами вины: учеб. пособие. Харьков: Харьк. юрид. ин-т, 1984. 51 с.

176. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть. Москва: Госюриздат, 1961. 666 с.

177. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

178. Познышев С. В. Учебник уголовного права. Т. 1. Общая часть: очерк основ. начал общей и особен. части уголов. права. Москва: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. 300 с.

179. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р./упоряд. К. А. Вислобоков; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін-т держ. і права імені В. М. Корецького НАН України, 1997. XLIX. 549 с.

180. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text (дата звернення: 04.09.2021).

181. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за викрадення чужого майна: Закон України від 04.06.2009 р. № 1449-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-17#Text (дата звернення: 10.09.2021).

182. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків: Закон України від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-вр#Text (дата звернення: 04.09.2021)

183. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text (дата звернення: 04.09.2021).

184. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 14.09.2021).

185. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 р. № 2427-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text (дата звернення: 04.09.2021).

186. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 20.08.2021).

187. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 12.09.2021).

188. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22.02.2000 р. № 1478-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14#Text (дата звернення: 04.09.2021).

189. Про надра Кодекс України: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр#Text (дата звернення: 18.09.2021).

190. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: постанова Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text (дата звернення: 04.09.2021).

191. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об’єднаннями: постанова Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v0013700-05#Text (дата звернення: 04.09.2021).

192. Про судовий вирок: постанова ПВС СРСР від 30.06.1969 р. № 4 // Сборник постановлений Пленума и определений коллегий Верховного Суда СССР по уголовным делам: 1959–1971 г.г./сост.: Л. Г. Алексеева, Г. З. Анашкин; отв. ред.: А. А. Ефанов, М. Е. Карышев, Ю. А. Лукашов, В. А. Серов, П. И. Скоморохов. Москва: Юрид. лит., 1973. С. 385–389.

193. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. №3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text (дата звернення: 20.08.2021).

194. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи: постанова Верховного суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03/print (дата звернення: 20.08.2021).

195. Про судову практику у справах про злочини проти власності: постанова Верховного суду України від 06.11.2009 р. № 10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text (дата звернення: 09.09.2021).

196. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 №5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text (дата звернення: 20.08.2021).

197. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text (дата звернення: 04.09.2021)

198. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text (дата звернення: 04.09.2021).

199. Про судову практику у справах про хуліганство: постанова Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06#Text (дата звернення: 04.09.2021).

200. Прохоров В. С. Преступление и ответственность. Ленинград: Ленингр. ун-т, 1984. 136 с.

201. Пусторослев П. П. Русское уголовное право. Общая часть. Выпускъ 1. Введеніе. Источники уголовнаго права. Преступленіе. Юрьевъ: Тип. К. Маттисена, 1907. 552 с.

202. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва: ООО «Профобразование», 2001. 133 с.

203. Рарог А. И. Теория вины в советском уголовном праве (общие и специальные вопросы): дис. … доктора юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1988. 381 с.

204. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве: монография/науч. ред. Б. В. Здравомыслов. Саратов: Сарат. ун-т, 1987. 186 с.

205. Рарог А. И. Вина и квалификация преступлений: учеб. пособие. Москва: ВЮЗИ, 1982. 63 с.

206. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 304 с.

207. Рарог И. А. Вина и реформа уголовного законодательства. *Советское государство и право.* 1988. № 10. С. 62–70.

208. Римський статут міжнародного кримінального суду: міжнародний документ від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 12.01.2020).

209. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, ч. 1, 3 ст. 2, ч. 1 ст. 38 КУпАП (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text (дата звернення: 04.09.2021).

210. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 19, ст. 144 Конституції України, ст. 25, ч. 14 ст. 46, частин 1, 10 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування): Рішення Конституційного суду України від 16.04.2009 № 7-рп/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-09#n56 (дата звернення: 04.09.2021).

211. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України: Рішення Конституційного суду України від 20.10.2011 р. № 12-рп/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text (дата звернення: 04.09.2021).

212. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень ст. 1, частин 1, 2, 3 ст. 95, ч. 2 ст. 96, пунктів 2, 3, 6 ст. 116, ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 129 Конституції України, п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України, п. 2 ч. 1 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв’язку з

окремими положеннями Конституції України: Рішення Конституційного суду України від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text (дата звернення: 11.09.2021)

213. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абз. 8 п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» від 29.06.2010 р. № 17-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text (дата звернення: 04.09.2021).

214. Родионова Т. А. Проблемы влияния международного права на отечественное уголовное законодательство: история вопроса и перспективы развития: монография. Москва: Юрлитинформ, 2012. 184 с.

215. Российское законодательство X-XX веков. Том 1. Законодательство Древней Руси. Москва: Юридическая литература, 1984. 432 с.

216. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 594 с.

217. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР: утв. 12 дек. 1919 г. Народ. комиссариатом юстиции РСФСР. *СУ РСФСР*. 1919. № 66. Ст. 674.

218. Савицька В. М. Поняття завідомості за кримінальним правом України: дис. … д-ра філософії: 081. Дніпро, 2021. 225 с.

219. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград: Наука, 1979. 264 с.

220. Сахаров А. Б. Уголовно-правовая охрана безопасности условий труда в СССР. Москва: Госюриздат, 1958. 186 с.

221. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления; отв. ред. И. П. Лановенко. Киев: Наук. думка, 1978. 303 с.

222. Свод Законов уголовных. Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. 238 с.

223. Сенаторов М. В. Об’єкт злочину та його відображення в законі про кримінальну відповідальність. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2003. Вип. 7. С. 133–145

224. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві. Харків: Право, 2006. 208 с

225. Сергеева Т. Л. Вопросы виновности и вины в практике Верховного Суда СССР по уголовным делам. Москва; Ленинград: АН СССР, 1950. 184 с.

226. Сергеевский Н. Д. Избранные труды/отв. ред. А. И. Чучаев. Москва: Букковед, 2008. 606 с.

227. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право: Часть Общая: пособие к лекциям. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1905. 376 с.

228. Словник іноземних слів/за ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. 865 с.

229. Словник української мови: [в 11 т.]. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 3: З/ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.

230. Словник української мови: [в 11 т.]. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 10: Т-Ф/ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

231. Смолицкий Г. Р. Должностные преступления. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. 68 с.

232. Советское уголовное право. Общая часть: учебник/В. Д. Меньшагин, И. М. Гальперин, Н. Д. Дурманов и др.; под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. А. Кригера, В. Н. Кудрявцева. Москва: Моск. ун-т, 1974. 389 с.

233. Советское уголовное право: Часть общая/П. И. Гришаев, Н. Д. Дурманов, Г. А. Кригер [и др.]; под ред. Н. Д. Дурманова, В. Д. Меньшагина, П. С. Ромашкина. Москва: Госюриздат, 1962. 450 с.

234. Советское уголовное уложение (научный комментарий, текст, сравнительные таблицы)/Ю. В. Грачева, С. В. Маликов, А. И. Чучаев; под ред. А. И. Чучаева. Москва: Проспект, 2015. 256 с.

235. Сорочкина Р. А. Правила квалификации преступлений с двумя формами вины. *Российский следователь.* 2007. № 24. С. 22–24.

236. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) Європейський суд з прав людини: заява від 14.10.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 04.09.2021).

237. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Одеса: Юрид. літ., 2002. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року/за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. 464 с.

238. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Одеса: Юрид. літ., 2003. Том ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року/за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. 560 с.

239. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Одеса: Юридична література, 2004. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2/за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. 568 с.

240. Стрельцов Є. Л. Міжнародне кримінальне право // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право/редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 517–519.

241. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции: в 2 т. Т. 1. Часть общая. Москва: Наука, 1994. 380 с.

242. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: в 2-х т. Т. 2. Общая часть. Тула: Автограф, 2001. 800 с.

243. Таганцев В. Н. Уголовное Уложение от 22 марта 1903 г.: с мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Совет и журналов – особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1904. 1125 с.

244. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Часть общая. Лекции. Т. 1. [2-е изд., пересм. и доп.]. Санкт-Петербург: Гос. Тип., 1902. 823 с.

245. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Часть общая. Т. 1. Тула: Автограф, 2001. 800 с.

246. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища шк., изд–во при Харьк. гос. ун–те, 1988. 198 с.

247. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.

248. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник/Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Дрьоміна-Волок Н. В., Коваль Д. О.; за ред. проф. Зелінської Н. А. Одеса: Фенікс, 2017. 582 с.

249. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения. Москва: Юрид. лит., 1980. 152 с.

250. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

251. Терпелюк Є. В. Деякі проблеми кримінально-правової оцінки суб'єктивного ставлення до об'єктивних ознак у складах злочинів проти життя // Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 березня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 131–134.

252. Терпелюк Є. В. Проблеми суб'єктивної оцінки винним об'єктивних ознак посягання (на прикладі злочинів проти життя особи). *Європейські перспективи*. 2018. № 3. С. 68–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2018_3_13 (дата звернення: 04.09.2021).

253. Терпелюк Є. В. Проблемні питання суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Випуск 65. С. 283–287. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.52

254. Терпелюк Є. В. Суб'єктивна оцінка винним об'єктивних ознак вчинюваного злочину та принципи кримінального права України (питання співвідношення) // Правова доктрина, правоутворення та правозастосування:

проблеми зв’язку та шляхи розвитку: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовтня 2019 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 158–161.

255. Терпелюк Є. В. Суб’єктивне ставлення винного до ознак, які характеризують потерпілого від кримінального правопорушення, та його значення для кримінальної відповідальності // Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 травня 2021 року, м. Суми)/Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: Ельдорадо, 2021. С. 105–106.

256. Терпелюк Є. В. Суб’єктивне ставлення особи до злочину та принципи кримінального права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2020. Вип. 29. С. 246–252. DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-33

257. Терпелюк Є. В. Час виникнення наміру на вчинення злочину та обсяг усвідомлення його об’єктивних ознак (зв’язки й залежності) // Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції (27 березня 2020 року, м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 2020. С. 366–368.

258. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления/отв. ред. П. Т. Некипелов. Ростов: Рост. ун-т, 1977. 216 с.

259. Трайнин А. М. Учение о составе преступления. Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. 185 с.

260. Трайнин А. Н. Избранные труды/составление, вступительная статья докт. юрид. наук, професора Н. Ф. Кузнецовой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 898 с.

261. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. Москва: Госюриздат, 1957. 364 с.

262. Трайнин А. Н. Состав преступления по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1951. 388 с.

263. Трубников В. М. Новый взгляд на объект преступления. *Право і безпека.* 2002. № 1. С. 81–88.

264. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая/Л. В. Багрий-Шахматов, М. И. Бажанов, Ф. К. Бурчак [и др.]; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. Киев: Наук. думка, 1985. 447 с.

265. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков/под ред. В. В. Лунеева. Москва: Юрайт, 2010. 779 с.

266. Уголовное Уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г.: текст закона с очерками основных положений. Санкт-Петербург : Тип. с-петерб. акц. общ. «Олово», 1903. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ugolovnoe_ulogenie_1903_goda.pdf (дата звернення: 04.09.2021).

267. Уголовный закон: Опыт теоретического моделирования/Г. З. Анашкин, С. В. Бородин, И. М. Гальперин [и др.]; отв. ред.: С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1987. 276 с.

268. Уголовный кодекс Австрии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 352 с.

269. Уголовный кодекс Бельгии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 561 с.

270. Уголовный кодекс Голландии. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. 510 с.

271. Уголовный кодекс Дании. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 230 с.

272. Уголовный кодекс Испании/пер. с исп. Москва: Зерцало, 1998. 218 с.

273. Уголовный кодекс Латвийской республики. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 313 с.

274. Уголовный кодекс Литовской республики. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 470 с.

275. Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. 1922 года: распубликовано в Собрании Узаконений 1922 г. № 15. Ст. 153. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/UK_RSFSR_1922_goda.pdf (дата звернення: 04.09.2021).

276. Уголовный кодекс Республики Болгария. Санкт-Петербург: Юрид.

центр Пресс, 2001. 298 с.

277. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 253 с.

278. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. № 63-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (дата звернення: 15.09.2021).

279. Уголовный кодекс УССР: в редакции 1927 г; офиц. издание. Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. 100 с.

280. Уголовный кодекс Франции. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 650 с.

281. Уголовный кодекс Швейцарии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 350 с

282. Уголовный кодес УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. Харьков: Изд-во Наркомюста УССР, 1922. 100 с.

283. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве; отв. ред. В. Г. Макашвили. Тбилиси: Мецниереба, 1976. 131 с.

284. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Москва: Типографія В. Готье, на Кузн. мосту, д. Торлецкаго, 1867. 608 с.

285. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве. Москва: Госюриздат, 1950. 319 с.

286. Утевский Б. С. Общее учение о должностных преступлениях. Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 440 с.

287. Федорчук І. М. Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 240 с.

288. Фельдштейн Г. С. Природа умысла. Москва: Т-во тип. А. И. Мамонтова, ценз. 1898. 22 с.

289. Фельдштейн Г. С. Психологические основы и юридическая конструкция форм виновности в уголовном праве. Москва: Тип. Т-ва Владимир Чичеринъ, 1902. 528 с.

290. Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности в уголовном праве. Москва: Тип. Т-ва В. Чичерин, 1902. 581 с.

291. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: монографія. Київ: Атіка, 2004. 280 с.

292. Фефелов П. А. Понятие и система принципов советского уголовного права. Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1970. 144 с.

293. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности: Основные методологические проблемы/отв. ред. М. И. Ковалев. Москва: Юрид. лит., 1972. 151 с.

294. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Ленинград: Ленинград. ун-т, 1970. 173 с.

295. Филимонов В. Объект преступления и последствие преступления. *Уголовное право.* 2010. № 3. С. 67–72.

296. Философская энциклопедия: в 5 т. Москва: Советская энциклопедия, 1967. Т. 4: Наука логики Сигети. 591 с.

297. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія/за заг. ред. М. В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. 124 с.

298. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручн. Вид. 3-те, доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2018. 394 с.

299. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

300. Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Харків: Право, 2010. 252 с.

301. Харченко В. Б. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части в вопросах и ответах: учеб. пособие. 4-е изд., испр., перераб. и доп. Киев: Атіка, 2006. 272 с.

302. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1: Основы. Москва: Междунар. отношения, 1998. 480 с.

303. Церетели Т. В. Основания уголовной ответственности и понятие преступления. *Правоведение.* 1980. № 2. С. 80–86.

304. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 12.01.2020).

305. Ширяев В. А. «Раздвоенная» форма вины как уголовно-правовая категория: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1998. 183 с.

306. Элементы преступлений. URL: https://www.un.org/ru/documents/rules/icc_elements.pdf (дата звернення: 12.01.2020).

307. Юридична психологія: словник/Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісеєва. 2-ге вид., доповн. Київ: КНТ, 2008. 224 с.

308. Юровских А. В. Типичные модели механизма совершения умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, повлекшего по неосторожности смерть потерпевшего // Право. Педагогика. Психология. Лингвистика. Гуманитарные науки: сборник научных трудов. Сургут: Сургут. ун-т, 2004. Вып. 18. Ч. 2. С. 109–114.

309. Якушин В. Я. Ошибка и ее уголовно-правовое значение/науч. ред.: Ф. Р. Сундуров. Казань: Казан. ун-т, 1988. 128 с.

310. Hafter E. Die Delikts - Und Straffhigkeit Der Personenverbnde. BiblioBazaar, 2010. 186 p.

311. Terpeliuk E. Drawback in the Subject Matter as a Kind of Subjective Person’s Attitude to the Objective Features of a Crime: Types and Criminal Significance. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2020. № 2. С. 67–71. URL: https://www.uni-goettingen.de/de/reos+ (дата звернення: 12.01.2021).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ Є. В. ТЕРПЕЛЮКА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, опубліковані у фахових виданнях України:

1. Терпелюк Є. В. Проблеми суб'єктивної оцінки винним об'єктивних ознак посягання (на прикладі злочинів проти життя особи). *Європейські перспективи*. 2018. № 3. С. 68–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2018_3_13

2. Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення особи до злочину та принципи кримінального права // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2020. Вип. 29, С. 246–252 // DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-33

3. Терпелюк Є. В. Проблемні питання суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Випуск 65. – С. 283–287. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.52

Стаття у науковому виданні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу, з наукового напряму «Право»:

4. Terpeliuk E. Drawback in the Subject Matter as a Kind of Subjective Person's Attitude to the Objective Features of a Crime: Types and Criminal Significance // *Recht der Osteuropäischen Staaten (REOS).* 2020. № 2. С. 67–71.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Терпелюк Є. В. Деякі проблеми кримінально-правової оцінки суб'єктивного ставлення до об'єктивних ознак у складах злочинів проти життя // Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 березня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 131–134.

6. Терпелюк Є. В. Суб'єктивна оцінка винним об'єктивних ознак вчинюваного злочину та принципи кримінального права України (питання співвідношення) // Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовт. 2019 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 158–161.

7. Терпелюк Є. В. Час виникнення наміру на вчинення злочину та обсяг усвідомлення його об'єктивних ознак (зв'язки й залежності) // Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції (27 березня 2020 року, м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 2020. С. 366–368.

8. Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення винного до ознак, які характеризують потерпілого від кримінального правопорушення, та його значення для кримінальної відповідальності // Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 травня 2021 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: Видавничий дім «Ельдорадо», 2021. С. 105–106.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Міжнародна науково-практична конференція «Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин» (м. Одеса, 10–11 березня 2017 р.).

2. Науково-практична конференція «Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку» (м. Харків, 11 жовтня 2019 р.).

3. Всеукраїнська конференція «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 27 березня 2020 р.).

4. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції» (м. Суми, 21–22 травня 2021 р.).

Додаток 2

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи Є. В. Терпелюка

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Відповідальний секретар
Кримінологічної асоціації України
доктор юридичних наук, професор,

Олексій ЛИТВИНОВ

«21» вересня 2021 р.

А К Т

впровадження у наукову діяльність Кримінологічної асоціації України результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Терпелюка Євгенія Володимировича за результатами дисертації «Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення та його кримінально-правове значення», на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право

Комісія в складі:

1. **Андрій Ященко**, доктор юридичних наук, професор, член Кримінологічної асоціації України
2. **Дмитро Кондратов**, кандидат юридичних наук, доцент, член Кримінологічної асоціації України
3. **Ксенія Юртаєва**, кандидат юридичних наук, доцент, член Кримінологічної асоціації України

цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Терпелюка Євгенія Володимировича на тему «Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення та його кримінально-правове значення» використовуються в науковій діяльності Кримінологічної асоціації України.

Комісія констатує, що отримані Є. В. Терпелюком результати, які містяться у виконаному ним дисертаційному дослідженні, мають високий теоретичний та науковий рівень, а також практичну спрямованість; можуть бути використані для подальшої розробки фундаментальних та прикладних напрямів науки кримінального права, пов'язаних з проблематикою кримінально-правової оцінки суб'єктивного ставлення особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення (чи подібне до такого правопорушення діяння), визначення в законодавстві форм та видів вини, застосування законодавства про кримінальну відповідальність під час кваліфікації кримінальних правопорушень за суб'єктивними ознаками, а також для забезпечення гармонізації національного кримінального права із загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права в частині, що проголошують непорушність принципу суб'єктивного (винного) ставлення. На особливу увагу заслуговують представлені в роботі висновки щодо історико-правового та теоретико-прикладного аспектів становлення й впливу на законодавство та судову практику принципу суб'єктивного ставлення, предметно-конкретних меж усвідомлення винним об'єктивних властивостей власного діяння, а також пропозиції здобувача щодо практичних рекомендацій з удосконалення кримінального законодавства.

Розроблені Є. В. Терпелюком в ході дослідження пропозиції щодо вирішення правозастосовних й теоретичних проблем суб'єктивного ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення, а також щодо напрямів розвитку й шляхів удосконалення його доктринальної оцінки сприятимуть підвищення ефективності механізмів реалізації приписів законодавства про кримінальну відповідальність.

Члени комісії: _____ **(Андрій ЯЩЕНКО)**

_____ **(Дмитро КОНДРАТОВ)**

_____ **(Ксенія ЮРТАЄВА)**

21 вересня 2021 року

«З А Т В Е Р Д Ж У Ю»

В.о. декана юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор

_____Віталій СЕРЬОГІН

«20» вересня 2021 р.

А К Т

впровадження результатів дисертації Терпелюка Євгенія Володимировича «Суб'єктивне ставлення особи до об'єктивних ознак кримінального правопорушення та його кримінально-правове значення» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право у освітній процес кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Комісія в складі:

1) професор кафедри проф. Вадим Харченко
2) професор кафедри проф. Олександр Храмцов
3) ст. викладач кафедри к.ю.н. Сергій Терещук

склала цей акт про те, що основні результати дисертаційної роботи аспіранта кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Євгена Терпелюка, які викладені у таких роботах:

1. Терпелюк Є. В. Проблеми суб'єктивної оцінки винним об'єктивних ознак посягання (на прикладі злочинів проти життя особи). Європейські перспективи. 2018. № 3. С. 68–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2018_3_13
2. Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення особи до злочину та принципи кримінального права // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». 2020. Вип. 29, С. 246–252 // DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-33
3. Terpeliuk E. Drawback in the Subject Matter as a Kind of Subjective Person's Attitude to the Objective Features of a Crime: Types and Criminal Significance // Recht der Osteuropäischen Staaten. 2020. № 2. С. 67–71. URL: https://www.uni-goettingen.de/de/reos+02/2020/629099.html
4. Терпелюк Є. В. Деякі проблеми кримінально-правової оцінки суб'єктивного ставлення до об'єктивних ознак у складах злочинів проти життя // Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10-11

березня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 131–134.

5. Терпелюк Є. В. Час виникнення наміру на вчинення злочину та обсяг усвідомлення його об'єктивних ознак (зв'язки й залежності) // Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції (27 березня 2020 року, м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 2020. С. 366–368.

6. Терпелюк Є. В. Суб'єктивна оцінка винним об'єктивних ознак вчинюваного злочину та принципи кримінального права України (питання співвідношення) // Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовт. 2019 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 158–161.

7. Терпелюк Є. В. Суб'єктивне ставлення винного до ознак, які характеризують потерпілого від кримінального правопорушення, та його значення для кримінальної відповідальності // Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 травня 2021 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: Видавничий дім «Ельдорадо», 2021. С. 105–106.

використовуються в освітньому процесі та навчально-методичній діяльності кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під час викладання дисциплін «Кримінальне право», «Кримінально-правова кваліфікація», «Застосування заходів кримінально-правового характеру» і мають важливе теоретичне та практичне значення для підготовки навчальних та методичних посібників, лекцій, методичних рекомендацій, а також для удосконалення вже існуючих й розробки нових навчальних планів і програм до зазначених дисциплін.

На підставі викладеного комісія констатує, що положення та висновки, сформульовані у вищевказаних наукових публікаціях, мають необхідний теоретичний рівень та практичну спрямованість, і можуть бути надалі використані у освітньому процесі та подальших наукових дослідженнях кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Члени комісії _____(Вадим ХАРЧЕНКО)

_____(Олександр ХРАМЦОВ)

_____(Сергій ТЕРЕЩУК)

20 вересня 2021 року